

ORPHEUS NOSTER

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

HADTÖRTÉNET ÉS IDENTITÁS

VIII. ÉVFOLYAM (2016), 1. SZÁM

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: SEPSI ENIKŐ, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Szerkesztők: FÜLÖP JÓZSEF
NAGY ANDREA
PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: HEGYI DOLORES
TÜSKÉS ANNA
FABINY TIBOR
FEHÉR BENCE
KURUCZ GYÖRGY
VASSÁNYI MIKLÓS

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA
Angol anyanyelvű lektor: JACK CLIFT (University of Oxford)
Francia lektor: TÜSKÉS ANNA

*A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket
a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address
<orpheusnoster@googlegroups.com>*

ISSN 2061-456X

Az első borítón:
Hermann Wislicenus: *Germánia avagy őrség a Rajnánál* (1873)

A bátsó borítón:
A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz...” KÁLVIN *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján. Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: www.kre.hu/portal/index.php/orpheus-noster.html

TARTALOM

FEHÉR BENCE

Centuria-jelzések aquincumi feliratos emlékeken 7

VASSÁNYI MIKLÓS

Hitvalló Szt. Maximos kora 13

SZOKOLA LÁSZLÓ

Mátyás király 1467. évi moldvai hadjárata 29

FARKAS MÁRIA ILDIKÓ

*A kulturális és nemzeti identitás megfogalmazása Japánban
és Közép-Európában a 18-19. században* 44

GYÖRGY SÁNDOR

A cattarói matrózláradás 64

FEKETE KRISZTIÁN

Lothar von Arnould de la Perière és az U-35 81

ANITA RÉPA

„Mag kommen nun was kommen mag: Fest steht Germania!“ 93

RECENZIO

BAKOS ÁRON

*A barna táska. Egy hadifogoly naplója és levelezése 1914–1918.
Válogatta és közreadja: Kornis Anna és Takács Ferenc. Noran Libro, Budapest, 2015.* . 106

GYÖRGY SÁNDOR

*Bokodi-Oláh Gergely (szerk.) „A néppel tűzön vízen át!’ Nemzetörjelvény
– Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2013.* 109

SZÁMUNK SZERZŐI

BAKOS ÁRON (1988), PhD-hallgató, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet

FARKAS MÁRIA ILDIKÓ PhD (1964), történész, Japán-kutató, KRE BTK Keleti Nyelvek és Kultúrák Intézete, Japanológia tanszék

FEHÉR BENCE Dsc (1968), régész, arabista, klasszika-filológus, KRE BTK Történeti Intézet

FEKETE KRISZTIÁN (1984), PhD hallgató, hadtörténész, PPKE BTK

GYÖRGY SÁNDOR (1987), PhD-hallgató, történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

RÉPA ANITA MA (1990), KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék, Goethe Intézet

SZOKOLA LÁSZLÓ (1991), MA történész hallgató, KRE BTK Történeti Intézet

VASSÁNYI MIKLÓS PhD (1966), filozófus, KRE BTK Szabadbölcsezet Tanszék

FEHÉR BENCE

Centuria-jelzések aquincumi feliratos emlékeken

Viszonylag rövid ideje tudjuk egyáltalán, hogy a római legioszervezetben a centuriák írásbeli megkülönböztetésére saját jelrendszer szolgált; ezek a jelek természetesen eleve viszonylag ritkán jelentkeznek a ráánkmaradt emlékekben, de mivel nem betűjelek, hanem geometrikus szimbólumok, nem is mindig könnyű őket felismerni, és természetesen amíg nem sejtették, hogy ezek katonai jelzések, általában észre sem vették őket. Michael Speidel 1992-es publikációja óta¹ tartjuk számon ezeket a jelzéseket, és noha – mint minden, ami a principatus-kori legioszervezethez tartozó kérdés – az egész birodalomra kiterjedő használatban kellett hogy legyenek, eddig pl. Pannoniában tudomásom szerint nem azonosították példájukat. Tegyük hozzá, nagyon kevés olyan felirat van, ahol a hat centuriajel² sorban és együtt szerepel; ha azonban csak egy-egy centurio jelzi magát a hivatalos szimbólummal, az esetek többségében ez észrevétlenül vész el a kutatás számára, csak a felirat sérülésének vagy értelmetlen vonalnak diagnosztizálják.

Pontosan ez volt a helyzet nálunk is, ahol 2009–2010 folyamán az Aquincumi Múzeumban, mikor Aquincum kisleliratanyagának általános felmérését végeztem és corpusát készítettem, rá kellett jönnöm, hogy két tárgyon is olyan jel van, amelyet csak centuria-jelzésként lehet magyarázni.³ Az egyik addig közöletlen volt, mindazáltal 1960 óta a leltárkönyvben egyébként pontosan leírva hevert a raktárban, a másikat pedig egyenesen 1950-ben Szilágyi János publikálta, rajzzal együtt, de a jelet hibásan egy betű részének olvasta, a rajz ennek megfelelően pontatlan és értelmezhetetlen is volt, és senki nem azonosította, hogy itt különálló szimbólumról van szó. Ez annál kevésbé volt feltűnő, mert Szilágyi egész olvasata súlyosan problémás volt, mint arra nemsokára visszatérek.

Az első tárgy (I. kép, TAq 1533) egy 4,0 cm átmérőjű bronzkorong. 1954-ben Albertfalván találták, nem jellegzetes környezetben, és hogy nagyobb legyen a zavar, összesen öt hasonló korongot találtak (nyilván ugyanannak a felszerelésnek

¹ M. SPEIDEL, *Roman Army Studies II (Mavors VIII)*, Stuttgart 1992, 21–55, M. SPEIDEL, Centurial Signs and the Battle Order of the Legions, *ZPE* 154, 2005, 286–292.

² Magyarországon még nem jelent meg olyan munka, amely foglalkozott volna ezekkel a jelekkel, így talán hasznos ezek bemutatása, bár ezzel nyilvánvalóan nem adok semmilyen új információt a témában hozzáértőknek. Egy normál cohors hat centuriáját (illetve az azokat vezető centuriákat) röviden hat geometrikus jellel lehetett jelölni (lásd az első képünket), amellet, hogy természetesen a szigorúan hivatalos listákat leszámítva általában egyszerűen kiírták a nevüket: tehát (rangsor szerint haladva) $\perp$ *pilus prior*, $\neg$ *pilus posterior*, $\perp$ *princeps prior*, $\neg$ *princeps posterior*, $\perp$ *bastatus prior*, $\neg$ *bastatus posterior*. Ez tulajdonképpen a cohors menetoszlopának sematikus rajzából származik, az írás irányában haladva a fiktív ellenség felé.

³ A tárgyak közlése: *Tituli Aquincenses III* (ed. B. FEHÉR), Budapest 2011. n. 1533 és n. 1330.

1. kép. TAq 1533, a szerző felvétele

a részeit), de különböző időpontban és helyileg is elszórtan (az ún. 5. épületben, A árokban). Az öt közül csak egyen volt írás, a katonai felszerelési tárgyakon megszokott módon apró betűkkel egy nyilvánvaló használói/tulajdonosi jelzés beponcolva, és a szöveg két jól olvasható, azonosítható sorából a katonai összefüggés világos volt:

> (*centuria*) Pol(l)i
Veri.

– Pollius Verus centuriája

Teljesen tipikus felirat. Az, hogy az első sor előtt derékszögben van néhány extra ponc, senkinek nem tűnt fel. De a jel olyan világos, hogy nem kételkedhetünk a helyes olvasatban:

┐ (*hastata posterior*)
> (*centuria*) Pol(ℓ)i
Veri.

Tehát a tárgy a *hastata posterior centuriá*hoz tartozott, az most már értelmezés kérdése, hogy ezt továbbra is úgy értjük, hogy Pollius Verus centurio vezette centuria, vagy úgy, hogy a *hastata posterior centurián* belül Pollius Verus tulajdona. (Hiszen, ha a centuriát egzaktul megnevezzük, a centurio megnevezésére voltaképp nincs szükség, főleg egy önálló cohorsnál.) A szövegnek külön jelentőséget ad, hogy tudtommal ez az első kétségtelen nyoma, hogy a jelzéseket a segédcsapati cohorsnál is alkalmazták – ami amúgy kézenfekvő –, hiszen Albertfalván minden valószínűséggel a helyi cohorstól származik a tárgy. A pontos lelőhelyből az ásatók következtetése szerint a II. sz. végére – III. századra tehető a használata, ebben az időben a *cohors milliaria Numidarum* volt a helyszínen.⁴

A másik tárgy (ld. 2. kép, TAq 1330) ezzel szemben már legióhoz köthető, ugyanis Aquincumból került elő, a Szentendrei úton (pontosabb adat ismeretlen). Ez egyszerűen egy téglá, négyzetes alakú, 20,8 × 20,0 × 7,7 cm-es, amelynek egyik lapján olvasható hosszabb (négy soros), égetés előtt ujjal behúzott, ennek megfelelően meglehetősen nagy és durva (*actuaria* és *kurzív* közé eső) betűkkel írt felirat olvasható. Egy ilyen tárgy, ilyen pontatlan leletkörülményekkel gyakorlatilag nem datálható; ha egyáltalán helyszínen készült (ez mindenesetre egyszerűbb megoldás, mint hogy készáruként szállították), akkor abban az időben, amikor Aquincumban folyt katonai téglagyártás. Az ilyen kézzel behúzott téglafeliratok funkciója általában egyértelmű, a gyártásra vonatkozik, pontosabban vagy gyártási (raktározási) mennyiséget, ill. a gyártó személy azonosíthatóságát, vagy a gyártott áru ellenőrzését jelezheti. Annál különösebb, hogy az eddigi értelmezést, Szilágyi Jánosét 1950-ből,⁵ mindeddig nem vitatták, jöllehet az nem kifejezetten illett ebbe a kontextusba, és nem is volt teljesen összefüggő:

*Dulia (v. Iulia) Lic(inii) l(ibera), Claudia-
udius Dubita-
tus (in) coh(orte) VII
hastatus 7 (septimus).*

⁴ B. LÖRINCZ, Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit I. Die Inschriften. Wien 2001, nr. 403-404., B. LÖRINCZ, Die Truppenbewegungen am pannonischen Limes während der Markomannenkriege, in: uő, Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des römischen Reichs I., Budapest–Debrecen 2010, 215-217.

⁵ SZILÁGYI J., Legújabbán talált írásos emlékek Aquincum életéhez, *BudRég* 15, 1950, 451-472, fől. 456.

2. kép. TAq 1330, a szerző felvétele

Az mindenesetre rejtély, hogy az utolsó jelet miért *septimus*-nak interpretálta, amikor a megfelelő görög számmra alig hasonlít, semmi oka görög szám használatára, különösen hogy előtte korrektül leírja latinul, és egyáltalán minek ismételné? Ez a jel vagy egy nagyon csúnya L, vagy annak a jelnek a hanyag kézírása, melyet általában vagy *centuria/o*, vagy *contra* rövidítésének használnak. A *centurio* illenék is a szövegösszefüggésbe, tehát a legio 7. cohors (valamelyik) hastatus centuriójáról lenne szó, nagy kérdés azonban, hogy mi lenne az ő kapcsolata Licinius felszabadítottjával, az amúgy nem létező latin nevű Duliával, és így hogy vonatkoznék a dolog a gyártásra. Dehát ez az értelmezés 1950-ben született, amikor az ókortörténetnek is azt a fő feladatot szánták, hogy a rabszolgaság történetét tanúsítsa, magyarázza és következtessen belőle Marx Károly tanainak helyes voltára, és ennek a feladatnak Szilágyi becsülettel eleget is tett, ezért talált akkoriban megjelent írásaiban mindenütt rabszolgá- és felszabadított-feliratokat, s e cikkében is igen érdekes – bár semmi esetre nem igaz – következtetéseket vont le a pannoniai rabszolgaattartás történetére vonatkozólag. Az mindenesetre tény, hogy katonák az ilyen grafiton gyakran jelentkeznek mint a katonai téglauzem gyártói vagy ellenőrzői, és persze elvileg egy

nő lehetne egy civil téglauzem névadója v. tulajdonosa is,⁶ de a kettő együtt aligha passzol.

Mindehhez az elején levő két, egyébként össze nem érő vonalat egyetlen betűvé értelmezett össze, egy D-vé, amely ilyen formában amúgy sosem volt használatban, de ez már nem az ő hibája, mert a pannoniai kézírásos betűformákat három-négy évvel ezelőttig még soha senki nem gyűjtötte össze.

Persze az első két vonal egyáltalán nem tartozik egybe, és ha a másodikat a név egyedül értelmes részeként I-nek olvassuk, akkor a kurzív szöveg olvasási szabályait minimálisan betartva világos lesz az értelme:

*Iuli Apici, Cla-
udius Dubita-
tus coh(ortis) VII
(h)astatus 7 (= ?).*

Iulius Apiciusé, Claudius Dubitatus, a VII. cohors hastatus centuriója.

Illetve, az utolsó jelet én szívesebben olvasom a *contra* olvasattal és akkor azt jelenti: C. D., a VII. cohors hastatusa (ti. centuriója) *contrascripsit*, azaz ellenőrizte. És hogy a szöveg végső értelmét megkapjuk, természetesen fel kell ismerni, hogy az első jel itt is centuriajel, tehát ezt kell olvasnunk:

┐ (= *centuria hastata posterior*) *Iuli Apici, Cla-
udius Dubita-
tus coh(ortis) VII
(h)astatus 7 (= ?).*

Iulius Apicius centuriája, a hastata posterior (gyártotta), stb.

A másodiknak megnevezett katona csak az ellenőrző személy lehet. Az utolsó sor azért még tartalmaz némi nehézséget: miért általában *hastatus centurio* van megnevezve, itt miért nem használ centuriojelet? Természetesen a *hastatus posterior* Apicius volt, tehát ugyanabból a cohorsból egy másik centurio csak a prior lehet, és akkor egyszerűbben használhatta volna a ┐ jelet (nyilvánvalóan nem lehet centuriajel eltorzult alakja, mert az egész felirat egy kéz munkája, az első sortól a negyedikig csak nem felejtett el írni), ha pedig egy másik cohorsból volna, akkor Apicius centuriájánál miért nem nevezik meg a cohorsot?

Azt hiszem, mivel mindenképpen az ellenőrnek kell tulajdonítanunk a feliratot, helyesebb a jelet itt *contrascripsit*, ellenőrizte értelemben olvasnunk. Már eddig is féltucat példáját ismerjük a jel *contra* jelentésének Pannoniából,⁷ bár általában ilyenkor a *scripsit*-et kiírják – de itt anélkül is egyértelmű volt, és a lejegyző nyilván nem

⁶ Közismertek a carnuntumi Atilia Firma téglagyár termékei (ITP 35 stb.).

⁷ RIU 3, AIJ 297, 298, 299, 335, CIL III 4024.

fárasztotta magát. Ez esetben viszont az ellenőrző személy nem szükségszerűen centurio, lehetett beosztott katona is, és akár ugyanabból a századból.

Összefoglalva: a centuriajelzések felbukkanása váratlan, de olyan összefüggésben történt, ahol használatuk logikus. Ha valami különös első ránézésre, az az, hogy mindkét esetben a *centuria hastata posterior* kerül elő. Két esetben ez természetesen lehet egyszerű véletlen. A nagyfeliratokon a centuriákat általában a centurio nevével jelölik, ezért ott kevés a példa: csak a centuriók jelölik meg néha magukat rangsor szerint, így ismerünk Aquincumból princepst, hastatust és primus pilust, utóbbiból eddig hatot is – természetesen ő volt az, aki leginkább büszke lehetett rangjára, így logikus, hogy ő írta ki.⁸ Ezek azonban, mint már mondtam, mindig betűvel vannak írva. A jelek szerint a katonai felszerelés fémlemein, ill. a katonai téglagyártás termékein várhatjuk a jelek felbukkanását, és legalábbis az utóbbinál eléggé természetes, hogy a *hastata posterior* túl lesz reprezentálva, ez lévén a cohors rangban utolsó centuriája, nem nagy csoda, hogyha a nyilván elég alacsony presztízsű téglagyártást többnyire ezekre sózzák rá. Mindazáltal legalább két példát még ismerünk, ahol a téglá behúzott gyártási jelzése centuriára utal: egy CHORTIS bélyegű, tehát nem legiós gyártású téglán (TAq 1329) *pri(nceps) pr(ior) Iulian(us)* szerepel, kiírva, nem jellel. Ez tehát nem hastatus, jóval magasabb beosztású személy, de természetesen könnyen lehet, hogy ő az ellenőr volt. A másik (TAq 1338) sajnos csonka, de a szerkezetből egyértelmű, hogy a név előtt centuria-megjelölés tört ki: *[Leg(io) II adi(utrix)] p(ia) f(idelis) | [(centuria) - -]i Respec|ti*. Nem tudhatjuk, volt-e pontosabb centuria-jel vagy sem. Így minden ilyen típusú feliraton komoly esélyünk van a centuriajelzések használatára, és a következő jel előkerüléséig nyitva áll a kérdés: bármely alegység várható-e a gyártói, ill. ellenőri szerepkörben, vagy valóban van ennek tipikus végrehajtója.

Centurial signs in Aquincum

We have not known about the centurial signs of the Roman legions for all that long, and there are no stone inscriptions in Pannonia where they can be found. Among the instrumenta domestica inscriptions of Aquincum and its surroundings two occurrences have been identified. The first object (see fig. 1) is a bronze disc, found c. 1954 in Budapest–Albertfalva, which mentions the centuria hastata posterior. The other (see fig. 2) is a wall brick (later), which was found c. 1931 in Aquincum. The inscription was misinterpreted by J. Szilágyi, in 1950, concluding that it was about a freedwoman, with interesting (but by no means true) consequences on the nature of slavery in Pannonia. The correct reading refers to the centuria hastata posterior of a certain Iulius Apicius, and a factory controller named Claudius Dubitatus. The hastata posterior, being the lowest rank, was evidently in charge of the brick production.

⁸ Tituli Aquincenses n. 950: *prin(ceps)*, n. 690: *bast(atu)s*, n. 61, 82, 132, 199, 435, 527: *p(rimus) p(ilus)*.

VASSÁNYI MIKLÓS

Hitvalló Szt. Maximos kora¹„*Maximos kora.*”

Maximos élettörténetének főbb eseményei és teológiájának alapvető tézisei csak akkor válnak igazán érthetővé, ha elhelyezzük őket a korszak köztörténeti-egyház-történeti összefüggésében. Ezzel kapcsolatban természetesen az az első kérdésünk, hogy közelebből mit nevezhetünk „Maximos korá”-nak? Az Anastasios Apokrisiarios – a római pápa konstantinápolyi diplomáciai képviselője, Maximos hú társa – által Theodosios Gangrénosnak, a düiotheléta eszme képviselőjének írott levél 5. fejezete 662. augusztus 13.-ra teszi a Hitvalló halálának dátumát.² A görög Maximos-életrajz, a *Vita Maximi* gyakran hivatkozott 72. fejezete ezzel szemben valójában nem ad támpontot az év azonosítására,³ és a többi, szenvedéstörténettel kapcsolatos irat sem nyilatkozik a halál pontos évéről, csak a büntetés és a száműzés módjáról, a halál beálltáról. Az említett 662-es évszámot azonban általánosan elfogadja a szakirodalom.

Maximos születési évét ezzel szemben csak megközelítőleg tudjuk meghatározni a konstantinápolyi – lényegileg felségárulási – per kihallgatásait rögzítő, részletes *Tárgyalási jegyzőkönyv* egy, magának a Hitvallónak tulajdonított kijelentése alapján visszafelé számolva. A jegyzőkönyv szövege szerint ugyanis a szerzetes atya 75 évesnek vallotta magát a per időpontjában.⁴ Bár a jegyzőkönyv Maximos egy egyelőre azonosítatlan párthívének műve (aki minden valószínűség szerint a Hitvalló segítségével dolgozott),⁵ e kijelentés hitelében nincs okunk kételkedni. Annál inkább kérdéses, hogy pontosan mikor történt maga a tárgyalás. Mint Van Dieten rámutat,⁶ maga a jegyzőkönyv szövege egyetlen fogódzót ad a pontosabb datáláshoz: a má-

¹ Itt szeretném megköszönni Dr. MOLNÁR Péter (ELTE) és Dr. BUGÁR István (DE) szakmai segítségét, melyet a dolgozat javításával és megjegyzéseikkel nyújtottak.

² *Epistula Anastasii Apocrisiarii ad Theodosium Gangrensem*, ALLEN, P.–NEIL, B., eds., *Maximus the Confessor and his Companions. Documents from Exile*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 136: *Igitur tertio decimo die praedicti Augusti mensis, praeteritae quintae indictionis, secundum diuinum eius uaticinium, feria septima, praesentibus derelictis perrexit ad Dominum.*

³ NEIL, B.–ALLEN, P., eds., *The Life of Maximus the Confessor, Recension 3*, Sydney, St. Paul’s Publications, 2003, 182.

⁴ Καὶ πάλιν λέγει αὐτῷ ὁ σακελλάριος· Πόσων ἐτῶν λέγεις σεαυτὸν; Ἀπεκρίθη· ὀἷ. (ALLEN, P.–NEIL, B., eds., *Scripta saeculi VII vitam Maximi Confessoris illustrantia una cum Latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii iuxta posita*, Turnhout and Leuven, Brepols, 1999, 47.)

⁵ ALLEN–NEIL, eds., *Documents from Exile*, 36.

⁶ VAN DIETEN, J. L. *Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610–715)*, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1972, 106. (Enzyklopädie der Byzantinistik 24 – Geschichte der griechischen Patriarchen von Konstantinopel 4)

sodik konstantinápolyi, börtönbeli kihallgatás során a kihallgatók, Tróilos patrícus és Sergios Eukratas közlik Maximossal, hogy a római *apokrisiariosok* hajója megérkezett Bizáncba.⁷ Itt a megfogalmazásból ítélve („holnap unióra lépnek a pátriárkával”) nyilván egy új római pápa küldötteiről van szó, ez pedig egyháztörténeti és kronológiai alapon nem lehet más, mint I. Jenő (Eugenius I, *sedet* 654. augusztus 10.-657. június 2.), akit még a száműzetésbe küldött I. Márton pápa életében, több mint egy éves *sedes vacans* után választottak pápává. Maximos perének ezek szerint 654-ben vagy 655-ben kellett történnie. Ennél pontosabb datálás a dokumentumok alapján nem tűnik lehetségesnek (még ha a szakirodalom általában a 655-ös évet tekint is a pontos dátumnak).⁸ Mindezek alapján pedig az egész szakirodalom megalapozottan teszi 580-ra vagy 580 körülre szerzőnk születési évszámát.

Maximos tehát körülbelül 580-tól 662-ig élt – a „Maximos kora” kifejezéssel célszerű mégis egy szűkebb időszakot megjelölni, mivel a szerzőnk életét meghatározó főbb események – közelebbről a perzsa és az arab hódítás, illetve a monoenergéta és a monotheléta vita, a lateráni zsinat, valamint Márton pápa és Maximos pere – Hérakleios, illetve II. Kónstas császár uralkodásának idejére esnek. Ezért csak a 610-es évektől a 660-as évekig terjedő korszak legfőbb vonásait és eseményeit vázoljuk fel. Ez a kor egyben Maximos alkotói periódusa, *floruit*-időszaka is. Mivel korrajzunk célja Maximos élettörténetének és műveinek történeti összefüggésbe való elhelyezése, ezért nem törekszünk részletes és kimerítő bemutatásra, csak a tendenciák jelzésére. Áttekintésünket a korrajz alapjául szolgáló kútfők rövid ismertetésével kezdjük, külön csoportba véve egyfelől a latin és görög, másfelől a szír nyelvű forrásokat (és egy örmény kútfőt), mivel e két nagy csoport történetiszemlélete és teológiája is gyökeresen eltér egymástól.

Főbb latin és görög történeti kútfők

A VII. század megjelölt időszakát is tárgyaló fontosabb korabeli vagy későbbi, középkori források közül a következőkre támaszkodunk a korkép megrajzolásában: a VI. századtól kezdve folytatódóan írott, nem egységes szerkezetű, anonim *Liber pontificalis*; a VII. századi, ismeretlen szerző(k) által írott, Hérakleios uralkodásának 20. évéig terjedő *Chronicon paschale*; a VIII. század első negyedében alkotó Hitvalló Szt. Theophanés – Diocletianus császártól I. Mihályig terjedő – *Chronographiája*; a VIII.-IX. század fordulóján működő Szt. Niképhoros *Chronographia brevis*; és a XII. századi Ióannés Zónaras *Epitome historiarum*.

A VII. század első harmadában aktív Theophylaktos Simokattés *Historiae*-ja

⁷ Λέγουσιν αὐτῷ· Καὶ τί ἔχεις ποιῆσαι, τῶν Ῥωμαίων ἐνουμένων τοῖς Βυζαντιοῖς; Ἰδοὺ γὰρ χθὲς ἦλθον οἱ ἀποκρισιάριοι Ῥώμης, καὶ αὐρίον τῇ κυριακῇ κοινωνοῦσι τῷ πατριάρχῃ... (ALLEN-NEIL, eds., *Scripta saeculi VII*, 33). Anastasius Bibliothecarius IX. századi fordításában: *Et quid facies cum Romani uniti Byzantinis fuerint? Ecce enim heri uenerunt apocrisarii Romani, et cras dominico die communicabunt patriarchae...* (uo., 32).

⁸ ALLEN-NEIL, eds., *Documents from Exile*, 35.

azért nem használható a vizsgált időszak történetének bemutatásához, mert véget ér Maurikios császár uralkodásának leírásával; Geórgios Pisidés Hérakleios tetteiről írott művei (*Bellum Avaricum*, *De Heraclii expeditione Persica*) pedig költői jelleük miatt hasznosíthatóak kevésbé.

A *Liber pontificalis* a konstantinápolyi pátriárkával és a császári udvarral egyház-politikailag szemben álló, a római egyház történetére összpontosító forrás.⁹ Istennek közvetlen védelmező beavatkozásokat tulajdonít a pápaság történelmében. A pápákat védi – Honorius pápának sem rója fel a monothelétizmus-vitában játszott kétséges szerepét. A monotheléta tanait Rómában megtagadó, majd a megtagadást Ravennában visszavonó Pyrrhos konstantinápolyi ex-pátriárkát erős terminusokkal jellemzi mint olyat, aki „kutya módjára visszatért saját istentelenségének hányadékához” (*more canis ad proprium impietatis vomitum reppedavit*).¹⁰ Viszonylag részletesen számol be az I. Márton pápa alatt bekövetkezett konstantinápolyi *apokrisiarios*-botrányról, rövidebben a 649-es lateráni zsinatról, nem említve Maximos ezen játszott szerepét. Orthodox, „szeplőtelen” hitnek (*immaculatam fidem*)¹¹ a düothelétizmust tekinti. A római egyházi események terén viszonylag megbízható forrásnak tekinthető.

A *Chronicon paschale* ismeretlen szerzője Konstantinápoly-központú szemlélettel bíró, a várost féltő és előjáróit őszintén tisztelő történétíró, aki a városban is lakik, és nem utazik a császárral, Hérakleiosszal annak hadjárataira.¹² A város hű polgáraként tud a magisztrátus tetteiről, ismeri a tisztviselőket és nemeseket, tudomása van a különböző politikai posztokon történő változásokról. Műve elsősorban talán diplomáciatörténet (tartalmaz fontos külpolitikai dokumentumot is: Hérakleios levelét Khusrawhoz, azaz II. Chosroéshoz)¹³ és hadtörténet. A szerző világossá teszi, hogy a Bizánc életét meghatározó külpolitikai tényező az általa leírt időszakban mindenekelőtt a Perzsa Birodalom, valamint a tárgyalt időszak vége felé az avar kaganátus és az azzal szövetséges szlávok (a szöveg továbbá egy helyen Velencét is ellenséges hangnemben említi).¹⁴ A krónikás – a szír történe-

⁹ Kritikai kiadás: DUCHESNE, L., ed., *Le Liber pontificalis* I-III, Paris, E. Thorin, 1886 & 1892; vö. még MOMMSEN, Th., ed., *Libri pontificalis pars prior*, Berolini, apud Weidmannos, 1898 (MGH Gesta pontificum Romanorum I, 1). A *Liber pontificalis* feldolgozására épül H. ZIMMERMANN pápaság-történeti áttekintése: *Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie*, Stuttgart, Verlag E. Ulmer, 1981 (számunkra érdekes az „Unter byzantinischen Tyrannei” c. fejezet, 42-51). A *Liber pontificalis* angol fordítását adja R. DAVIS: *The Book of Pontiffs* (*Liber Pontificalis*). *The Ancient Biographies of the First Ninety Roman Bishops to AD 715*, 2nd Edition, Liverpool, Liverpool University Press, 1989.

¹⁰ MOMMSEN, ed., *Libri pontificalis pars prior*, 179.

¹¹ Uo., 182.

¹² PG 92, 69 A 1-1028 C 7.

¹³ Dr. SÁRKÖZY Miklós történész-iranista kollégám nyújtott segítséget a perzsa nevek tudományos átírásában, melyet ezúton is nagyon köszönök. Eszerint II. Chosroés nevének átírása felől nincs konszenzus a szakirodalomban, helyesen leginkább: *Khusraw*; Kavadh Siroe, Khusraw utóda: első eleme helyesen *Kawād*, második eleme bizonytalan értelmezésű, jelentése leginkább „oroszlánszerű,” ez esetben helyes írásmódja *Širīya*; a sahinshah funkció átírása helyesen: *šābanšāh*.

¹⁴ Kr. u. 610 (uo., 981 C 9-10).

ti forrásokkal éles ellentétben – a várost, illetve birodalmat ostromló idegeneket (perzsa *šāhanšāh*, avar kagán) tekinti Isten ellenségeinek, nem valamely vallási-dogmatikai csoportot. Egyháztörténettel, egyházi eseményekkel viszonylag keveset foglalkozik, de jelzi a konstantinápolyi, antiocheiai, alexandreiai és jeruzsálemi pátriárkák személyében történő változásokat (bár az utolsó kettőét csak esetlegesen), ezenkívül elsősorban a liturgiai újításokról ír – dogmatikai vitákról stb. egyáltalán nem. Általában preferálja a jó császárokat. Phókást egyértelműen elítéli, és gyakorlatilag bitorlónak tartja (még ha ezt a szót nem is írja le), valamint kegyetlen és állatias gonosztevőnek. Maurikiost és Hérakleioszt ezzel szemben törvényes és kegyes uralkodóknak tekinti. Kissé ‘megszállottan’ foglalkozik az időszámítással, és ezen a téren konzisztensebbnek, megbízhatóbbnak tűnik – például – az időszámítást szintén kitüntetett kérdésként kezelő Nagy Mihálynál. A rendkívüli természeti eseményeket (földrengés, üstökös) ugyanúgy feljegyzí, mint a legtöbb korabeli forrás, de nem feltétlenül tekinti őket természetfeletti jelzéseknek. A konstantinápolyi politikai és hadi események terén viszonylag megbízható forrásnak tekinthető.

Theophanés *Chronographiája*¹⁵ düotheléta szempontból és igen részletesen írja le a monotheléta viszály eredetét, bár helyenként elkövet apróbb hibákat.¹⁶ Beszámolójához részletességben csak az a leírás fogható a korabeli primér források között, melyet Sergios konstantinápolyi pátriárka adott a Honorius római pápához küldött levelében (Sergios azonban máshogyan is rekonstruálja az eseményeket). Theophanés a monothelétizmus-vitában konstantinápolyi létére is Róma – ekkor már orthodoxnak bizonyult – álláspontját képviseli, és a római pápákat tekinti a helyes hit képviselőinek. A konfliktusban érintett konstantinápolyi pátriárkákat – Sergiost, Pyrrhost, Pált és Pétert – istentelennek és eretneknek tekinti, és elfogult, erős kifejezésekkel jellemzi. A viszályt Róma és Bizánc kétpólusú ellentétéként ábrázolja, a másik három patriarkátusnak kevesebb figyelmet szentel a konfliktus leírásában. Említi Maximos szerepét a lateráni zsinat összehívásában. A muzulmánok betörését, a yarmuki csata (636) elvesztését az eretnek császárok isteni büntetésének tekinti. Elfogult és némileg indulatos szemléletmódja ellenére történetileg eléggé megbízhatóan, adatokban gazdagon írja le a monothelétizmus-vita történetét.

Szt. Niképhoros *Chronographia brevis*e lényegileg időszámítási-kronológiai segédlet.¹⁷ Biblikus időszámítási táblázattal indul Ádámtól, majd egyszerű császárlistával folytatódik, mely csupán az uralkodás hosszát közli, időnként a halál helyét és módját – Phókásról például csak annyit mond, hogy meggyilkolták –, valamint még ennél is ritkábban a legfontosabb történeti eseményeket (tipikusan a külháborúkat). Hérakleios, Kónstas és II. Kónstantinos uralkodásának az átlá-

¹⁵ A vonatkozó részek: PG 108, 677 B 5-684 B 5.

¹⁶ Így például anakronizmus, hogy Jeruzsálemi Sóphronios a pátriárkává választása után összehívott zsinaton kiátkozta volna a monotheléta dogmát (uo., 680 B 15) – ilyen állásfoglalásnak nyoma sincs nevezetes *Zsinati levelében*, melyet még azelőtt írt, hogy Sergios dogmatikai újításáról tudomást szerzett volna.

¹⁷ PG 100, 1001 A 1-1060 B 15.

gosnál nagyobb figyelmet szentel, de így is éppen csak említi pl. a 6. egyetemes zsinatot. A császárok uralkodási évei szerint tagolt kronológiai főrészt tíz történeti melléklet (többek között pátriárka-listák) és szentírástudományi függelékek egészítik ki. Bár a különböző felsorolásoknak és táblázatoknak van gyakorlati hasznuk, a mű – természeténél fogva – nem alakít ki semmilyen történelemszemléletet vagy egyházpolitikai, illetve dogmatikai álláspontot.

Ióánnész Zónaras *Epítome historiaruma* – mint a szerző maga is érzékelteti – több történetírói forrásból (pl. Theophanész, Niképhoros stb.) is dolgozik, ezért valóban meglehetősen részletesen adja elő a történeteket.¹⁸ Elsősorban politikai eseménytörténetet ír, egyháztörténetről valamivel kevesebb szót ejt. Számos olyan, fontos mozzanatot előad, amit az eddig jellemzett forrásokban nem találunk (pl. hogy Hérakleios azért döntött a perzsa hadjárat saját kezű vezetése mellett, mert nem maradtak hadvezérei; vagy hogy e hadjáratához a Nagytemplomtól vett kölcsön aranyat), tehát nyilván sok elveszett forrásmű adatait tartja fenn. Szemlélete politikai téren Konstantinápoly-centrikus, birodalom-központú. Hajlamos a moralizálásra: az események kapcsán erkölcsi tanulságokra hívja fel a figyelmet, illetve lényegileg arra, hogy ki-kinek végzetét a saját cselekedetei készítik elő. Ennek megfelelően időnként alkalmaz erkölcsi értékelő terminusokat is. Történeti előadásmódja itt-ott kissé anekdotikus. Vallástörténeti téren is értékes forrás, amennyiben tárgyalja a zsidók és keresztények közötti vallási ellenségeskedést, és igen részletesen számol be az iszlám kezdeteiről, Mohamed személyes viszonyairól. E beszámolója távolról sem rokonszenvező, hanem egyértelműen rosszindulatú, rágalmazó. A monotheléta viszály kiindulópontjaként a jakobiták *katholikos*ának Hérakleios császárral való jeruzsálemi találkozóját jelöli meg. A tárgyalás módja világossá teszi, hogy Zónaras – több száz évvel az események után – orthodox düotheléta módon, a VI. egyetemes zsinat szellemében szemléli az egyháztörténetet. A konfliktus kapcsán eléggé részletesen számol be Maximosról, Maximos és Pyrrhos vitájáról, Pyrrhos kétszeres hitehagyásáról és a VI. egyetemes zsinatról. Mindezek kapcsán alapvető teológiai fogalmakat is említ. Kegyes szemlélete révén a történeti léptékű katasztrófákban általában Isten közvetlen büntetéseit látja a keresztények elkövette erkölcstelenségekért. Összességében véve, intelligenciája, higgadtsága, részletessége folytán késői volta ellenére is jelentős forrás.

Szír és örmény történeti források

Vallási-kulturális téren szinte más világba lép át az, aki a mai szóhasználat szerint orthodox, latin-görög nyelvű (egyház)történeti források megismerése után a szír kútfőkhöz fordul. Nagy Mihály, a valamivel későbbi Anonim Krónikás, valamint Bar 'Ebroyo' és a szír Maximos-életrajzot író Reš'ainói György történetiszemlélete,

¹⁸ PG 134; ezen belül a számunkra fontos XIV. könyv 12.–21. fejezetei (a Maurikios császártól II. Kónstinosig terjedő részek): 1260 C 1–1297 B 9.

történeti szimpátiái és antipátiái, dogmatikai felfogása, illetve történetírói módszertana és hangvétele is gyökeresen különböznek a római, illetve bizánci egyházban megszokottól. A legszembeötlőbb különbség első közelítésben az az indulat, vehemencia, amellyel a szír szerzők monofizita hitük védelmében viszonyulnak az általuk istentelen és erkölcsileg gyökeresen romlott eretneknek tekintett düofizita keresztény hittestvéreikhez. Ezen elfogultság, sőt, gyűlölet oka a sok évszázados, dogmatikai alapú, gyakran kíméletlen üldöztetés, melyben a fokozatosan kiépülő monofizita egyházszervezet az udvari egyházpolitika részéről különösen a VII. századtól kezdve rendszeresen részesült. E szerzők beszámolóiban ezért természetesen kap kitüntetett figyelmet a dogmatikai küzdelem, maga a monothelétizmusvita és ezen belül különösen Maximos szerepe – ez is fontos különbség a görög forrásokkal szemben. A mindezek alapjául szolgáló fő különbség azonban értelemszerűen az orthodoxia-fogalom radikálisan eltérő értelmezése, ami Antiocheia, Edessa és általában Szíria jakobita egyházaiban a chalkédóni hitvallás elvetését és a krisztusi természet, φύσις egységének, egyetlenségének és feloszthatatlanságának megvallását jelentette – amint ezt szerzőink maguk is több alkalommal kifejtik. A szír források orthodoxiájuk miatt üldözött és csak a gondviselés által védelmezett kisebbségnek érzékelik felekezetüket, s ezért általában sokkal nagyobb figyelemben részesítik az egyháztörténeti fejleményeket, mint a bizánci vagy római források. A modern történettudomány számára rendkívül értékes kútfők, amennyiben a megszokottal tökéletesen ellentétes megvilágításba állítják a düofizita-düotheléta szemszögből ismert személyeket, eseményeket és eszméket. A VII. századi bizánci történelem alapvonásait sem lehet felvázolni tanúságtételük bevonása nélkül, különösen nem egy olyan tanulmányban, amely Hitvalló Maximosszal foglalkozik, hiszen őt mind a négy szír szerző tárgyalja, elhelyezi az egyháztörténeti összefüggésben – és egyöntetűen elítéli (sőt, sajnálatos módon közönséges gonosztevőnek tartja...). – A XII. századi Nagy Mihály jakobita pátriárka terjedelmes *Krónikájának* vonatkozó fejezeteit; a reá nagy mértékben támaszkodó, a XIII. század első felében működő, ismeretlen szerzőtől származó *Chronicon anonymi ad annum 1234*-ot; a késő XIII. századi Gregórios Bar ‘Ebroyo’ *Chronicon ecclesiasticumát*; valamint egy, a szír monofizitáktól független szemléletű, VII. századi örmény krónikás, a hagyományosan Sebeosnak nevezett, azonosítatlan szerző *Historiáját* fogjuk bevonni a korrajzba.

Nagy Mihály (Mikhail Rbō’) antiocheiai jakobita pátriárka (*sedet* 1166-1199) *Krónikája* Ádám-tól induló világtörténet, mely rendszeresen rögzíti a kronológiai egybeeséseket a zsidó, görög, keresztény, perzsa és muzulmán időszámítások között (de ezek az adatai általában nem megbízhatóak).¹⁹ Műve a X. könyv 24. fejezetétől, Maurikios bukásának leírásától kezdve érdekes számunkra. A VII. század köztörténeti eseményeit a főbb görög források alapján adja elő. Ezen túlmenően azonban értelemszerűen nagy figyelmet szentel az antiocheiai patriarkátusnak, és

¹⁹ CHABOT, J. B., ed., *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)* I-IV, Paris, E. Leroux, 1899, 1901, 1905, 1910.

számos jakobita egyháztörténeti dokumentumot oszt meg olvasóival, így például Athanasios antiocheiai pátriárka zsinati levelét; az antiocheiai és az alexandriai egyházak uniójának szövegét; Athanasios pátriárka Hérakleios császárhoz írott teológiai *libellusát*; vagy az Epiphánios püspök mártíriumába illesztett monofizita hitvallást. Leírja az antiocheiai kettős (chalkédóni–nem chalkédóni) egyház-szervezetet, természetesen következetesen az anti-chalkédóniánusokat nevezve orthodoxnak. Világossá teszi, hogy a monofiziták, monotheléták alapvető düofizita iratokat – mint például I. Leó római pápa *Tomusát* – tartanak heterodoxnak és Nikaia-ellenesnek, és a düotheléta hitvalló mártírok helyett önmagukat tartják áldozatnak. Mihály nyilvánvalóan gyűlöli a düofizitákat és düothelétákat. Ellenséges hangnemben számol be a 649-es lateráni zsinatról, Reš‘ainói György szír Maximos-*vitája* alapján Maximos palesztínai származásáról és a monothelétizmus-vitáról. Érdeklődési horizontja azonban kiterjed a régió nem-keresztény vallásaira is: beszámol a palesztínai zsidóság cselekedeteiről és a Hérakleios idején történt erőszakos keresztelésekről, valamint Mohamed feltűnéséről, kezdeti sikereiről, a muzulmán vallás tanításairól és rítusairól. A muzulmán támadást Bizánc és Hérakleios császár megérdemelt isteni büntetésének tartja, Hérakleios bűnösnek, Kónstast hitvédőnek írja le. Bár fél évezreddel az események után ír, a jakobita egyháztörténet megbízható forrása, a monofizita álláspontot és szemléletet hitelesen közvetíti. Bizonyos, hogy számos korábbi elveszett mű adatait mentette meg.

A *Chronicon anonymi ad annum 1234* ismeretlen szerzője nemcsak az eseménytörténet, hanem a történetiszemlélet és -értelmezés terén is egyértelműen sokat merít Mihályból.²⁰ Az Anonim Krónikás és Nagy Mihály közös történetiszemlélete szerint a monofizita kereszténységnek mindenekelőtt a „görögök,” a „rómaiak,” a „chalkédóniánusok” ártottak, akik helyett bármely más – akár perzsa vagy arab – hódító is humánusabb, szeretetreméltóbb és kíváncsiabb. E történetírók fő célja talán éppen Bizánc bevádlása és a császárság elleni isteni büntetés bemutatása, igazságosságának bizonyítása. Az Anonim Krónikás Bizánc fő bűnét az erkölcsi romlottságban és a vallási intoleranciában látja. Történeti mérlegelésének eredményeképpen a keresztény, de más felekezetű hittestvérek morálisan rosszabbnak minősülnek, mint a nem keresztény hitűek. Az arab hódítás ebből az optikából nézve paradox módon a szír területek felszabadulásának mutatkozik. Az Anonim Krónikás is beszámol továbbá a jeruzsálemi zsidó–keresztény ellenségeskedésről, és leírja a „maximiánusok” (Maximos-követők) „órigenista eretnekségét.” (Az órigenista tanok összefoglalása pontosan ugyanígy szerepel Nagy Mihálynál is.) Maximos életrajzát – Nagy Mihállyal összhangban – az Anonim Krónikás szintén Reš‘ainói György szír Maximos-*vitája* alapján közli. Legfőbb forrásához, Mihályhoz hasonló mértékben és értelemben megbízható kútfő.

Griguriyus Bar ‘Ebroyo’ szír püspök *Chronicon ecclesiasticuma* az előbbi két szerzőhöz hasonlóan szemléli a monofizita egyháztörténetet: a Chalkédont elfogadó

²⁰ CHABOT, J. B., ed., *Anonymi auctoris Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens* I–III, Parisiis, J. Gabalda, 1916, 1920, 1937. (CSCO 81, 82, 109)

egyházakon esett történelmi sérelmeket, a Bizánci Birodalom elleni perzsa, illetve arab hadi sikereket egyaránt Isten büntetésének tekinti.²¹ Ezt a – Mihály és az Anonim Krónikás felfogásával egybevágó – szemléletmódot a monofiziták elszenvedte súlyos szenvedések leírásával igazolja, amely szerint Hérakleios császár kegyetlen büntetés terhe alatt kényszerítette a monofizita híveket a chalkédóni hitvallás aláírására; a chalkédóniánus szerzetesek egyebek mellett kirabolták a monofizita templomokat; és a hódító perzsák nagyobb toleranciát tanúsítottak a monofizita egyház iránt, mint a görögök. Bar ‘Ebroyo’ ezért úgy látja, hogy a monofizita egyház igazságos isteni bosszú eredményeként szabadult meg az „izmaeliták” révén a görögök kezéből. A *Chronicon ecclesiasticum* tájékoztat afelől is, hogy Szíria és Mezopotámia keresztény egyházai dogmatikailag és szervezetileg egyaránt megosztottak voltak, mert gyakorlatilag mindenütt voltak monofizita püspökök és velük párhuzamosan chalkédóniánusok is. Bar ‘Ebroyo’ is előadja továbbá a lateráni zsinat és Maximos „szektájának” történetét, vagy Nagy Mihály, vagy közvetlenül Reš‘ainói György szír Maximos-vitája alapján. Összességében véve Nagy Mihály szemléletének örököse ő is, de jóval kevesebb adatot közöl, mint Mihály.

Sebeos klasszikus *Historiája* körülbelül a 20. fejezettől, Khusraw *šāhanšāh* első említésétől kezdve a mű végéig, a 38. fejezetig érdekes a VII. századi Bizánc történelmének kutatói számára.²² Sebeos – a VII. századi örmény történelem legfontosabb kortárs szerzője lévén – értelemszerűen örmény-központú történetsszemléletű. Miután azonban Örményország sorsa ekkor két, majd három nagyhatalom: a Bizánci Birodalom, a Perzsa Birodalom s később az arab kalifátus mindenkori politikai szándékaitól és egymáshoz való viszonyától függött, ezért Sebeos nagy teret szentel úgy a bizánci, mint a perzsa és az arab történelemnek. Az összes eddig tárgyalt forrásnál részletesebb eseménytörténetet ad különösen Hérakleios uralkodásáról, akit a szír történetírókkal szemben tiszteletreméltó és áldott királynak tart. Tárgyalja a császári egyházpolitikát, és értelemszerűen tág teret ad az örmény egyháztörténetnek. Közvetlen beavatkozásokat tulajdonít Istennek a történelem menetébe. Általában nagyon érdeklődik a vallási eszmék és események iránt: sokszor említi a chalkédóni zsinatot és I. Leó *Tómusát*, de beszámol az iszlám születéséről, a jeruzsálemi zsidó–keresztény konfliktusról is (31. fejezet). Miután kortárs szerző, ezért – különösen a bizánci hadtörténet és az örmény egyháztörténet terén – értékes forrás. A monotheléta vitát azonban nem tárgyalja, és azzal kapcsolatban nem foglal állást.

²¹ ABBELOOS, J. B.–LAMY, T. J., eds., *Gregorii Barbebraei Chronicon ecclesiasticum* I–III, Parisiis, Maisonneuve–Lovanii: Peeters, 1872, 1874, 1877.

²² BEDROSIAN, R., ed., *Sebeos’ History*, Translated from the Armenian by R. Bedrosian, New York, 1985. *Public domain* szöveg, letölthető innét: <http://rbedrosian.com/Downloads/Sebeos.pdf>

Maximos korának alapvető történeti tendenciái

A VII. századi bizánci történelem és egyháztörténet főbb historiográfiai forrása-
inak jellemzése után szeretnénk e kútfők alapján vázolni Maximos korának leg-
fontosabb történeti tendenciáit. Nem célunk itt a kor eseménytörténetét vagy a
Bizánci Birodalom intézményeit, a társadalom rendjét akár csak vázlatosan is is-
mertetni, mivel ez – részben még magyarul is olvasható – szakmonográfiákban
(L. Bréhier, R. Byron, C. A. Mango, G. Ostrogorsky, W. T. Treadgold) alaposan
feldolgozott terület, hanem csupán Maximos életének és életművének megértésé-
hez szeretnénk felrajzolni a nélkülözhetetlen értelmezési keretet. Ezért – egy mód-
szertani megjegyzés után – inkább csak a korszak olyan, általános jellemvonásait
és tendenciáit tárgyaljuk, melyek egy VII. századi keleti keresztény szerzetes életét
is feltétlenül befolyásolták, illetve amelyek ismerete nélkül Maximos élettörténete
és különösen a császári udvarral való fatális szembekerülése és mártírhalála esetleg
félreértelmezhetőek. A Hitvalló életrajzát magát külön tanulmányban próbáljuk
meg rekonstruálni.

Módszertani megjegyzésünk a datálás és az időszámítás általános nehézségével
kapcsolatos a korszakban. A görög és szír történetírói források ugyanis összesen hat
datálási-időszámítási rendszert alkalmaznak, melyeket egyesek közülük megpró-
bálnak összhangba hozni egymással, általában sikertelenül. E hat kronológiai mód-
szer a következő: 1. a világ teremtésétől (*anno mundi*); 2. „görög” (hellénisztikus)
időszámítás szerint;²³ 3. Krisztus születésétől; 4. a hidzsrától; 5. indikciók szerint;
6. a bizánci császárok, a perzsa *šāhanšāh*ok uralkodási éve, illetve a pátriárkák reg-
nálásának éve szerint való számítás. Érdekes módon szinte a legritkább a Krisztus
születésétől (és kevésbé meglepő módon a hidzsrától) való datálás, leggyakoribb
pedig a hatalmon lévő császár uralkodási éve szerinti, valamint az indikciók (15 éves
periódusok) szerinti datálás. Az indikciókban való évszámlálás a VII. század so-
rán már a módosult rend szerint történik: az ‘indikció száma’ valójában az aktuális
indikción belül egy adott év sorszáma. Az időszámításra hangsúlyt helyező szerzők
a több geopolitikai régióra kiterjedő elbeszélésük egzakttságát, az eseménytörté-
net szinkronicitását kívánják biztosítani a kronológiai egybeesések kiszámításával.
A modern olvasóban azonban e törekvéseik láttán inkább az a felismerés fogalma-
zódik meg, hogy az eseménytörténet rekonstrukciója – és különösen a világtörté-
nelem szinoptikus bemutatása – külön szakterület, és ha a kutató nem kifejezetten
ebben kíván elmélyedni, akkor helyesebb a specialistákra hagyatkoznia, és a saját
szűkebb kutatási területét művelnie. Ennek jegyében szorítkozunk korrajz terén a
legszükségesebbekre.

Maximos kora köztudomásúlag már a Bizánci Birodalom sötét kora, krízise.
I. Iustinianos (†565) politikai és kulturális téren virágzó korát a császár halálát kö-
vető fél évszázad múltán belső és külső okok miatt hanyatlás váltja fel, sőt, időnként

²³ Az ilyen évszámokból megfigyelésem szerint 309 évet kell levonni, hogy megkapjuk a keresztény
időszámítás szerinti évet.

a birodalom léte, de legalábbis a területi integritása is veszélybe kerül; a birodalmi egyház pedig dogmatikai eredetű egyházpolitikai okokból már egyértelműen a *schisma*, és nem a *koinónia* állapotában van. E 'sötétség' egyik belső oka a források alapján ítélve a kormányzás időszakos morális felelőtlenségéből (Maurikios), a kormányzati elvek és célok korlátozottságából (Phókás, Martina) fakad, aminek folytán periodikusan szinte állandósul a trónválság. Ismeretes, hogy a VII. század elejétől kezdődően a császári trónon gyilkosságok vagy kivégzések követik egymást: Maximos korában csak Hérakleios hal meg természetes halállal, de ő is az előző császár, Phókás nyilvános megcsonkítása és kíméletlen kivégzése árán jut trónra (még ha e kivégzéssel a közakaratot teljesítette is; *Chronicon paschale* 610; Zónaras 14, 14). A politikai főhatalomért folyó küzdelem kegyetlenségét nem vagy nem kielégítően magyarázzák az állandósuló külháborús állapotok – a szaracén fenyegetést bizonyosan nem hárította el a 12 éves Héraklónás orrának levágása anyja vélt vagy valós trónbitorlása miatt (Zónaras 14, 18).²⁴ A trónralépés során az egész korszak tipikus eljárása volt a konkurens trónkövetelő(k), teljes családjuk, rokonságuk és időnként sógorságuk kiirtása – e mintát a jó császárok is követték. II. Kónstas és IV. 'Pógónatos' Kónstantinos továbbá a saját családjából is megölte a potenciális trónkövetelőket (Zónaras uo.); de ugyanez volt a szokás a perzsa nagykirály udvarában is (Sebeos 27). A császárok más vonatkozású, belpolitikai cselekedetei és utasításai – így pl. Phókás hirtelen felindulásból parancsolt vérengzései, Hérakleios vagy Kónstas egyes egyházpolitikai rendeletei és intézkedései –, valamint II. Kónstas trónra lépése előtt és után a szenátus (ή σύγκλητος) fellépései ugyanígy nem ritkán brutális nyilvános csonkításokkal és kivégzésekkel torolták meg a birodalmi vezetéssel való szembeszegülést (különösen a *Chronicon paschale* részletezi az ilyen típusú kegyetlenkedéseket; ld. még Sebeos 21). A büntetések kifejezetten súlyosak voltak felségárulási – vagy annak beállított egyházpolitikai – perekben, amilyenek I. Márton pápa és Hitvalló Maximos jogi védelem nélkül lefolytatott, végzetes kimenetelű pere is voltak Konstantinápolyban (654-655). A Hitvalló és tanítványa, Anastasios Monachos megcsonkítása és száműzése tehát a korabeli igazságszolgáltatási és büntetésvégrehajtási gyakorlat minden szinten alkalmazott normái szerint történtek – az eljárás embertelensége nem kivételes, hanem rendszeres volt.

Maximos perének *Tárgyalási jegyzőkönyve* (*Relatio motionis*; PG 90, 109 C 1–129 D 3)²⁵ elmondja, hogy e nagy port felverő és a császár által is nyomon követett pert a szenátus vezette le. E jelentőségteljes körülmény kapcsán szeretnénk rámutatni arra, hogy – mint F. Winkelmann írja²⁶ – a szenátus hatalmi súlya észrevehetően megnövekedett II. Kónstas idejében, amikor a Hitvalló pere is lezajlott. Ismeretes, hogy a szenátus taszította le a trónról Martinát és fiát III. Kónstatinos gyanús gyorsasággal bekövetkezett halála után (Zónaras 14, 18; Theophanés *annus mundi* 6121; *Chronicon anonymi* 125), valamint száműzte az összeesküvéssel gyanúsított Pyrrhos

²⁴ Sebeos máshogyan adja elő a történeteket (32. fejezet).

²⁵ ALLEN–NEIL, eds., *Documents from Exile*, 48–74.

²⁶ WINKELMANN, F., *Der monenergetisch-monothetische Streit*, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2001, 24. (Berliner Byzantinische Studien 6)

pátriárkát; de Zónaras szerint (14, 14) már Phókás idején is a szenátus hívta be az ifjú Hérakleioszt a császári rémuralom megszüntetése végett. E fő kormányzati testület nyilván Maximos perének idején is tudatában volt annak, hogy 641-ben lényegileg ő jelölte ki az új császárt, Kónstast, jó útra terelve ezzel a birodalom sorsát; és hogy ilyen módon az állami lét folytonosságát bizonyos értelemben ő biztosítja. Ezért drákói szigorral csapott le mindenkire, akit valamilyen módon a közrend megbontójának vagy a császári hatalom kihívójának észlelt. Maximos *Tárgyalási jegyzőkönyve* azt is megmutatja, hogy a szenátus vezetője, a *sakellarios* és a meghatározó szenátorok – bár előzetes, peren kívüli megegyezési kísérletek után – különösebb megfontolás nélkül, az ügyet előre eldöntve és a tárgyalást ennek megfelelő hangnemben levezetve mondtak ítéletet a főbenjárónak beállított bünesetben. A szenátus hatalmi pozíciója és az ebből fakadó támadó fellépése tehát végzetes útra terelte az ekkor már agg szerzetes atya életét – Maximost a viselkedését magyarázó súlyos teológiai érvek meggondolása nélkül, türelmük fogytán egyszerűen eltették láb alól.

A kor 'sötétség'-ének további belső okai az alkirályi bitorlások (*usurpatio*), illetve hadvezéri lázadások.²⁷ A bitorlás folytán a birodalom egész provinciái válnak néha hosszú évekig elérhetetlenné és befolyásolhatatlanná a központi kormányzás számára, miközben a bitorlókkal való hadviselés jelentős energiákat köt le a centrumban. A vizsgált időszakban három *exarchos* is elszakad a császártól: 619-ben Eleutherios ravennai *exarchos* fordul szembe Hérakleiosszal;²⁸ 646-ban Grégorios karthágói *exarchos*, afrikai patrícius lázad fel II. Kónstas ellen, és lázadását évekig nem sikerül elfojtani (Nagy Mihály 11, 10; *Chronicon anonymi* 126); 649-től 652-ig pedig Olympios ravennai alkirály szakítja el exarchátusát a birodalmi központtól.²⁹ Valentinus *stratégos* Kónstas uralkodásának második évében lázad fel a császár ellen (*Chronicon anonymi* 126). E bitorlások és lázadások jelentősége témánk szempontjából nézve – a birodalmi adminisztráció általános elbizonytalanításán és a külpolitikailag amúgy is nehéz helyzet kaotikussá tételén túl – az, hogy Maximos személyes ismeretségben volt Grégorios karthágói *exarchos*szal, aki a *Pyrrhos-vita* bevezetője szerint elnökkölt ezen a tudós teológiai dispután. A 654-655-ös felségárulási perben megfogalmazott, lényegileg politikai vádak közül a második kifejezetten fel is rója Maximosnak, hogy biztató tartalmú álomfejtésével (!) támogatta az *exarchos* lázadását (*Tárgyalási jegyzőkönyv*).

²⁷ Pozitív jogi – de nem természetjogi – szempontból maga Hérakleios császár is lázadás útján szerezte meg a politikai főhatalmat. J. R. MARTINDALE valószínűsíti, hogy Hérakleios és Nikétas közös lázadása Phókás ellen Egyiptom provincia elbitorlásával kezdődött, és hogy Hérakleios csak a tartomány sikeres elhódítása után vállalkozott a konstantinápolyi trónkövetelő expedícióra (MARTINDALE, J. R., *The Prosopography of the Later Roman Empire* III A–B [A.D. 527–641], Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 941). Ugyanígy rekonstruálja az eseményeket M. DOUCET, *Le dispute de Maxime le Confesseur avec Pyrrhus* I–II, Introduction, texte critique, traduction et notes, Université de Montréal, Institut d'Etudes Médiévales, 1972 (kiadatlan PhD-értekezés), 6.

²⁸ WINKELMANN, *Der monenergetisch-monothetische Streit*, 24.

²⁹ Uo., 25.

A birodalom egysége azonban nemcsak politikai síkon szenvedett centrifugális erők hatásától, hanem egyházi és tágabb vallási téren is folyamatosan dezintegráció, illetve válság fenyegette. A VII. században különösen feltűnő a római egyház szembenállása az udvarral. A némileg kétes emlékezetű Honoriusztól (625-638) eltekintve a század közepén működő pápák – IV. János (640-642), I. Teodor (642-649) és I. Márton (649-653) – személyenként változó mértékben és módon szembefordulnak a császárral és a konstantinápolyi pátriárkával, illetve kifejezetten ellenségesen viselkednek irántuk, vagy függetlenedni törekednek tőlük. János a rövid életű és uralkodású III. Konstantinoshoz írott levelében az orthodox chalkédóni hit védelmezőjeként lép fel a Konstantinápolyban cirkuláló monotheléta *chartával* szemben, filozófiai igényű krisztológiai fejtegetéseivel megelőlegezve Maximos düothelétizmusát.³⁰ A palesztínai görög származású Teodor kiátkozza Pál konstantinápolyi pátriárkát (*Liber pontificalis s.v.*),³¹ Márton pedig – miután konstantinápolyi *apokrisiariosai* durva sérelmeket szenvedtek el a császár részéről – a *Typos* elleni tiltakozás végett ismeretes módon összehívja a reá magára és Maximosra tragikus következményekkel járó lateráni zsinatot, amely egyházi átokkal sújtja Kyros alexandrieai, valamint Sergios, Pál és Péter konstantinápolyi pátriárkákat monotheléta nézeteik miatt (*Vita Maximi* 17; *Liber pontificalis s.v.*; Theophanés *anno mundi* 6121; Nagy Mihály II, 8; *Chronicon anonymi* 130 stb.). Mint később Maximost, a császár Mártont is felségárulással – a szaracénok anyagi támogatásával – vádolta meg.³² A szelíd természetű és szűk három évig hivatalban lévő I. Jenő (654-657) alatt a római *populus vel clerus* lázad fel Péter konstantinápolyi pátriárka zsinati levele ellen, mivel az nem foglalt állást a két krisztusi akarat tárgyában (*Liber pontificalis s.v.*).³³ Ebből a – Márton pápa és Maximos elrablása, száműzése és halála révén véressé váló – konfliktusból csak Vitalianus pápa és IV. Konstantinos idején tud majd kibontakozni Róma és Bizánc.

Az antiocheiai jakobita egyház azonban ugyanígy szembenáll az udvarral és a Chalkédón-hű egyházszervezettel (bár 616-ban unióra lép a szintén monofizita tendenciájú Alexandrieával; Nagy Mihály 10, 27; Bar 'Ebroyo' 50). A chalkédónival

³⁰ ... si ex utraque natura unam voluntatem esse dixerint, non solum naturales voluntates, sed et ipsas naturas confundent; ut nec hoc, nec illud, id est divina et humana, intelligi possit. ... differentiam naturarum penitus non negamus, sed neque confundimus, quoniam utrasque naturas cum adunatione unius personae Christi Dei inenarrabili consonantia confitemur. Quia enim unam voluntatem dicunt divinitatis Christi et humanitatis, et unam simul operationem; quid aliud, nisi quia et unam naturam Christi Dei secundum Eutychianam et Severianam divisionem operari noscuntur? (*Epistola secunda Ioannis papae IV ad Constantinum imperatorem, filium Heraclii*, PL 80, 602 C 7–607 C 8, ezen belül 606 C 7-D 5) A levél első szakasza Honorius pápát is megkísérli tisztázni a monothelétizmus vádjá alól.

³¹ A pátriárka palesztínai származásáról ld. WINKELMANN, *Der monenergetisch-monothelietische Streit*, 28.

³² *Sancti Martini papae I Epistola 14 (Ad Theodorum)*; PL 87, 197 D 1-200 A 14.

³³ *Huius temporibus Petrus patriarcha Constantinopolitanus direxit synodicum ad sedem apostolicam ... non autem declarans operationes aut voluntates in domino nostro Iesu Christo. Et accensus populus vel clerus, eo quod talem synodicam direxisset, minime est suscepta, sed cum maiore strepitu est a sancta Dei ecclesia protecta, ut etiam nec eundem papam demitteret populus vel clerus missas celebrare in basilica Dei genetricis semperque virginis Mariae ... nisi promississet his ipse pontifex minime eam aliquando suscipere.* (MOMMSEN, ed., *Libri pontificalis pars prior*, 185.)

párhuzamosan létrejött monofizita egyházszervezet fokozatosan önállósult, és a VII. században már a düofizitákétól független egyházfelügyeleti rendszerrel rendelkezik. Ézsaiás, Edessa metropolitája és Athanasios antiocheiai pátriárka dogmatikai okból egyaránt élesen konfrontálódnak az uralkodóval, Hérakleiosszal, aki templomelkobzással, illetve kíméletlen megtorlással reagál (Bar ‘Ebroyo’ 50). Miután a monofizita teológusok mereven elutasították I. Leó *Tomus*át és a chalkédóni zsinatot (Nagy Mihály 11, 3), a VII. században gyakorlatilag megszűnt az egyházi *communio*. A két felekezet hívei között is rendszeresen ismétlődtek a súlyos konfliktusok – a szír források szabályosan bevádolják a chalkédóni felekezetet az utókor színe előtt: Nagy Mihály (11, 3) és a *Chronicon anonymi* (118) például arról tudósítanak, hogy chalkédóniánus hívek Hérakleios idejében monofizita templomokat foglaltak el és fosztottak ki, az istentisztelet ideje alatt betörték az „orthodox” templomokba, földre dobták és megtaposták a szent misztériumokat. A két felekezet viszonyát Szíriában mindezek alapján szinte vallási fanatizmussal, a felekezeti történetírást fanatizált történetszemlélettel jellemezhetjük. A szembenálló keresztény hitvallás teljes elutasítása nyilatkozik meg abban is, hogy – mint fent említettük – a szír szerzők számára elfogadottabb a teljesen idegen (perzsa vagy muzulmán) vallású hódító, mint a keresztény, de más hitvallású hittestvér; sőt, hogy a monofizita források felfogása szerint Khusraw perzsa nagykirály, illetve Abū Bakr vagy ‘Umar *halífa* tulajdonképpen az isteni igazságszolgáltatás eszközeként büntetik a mezopotámiai chalkédóniánusokat (*Chronicon anonymi* 89; Bar ‘Ebroyo’ 50; illetve Nagy Mihály 11, 3).³⁴ Hitvalló Maximos csak fokozatosan és viszonylag későn, a monoenergizmus alternatívájának felmerülésekor vonódik be a teológiai diszkusszióba, hogy aztán a monothelétizmus megjelenése után már az ellenpárt meghatározó teológusa és – I. Márton pápa mellett – *spiritus movense* legyen.³⁵

A vallási ellentétek és villongások azonban nem korlátozódtak a keresztény egyházak közötti konfliktusokra. Különösen Palesztínában, Maximos feltehető származási helyén alakultak ki kiélezett helyzetek zsidóság és kereszténység között. Számos emberéletem követelő összetűzés bontakozott ki először Khusraw *šābanšāb* itteni hadjárata nyomán (Zónaras 14, 15; Nagy Mihály 11, 1); majd az arab hódítás utáni Jeruzsálemben, amikor az emír elrendelte a templomkeresztek eltávolítását (*Chronicon anonymi* 128). Sebeos (31) további jeruzsálemi ellenségeskedésekről számol be az arab hódítást követő időszakból, Zónaras (14, 14) pedig egy antiocheiai zsidó–keresztény konfliktust is leír Phókás uralkodása idején. A Mohamed halála utáni időszakban Hérakleios császár erőszakos zsidókeresztelési kampányba kezd, ami az érintettek szír, illetve perzsa területekre való menekülését idézi elő (Nagy Mihály 11, 4). Maga Maximos valószínűleg ugyanerre a krisztianizációra utal 8. *levele*

³⁴ Dr. DOBOS Károly arabista-judaista kolléga nyújtott segítséget az arab nevek tudományos átírásában, melyet ezúton is nagyon köszönök. Eszerint Abu Bekr neve helyesen: *Abū Bakr*; Omar: ‘*Umar*’; kalifa: *halífa*.

³⁵ A düothelétizmus-monothelétizmus-vitát részletesebben a Maximos élettörténetével foglalkozó másik tanulmányunkban tárgyaljuk.

lében, melynek címzettje feltehetőleg Sóphronios volt.³⁶ (Sóphronios *Zsinati levele* és A Miatyánk *rövid magyarázata* Maximostól sajnálatos módon szintén tanúbizony-ságot tesznek egyfajta teológiai antiszemitizmusról.)³⁷ A források ezzel szemben nem beszélnek arról, hogy a muzulmán hódítók kifejezetten türelmetlenül léptek volna fel a keresztény vallással szemben – a beszámolók inkább háborús pusztítás-ról panaszkodnak (Theophanés *annus mundi* 6121; Zónaras 14, 18-20; Nagy Mihály 11, 4-6; *Chronicon anonymi* 121). ‘Maximos kora’ azonban a felsorolt körülmények és események miatt az egyházi és vallási eseménytörténet terén mindenképp sötét kor – amely paradox módon eszmei téren mégis páratlan felvirágzást hoz minde-nekelőtt Moschos János, Jeruzsálemi Sóphronios és különösen Hitvalló Maximos teológiájában.

A ‘sötét kor’ sötétségét belső okokon kívül jól ismert külső okok is előidézték. A birodalom a – sorjában – avar, perzsa, arab támadások okozta egzisztenciális krízisek során ment át különösen Hérakleios uralkodása alatt. Ezen időszak fő kül-politikai kérdése az volt, hogy egyáltalán megmarad-e a Bizánci Birodalom, vagy bekebelezi-e egy nagyobb katonai erejű államalakulat, vagy pedig – ami nem is egy időpontban a legvalószínűbb forgatókönyvnek tűnhetett – több, más és más fen-nhatóság alatt álló részre esik szét. Így 623-ban, a folyamatosan előrenyomuló ava-rokkal való politikai alkufolyamat egy kritikus pillanatában a kagán csele folytán majdnem foglyul esett maga Hérakleios császár, épp amikor jóhiszeműen a békekötés feltételeiről akart volna tárgyalni az ellenféllel (*Chronicon paschale* 623; Zónaras 14, 15). Az avar veszély tetőpontját azonban Konstantinápoly, az „Új Róma” 626-os, szláv csapatok által támogatott, hosszú ostroma jelentette, mely a hadjáraton lévő császár távollétében zajlott le, és végveszélybe sodorta a birodalmi fővárost – a (spi-rituális) védekezésben ismeretes módon nagy szerepet játszott Sergios pátriárka. A Phókás halála (610) után több hullámban bekövetkező perzsa hódítás az anyagi pusztításon túl mészárlásokkal (*Chronicon paschale* 614) és nagy tömegek hadifog-ságba hurcolásával is járt (Niképhoros *s.v.* Hérakleios; Nagy Mihály 10, 1). Jeru-zsálem perzsa feldúlása után (Sebeos 25) civilek, egyházi személyek és szerzetesek – köztük vélhetőleg Maximos is – tömegesen menekülnek innét nyugat felé, Egyip-tomba vagy Africába. Hérakleios császárnak azonban a győztes ninivei csata (627), II. Khusraw *šāhanšāh* dicstelen halála (628) és az új uralkodóval, Kawād Širūyával (‘Siroé’), Khusraw fiával és egyben gyilkosával való kiegyezés után sem volt egy csonka évtizednél több ideje a béke élvezésére, a birodalom újjászervezésére, egy-házpolitikai megerősítésére. 634-től megindul az arab terjeszkedés (Nagy Mihály 11, 3), és a Bizánc által elveszített yarmuki csata (636) után Jeruzsálemet immár muzulmán haderők ostromolják (638). A robbanásszerű arab előrenyomulás miatt a birodalom a század közepe felé hatalmas perifériákat veszít területéből: elvész

³⁶ DEVRESSE, R., „La fin inédite d’une lettre de Saint Maxime le Confesseur: un baptême forcé de juifs et de Samaritains à Carthage en 632.” *Revue des Sciences Religieuses* XVII (1937), 25-35.

³⁷ Maximos álláspontjáról az erőszakos térítések kapcsán ld. Carl LAGA, „Judaism and Jews in Maximus Confessor’s Works. Theoretical Controversy and Practical Attitude.” *Byzantinoslavica* LX (1990), 177-188.

Palesztína, Mezopotámia, Szíria, Egyiptom (642 – bár természetesen e helyeken is fennmarad a keresztény egyházszervezet, és a lehetőségekhez képest működik tovább); de megmarad Africa és a ravennai exarchátus. Örményország *naxararjai*, főurai hol Bizánchoz, hol Perzsiához, hol az avar kaganátushoz csatlakoznak, illetve (640-től) az arab hódítókkal is szembekerülnek (Sebeos 19 és 30). II. Kónstas végül Kisázsia arabok általi fenyegetettsége miatt Szicíliába (Syrakousai) teszi át a székhelyét. Ph. Booth szerint – mint fentebb jeleztük – Maximos már a 620-as években elmenekülhetett Palesztínából, és a legkritikusabb időket Egyiptomban, illetve Africa provinciában vészelhette át hosszú római útja előtt.³⁸

A kor sajátos vonása továbbá, hogy ilyen kaotikus körülmények között – az állami vezetés időszakos és lokális hiányában – az egyházi vezetők kényszerűségeből nem ritkán politikai szerepet is vállaltak úgy a provinciákban, mint magában Konstantinápolyban. Jeruzsálemben Sóphronios pátriárka tárgyal a bevonuló ‘Umar *halífával* (*Chronicon anonymi* 120), Egyiptomban pedig az alexandriai monofizita pátriárka fogadja az arab hódítókat (*Chronicon anonymi* 118). A birodalmi fővárosban Sergios lép fel a későbbi III. Kónstantinos gyámjaként (Bonos patríciussal együtt) az uralkodó sokéves perzsa hadjárata alatt, amikor Hérakleios távollétében a szenátus gyakorolja a politikai főhatalmat. Bár Maximos maga soha nem vállalt ilyen politikai szerepet, főteoretikusként teológiai oldalról nagyon is kivette részét az udvar és a konstantinápolyi pátriárka ellen folyó, Róma által vezetett dogmatikai-ideológiai küzdelemből. Levelezéséből és perének töredékesen fennmaradt anyagaiból ezen túlmenően még az is világosan látszik, hogy fiatalabb korában összeköttetésben volt a császári (udvari és provinciális) adminisztráció legmagasabb köreivel, sőt, magával a császári családdal is.³⁹

Összességében véve nehéz katasztrofálisabb gazdasági-politikai körülményeket elképzelni, mint amilyenek között Bizánc Maximos korában különösen a palesztinai területeken volt. A birodalom belső és külső körülményei számos ponton befolyásolták a Hitvalló életét. Ezt az élettörténetet következő tanulmányunkban próbáljuk meg a források alapján rekonstruálni, és elhelyezni az eddig felvázolt történeti keretek közé.

Abstract

In this article the author tries to offer a synthetic view of what may be labelled as “Maximus’s age,” that is, approximately of the first two thirds of the seventh-century in Byzantium. Several different historical sources are first listed and analysed in order of their historical reliability with respect to Maximus’s life and work. In a second approach, their content is presented in

³⁸ BOOTH, *Crisis of Empire*, 140–142.

³⁹ BOUDIGNON, Ch., „Maxime le Confesseur était-il Constantinopolitain?” JANSSENS, B.–ROOSEN, B.–VAN DEUN, P., eds., *Philomathestatos: Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday*, Leuven, Peeters, 2004, 11–43.

order that a relatively full picture may be gained of the general historical, ecclesiastic and religious tendencies of this very troubled time, which, among many other things, saw the almost deadly Persian invasion into the Empire, and the rise of Islam. This vista is offered in view of two other studies to come, which shall deal with Maximus's life story and the reconstruction of his vast oeuvre. In the present text it is argued that without this historical context, the determinative events in Maximus's life cannot be understood, and that certain strands in his theology are also closely linked up with the difficult circumstances of the Church, just like his tragic fate.

SZOKOLA LÁSZLÓ

Mátyás király 1467. évi moldvai hadjárata

Mátyás király 1467. évi moldvai hadjárata egyike a középkori magyar hadtörténet legellentmondásosabb katonai vállalkozásainak. Ez az ellentmondás alapvetően két okból származik: egyrészt a források keletkezési körülményeik függvényében igyekeztek értékelni a hadjárat eseményeit, másrészt a kérdés tisztázását tovább nehezítik a modern történetírásban megjelenő „nemzeti” érdekek. A magyar kutatók közül Elekes Lajos foglalkozott a legrészletesebben a hadjáratról 1937-ben kiadott doktori disszertációjában.¹ Továbbá Fenyvesi László jelen témáról írt „tollrajza” is megemlíti, ami bár népszerűsítő célzattal íródott, ugyanakkor újonnan feltárt forrásokat is beemelt a munkájába.² Román részről Alexandru Gonța 1967-ben megjelent munkáját kell kiemelni, amely moldvai oldalról a legrészletesebben elemzi az eseményeket.³ A hadjáratához kapcsolódó források jelentős részének kiadása is román történészek nevéhez fűződik.⁴ A két oldal közötti ellentmondások feloldására Emanuel Constantin Antoche vállalkozott utoljára, 2003-ban megjelent tanulmányában.⁵

Tanulmányomnak nem célja a hadjárat eredményének végleges eldöntése. Ugyanakkor az újabb kutatások bemutatásán túl igyekszem megvizsgálni a magyar források elfogultságának kérdését az Elekes Lajos munkája óta megjelent szakirodalom és forráskiadások bevonásával.

¹ ELEKES Lajos: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest. Sárkány Ny., 1937.

² FENYVESI László: „A moldvai fiasco 1467-ben.” In Uő: *Katonahistóriák Mátyás király korából*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 104–115.

³ Alexandru I. GONȚA: „Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)”. *Studii. Revistade Istorie*, 1967/6. 1127–1144.

⁴ Moldvai részről például több krónika és évkönyv is megemlékezik a hadjáratról, így a moldvai anonim krónika, a moldvai-germán krónika, az első és a második putnai krónika és a moldvai-lengyel krónika. A krónikákat egy kötetben kiadta: Ion BOGDAN–P. P. PANAITESCU: *Cronicile Slavo-Române din sec. XV–XVI*. București, Ed. Acad., 1959. A krónikák hadjáratra vonatkozó részei: Cronicile Slavo-Romane (Moldvai anonim krónika) 16., moldvai-germán krónika: 29–30.; első putnai krónika: 49–50., második putnai krónika: 62., moldvai lengyel krónika: 62. Kiemelendő továbbá Ureche Gergely (Gregorie Ureche) XVI. századi moldvai krónikája, amelyet Simion Dascăl később kiegészített. A hadjáratra vonatkozó rész: Grigore URECHE: *Letopisetul Țării Moldovei (fragmente)*. Bucuresti, Ed. Tineretului., 1961, 30–32. A krónika keletkezéséről és kiegészítéséről bővebben: KOMLÓSSY Ede: *Ureche Gergely és Simion Dascăl moldvai krónikája*, Budapest, 1941, 5–12. Több levél és oklevél is foglalkozik a hadjáratról, ezekre azonban a tanulmány adott részén szeretnék hivatkozni.

⁵ Emanuel Constantin ANTOCHE: „L’expédition du roi Mathias Corvin en Moldavie”. *Revue Internationale d’Histoire Militaire*, LXXXVI, 2003. 133–165.

A hadjárat kezdete: a magyar sereg betörése Moldvába

Mátyás az erdélyi lázadás felszámolásának utolsó szakaszával párhuzamosan hozzálatott a moldvai hadjárat előkészítéséhez. Október 15–29. között Szebenben tartózkodott,⁶ november 2-án elérte Segesvárt, majd folytatta útját Brassóba. A sereg november közepén, valamikor 12. után elhagyta Brassót, és a Keleti-Kárpátok vonulatai felé fordult.⁷ A magyar csapatok az Ojtozi-szoroson,⁸ majd a Tatros völgyén át törtek be Moldvába, amelyet a moldvaiak – valószínűleg lengyel zsoldosok segítségével⁹ – az utak eltorlaszolásával kívántak megakadályozni. Bonfini tudósítása szerint a magyar sereg különösebb nehézség nélkül áttört a torlaszon, miután Katalin napja után (november 25.) elhagyta Erdélyt.¹⁰ Állításának ellentmond, hogy a moldvai források és magyar oklevelek szerint a magyar csapatok már november 19-én bevették Tatrost (Trotuș),¹¹ majd Bákóval (Bacău) együtt felgyújtották. November 29-én elesett a gyengén védett Románvásárhely (Roman), ahol Bonfini szerint egy moldvai békekötési kísérlet is történt.¹² Ezt azonban az uralkodó figyelemelterelésnek és időhúzásnak vélte, ezért december 7-én a környék több napos pusztítása után leromboltatta a várost, és a főváros, Szucseva (Suceava) irányába indult. Útközben a király váratlanul Karácsonykő (Peatra-Neamț) felé fordult, vagy legalábbis serege egy részét oda küldte és elpusztította ezt a gazdaságilag nagy jelentőséggel bíró települést.¹³ Végül letáborozott a Szucseva előterében található régi fővárosban Moldvabányán (Baia).¹⁴

⁶ Itt adott Kovács István 2000 aranyat a Moldva elleni hadjáratra. MOL DL 36557.

⁷ HORVÁTH Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, Budapest, História, 2011, 83–84.

⁸ Hasonló körülmények között utazott 1587-ben Baranyai Decsi Czimor János is, aki ebben az időszakban Brassóból kiindulva az Ojtozi-szoroson keresztül ment Bákóba (Bacău). Leírása szerint az 5 mérföld hosszú szoroson az átkelés igen nehéz és veszélyes. Sziklaomlásról, sűrű szakadékokról beszél, és leírása szerint a terep nehézségei miatt van, hogy 12 lovat kell a kocsik elé fogni. Beszámol továbbá a völgyekben lévő moldvai őrségről, akik az átkelőket figyelték. Valószínűleg ilyen őrség őrizte a szorost Mátyás átkelésékor is. BARANYAI DECSI CZIMOR JÁNOS: „Hodoeporicon (1587).” In BINDER Pál: *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976, 23–42.

⁹ Erről bővebben: TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. III. kötet. Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomda, 1852–1941, 541.

¹⁰ ANTONIO BONFINI: *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi et L. Juhász. Libsiae, Teubner, 1936–1976, IV-1-198. és 201.

¹¹ A moldvai krónikák szerint ekkor esett el a város, majd Apafi Mihály itt kapta vissza elkobzott birtokait a Kárpátokon való átkelés során nyújtott érdemeiért cserébe november 22-én. MOL DL 17898.

¹² BONFINI: i. m. IV-I-202–203.

¹³ Nagy István moldvai vajda levele. Kiadta Nicolae IORGA: „La lettre d’Etienne le Grand, prince de Moldavie, sur la bataille de Baia.” *Revue historique du Sud-Est européen (București)*, XI, 1934/7–9. 249–253. Szintén közölte: Șerban PAPACOSTEA: „Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: l’expédition de Matia Corvin en Moldovie (1467) à la lumière d’une nouvelle source.” *Revue Roumaine d’Histoire*, VIII, 1969. 974–976. (Továbbiakban lábjegyzetben: Nagy István levele. Oldalszám: Papacostea kiadása alapján.).

¹⁴ Ureche krónikája és a bistricei (bistriței) krónika az összes dátumot megemlíti, bár a románvásárhelyi,

Végigtekintve az eseménytörténetet több kérdés felmerül a hadjárat első szakaszát illetően. Az egyik ilyen kérdés, hogy mik voltak Mátyás konkrét tervei a hadjárat céljait tekintve? A magyar források elsődleges célként Moldva meghódoltatását jelölik meg. Az uralkodó ez irányú törekvéseit Antonio Bonfini¹⁵ és Thuróczy János¹⁶ is feljegyezte, de Mátyás is utal rá IV. Kázmér lengyel királynak írt levelében.¹⁷ Ahhoz, hogy ezt elérje a királynak két lehetősége volt: leváltja III. (Nagy) István moldvai fejedelmet (Ștefan cel Mare) és másik vajdát tesz a helyére, vagy hűségre kényszeríti őt. Mátyás a hadjárat megkezdése előtt felszólította Istvánt ismerje el fennhatóságát, aki azonban ezt elutasította.¹⁸ István leváltására Mátyásnak két jelöltje volt. Az egyik a korábbi vajda, III. Péter Áron (Petru Aron), a másik – Długosz és Bielski lengyel krónikások szerint – egy Berendei nevű trónkövetelő, Péter testvére.¹⁹ A források, és ennek megfelelően a történészek véleménye megoszlik annak tekintetében, hogy Mátyás Pétert vagy Berendeit²⁰ vitte magával a hadjáratra.

Elekes Lajos rámutatott a magyar sereg egy másik lehetséges célkitűzésére. Véleménye szerint a pusztítás mértéke, a szisztematikus zsákmányolás, rombolás, és a támadás iránya a főbb gazdasági és stratégiai pontokat sújtotta, ez pedig a hadjárat büntető, illetve erődemonstráló jellegére utal. A Karácsonykö felé történt kitérőt is ezzel magyarázza.²¹ Szintén ezt a hipotézist támasztja alá, hogy Mátyásnak meglett volna a lehetősége a gyorsabb előrehaladásra. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a magyar sereg a magyar-moldvai határ mentén haladt. Lehetséges tehát, hogy Mátyás a további moldvai betöréseket akarta megfékezni a lehetséges kiindulási pontok felszámolásával.²² Emanuel Constantin Antoche és Ion Cupa ezzel ellentétben a magyar sereg vonulási irányát és ütemét, valamint Karácsonykö elpusztítását tisz-

.....
valószínűleg színlelt békettárgyalásokról nem ír. Vö.: URECHE: i. m. 31. illetve Ilie MINEA: *Letopisjele Moldovenisti scrisa slavoneste*. Iași, 1925, 46. A hadjárat első szakaszában a magyar sereg vonulási útvonalát tekintve a források viszonylagos egyetértése miatt a történészek többsége megegyezik. Vö.: ELEKES (1937): 27–28., Ion CUPA: *Arta militară a moldovenilor în a doua jumătate a secolului al XV-lea Ștefan cel Mare*. București Ed. Militară, 1959, 47–52., ANTOCHE: i. m. 4. és 11.

¹⁵ BONFINI: i. m. IV-I-193.

¹⁶ Johannes THUROCZ: *Chronica Hungarorum*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1985, 330.

¹⁷ Kázmér király ugyanis egyik levelében számon kéri Mátyástól az 1467-es moldvai hadjáratot. Mátyás válaszlevelében Moldváról, mint magyar vazallus államról beszél. *Mátyás király levelei: külügyi osztály, 1458-1490*. S.a.r., utószó Mayer Gyula, Budapest, Nap, 2008, 210–213. (Továbbiakban lábjegyzetben: Mátyás király levelei).

¹⁸ Erről az eseményről Bonfini is megemlékezik. BONFINI: i. m. IV-I-199.

¹⁹ A krónika pontos címe: *Kronika polska Marcina Bielskiego, novo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana*. Krakóban adták ki 1597-ben. Román fordítása: G.I. NASTASE: „Istoria moldovanaasca din Kronika Polska a lui Bielski (traducere).” In *Cervatări Istorie* I. 114–158. Berendeiről a 121–122. oldalon esik szó. Bielskitől veszi át Ureche is, lásd: KOMLÓSSY: i. m. 29.

²⁰ Ciorănescu Berendeit és Pétert is felveti. CIORĂNESCU: i. m. 23. Antoche szerint Péter Áron tartott Mátyással. ANTOCHE: i. m. 139. Elekes Lajos Berendeit tartja az új vajdajelöltnek. ELEKES (1937): 35. A források is említik mind a két nevet.

²¹ A Karácsonykö elleni támadást Elekes Ureche azon gondolatára alapozta, mely szerint Mátyás azért fordult Karácsonykö felé, hogy „ne hagyjon ki semmit”. ELEKES (1937): 27.

²² Nagy István Péter Áron elfogása érdekében korábban betört Erdélybe. Uo. 14–19.

tán a hadjárat eseményeivel magyarázzák. Antoche véleménye szerint Mátyás Káracsony kő felégetésével a sereg szárnyát kívánta fedezni, és egy esetleges moldvai bekerítést kívánt megelőzni.²³ Cupa viszont a magyar sereg egész útvonalát az erős moldvai ellenállással magyarázza. Bár mint látni fogjuk a moldvai hadsereg messze nem volt annyira ura a kialakult helyzetnek, mint azt Cupa feltételezi, ezért véleményét némi óvatossággal kell kezelnünk.²⁴

Elekes, Antoche és Cupa megállapításai logikusnak és elfogadhatónak tűnnek. Ugyanakkor figyelembe véve a magyar sereg ellátási rendszeréből származó alapvető problémáit,²⁵ az évszaktól és az utánpótlási útvonal terepviszonyaiból származó egyéb nehézségeket, nem tartom kizártnak, hogy a magyar seregnek az eddig elmondottak mellett egyszerűen a készleteit állt szándékában kiegészíteni ezekről a gazdagnak számító, és kora tél révén valószínűleg elég nagy tartalékokkal rendelkező területekről. Ezt látszik megerősíteni az a Forgách Félix által közölt információ, miszerint a moldvaiak a Moldvába vezető utakat lezárták.²⁶ Az ő információja azonban a moldvabányai csata utáni időszakból származik, ugyanis Mátyás győzelmeiről még tud. Moldvai portyák viszont valószínűleg a csata előtt is zavarták az utánpótlást.

A pontos célok meghatározásához hasonló problémát vet fel a hadjárat időzítése. A Magyar Királyság elleni atrocitások (III. Nagy István betörése Erdélybe, Kilia 1462-es első ostroma, majd 1465-ös második ostroma és bevétele)²⁷ már sokkal korábbi magyar fegyveres beavatkozást kívántak volna. Mi lehet az oka annak, hogy ez mégsem valósult meg? A válasz Mátyás uralkodásának első tíz esztendejének eseményeiben keresendő. A Habsburg III. Frigyes elleni harcok a koronáért, a cseh zsoldosok eltávolítása a Felvidékről, a magyar vezető réteg ellenállásának letörése, és az oszmán veszély elhárítása, amellyel Mátyásnak szembe kellett szállnia, mind nagyobb súllyal bírtak, mint a moldvai vajda támadásai. Ehhez hozzátartozik még, hogy ezek a hadszínterek igen messze estek Moldvától, ez alól csak az oszmánok elleni harc lehet kivétel. Az oszmánok elleni küzdelem azonban jelentős embervesztéssel és a sereg kimerülésével járt, illetve megkezdése előtt számolni kellett ezekkel az eshetőségekkel. Az erdélyi lázadás ezzel ellentétben egy gyors, szinte veszteség nélküli hadi vállalkozásnak bizonyult, tehát a hely és az alkalom is tökéletesnek mutatkozott egy, a moldvai vajdaságot célzó hadjáratra. Továbbá küszöbön

²³ ANTOCHE: i. m. II.

²⁴ CUPA: i. m. 51–52. Hasonló véleményen van: GONȚA: i. m. II33.

²⁵ KUBINYI András: „Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt.” *Hadtörténelmi Közlemények*, CIII, 1990/I. 66–74.

²⁶ A levelet Forgách Félix 1467. december 27-én írta Forgách Jánosnak és Péternek, melyben az erdélyi és moldvai eseményekről is beszámol. Kiadta: BÁRTFAI SZABÓ László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom, Buzárovits Ny., 1910, 691–692. Szintén közölte: Adrian Andrei RUSU: „O sursă maghiară despre lupta de la Baia”. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, XXIV, 1986/2. 713–716. A továbbiakban az eredeti levéltári szám alapján fogok rá hivatkozni. MOL DL 59550.

²⁷ ELEKES (1937): 15–23.

állt egy cseh háború, amely irányát és várható veszteségeit tekintve szintén gátat szabott volna egy Moldva elleni támadásnak.

További kérdés a késő őszi indulás. Erre az lehet a magyarázat, hogy a már jelentős számú zsoldossal rendelkező hadsereg átteleltetése és ellátása igen nagy erőfeszítéseket kívánt volna a nemrég fellázadt Erdélyben. Másrésztől apja, Hunyadi János téli hadjáratának (1443–1444) tanulságaként valószínűleg jól tudta, hogy milyen előnyökkel járhat egy ilyen időszakban elindított meglepetésszerű támadás, amely Budáról kiindulva éppen a meglepetés erejét veszítette volna el, és lehetőséget nyújtott volna egy esetleges lengyel katonai vagy politikai beavatkozásra.²⁸ Mátyás a meglepetés erejét kihasználva próbált meg minél előbb áttörni a Keleti-Kárpáton, hogy a moldvai sereggel a számára előnyösebb terepviszonyok között tudjon megütközni. Gyors támadása – Antoche véleménye szerint – túl is teljesítette a várakozásokat, és a moldvai hadsereget nem sikerült teljes egészében mozgósítani, csupán az „állandó” hadsereget: a vajda udvartartásának csapatait, testőrségét és a várak őrségét sikerült a lehetségesnél lényegesen kisebb számú irreguláris és „népi” seregelemmel kiegészíteni.²⁹

Mátyás számára a meglepetés erején túl rendelkezésére állt egy jelentősnek mondható hadsereg is. A király az erdélyi lázadás leverésére – Bonfini információi szerint – 12.000 emberrel vonult be Erdélybe.³⁰ Ott tartózkodása alatt a hadsereg összetétele azonban jelentősen megváltozott. Janus Pannonius, aki ebben az időben, mint pécsi püspök, ezáltal, mint az adott főpapi bandérium vezetője embereivel Erdélyben maradt, emellett a Szapolyaiak is jelentős erőket kötöttek le.³¹ Ciorănescu feltételezését támasztja alá az általa akkor még nem ismert Forgách Félix levele, aki a pécsi püspök mellett megemlíti, hogy információi szerint az esztergomi és a kalocsai érsek, valamint Rozgonyi János és Kanizsai László is Erdélyben (pontosabban Nagyváradon) maradt és a király visszatértére várt.³² Ugyanakkor a több főúri bandériumból és a Jiskra vezette zsoldosokból³³ álló sereg kiegészült számos erdélyi egységgel: székely huszárokkal és gyalogosokkal,³⁴ brassói és barcasági

²⁸ Korábban hűséget fogadott a lengyel királynak. ELEKES (1937): 16.

²⁹ ANTOCHE: i. m. 136–142.

³⁰ 8000 lovassal és 4000 gyalogossal. BONFINI: i. m. IV-I-143.

³¹ CIORĂNESCU: i. m. 17–18.

³² Forgách levele. MOL DL 59550.

³³ František OSLANSKÝ: „The Role of John Jiskra in the History of Slovakia.” *Human Affairs*, VI, 1996. 30. A zsoldosokat illetően bár Antoche igyekszik kiemelni felvidéki és cseh származásukat, ugyanakkor sok erdélyit is találunk köztük pl.: Mátyás egy 1467. november 5-én keltezett oklevelében 34 nagyszabedű zsoldosnak és a város tüzmasterének fizet zsoldot. Később egy brassói asszonynak, akinek fia zsoldosként esett el a moldvaiak elleni harcban 2 forintot fizetett. KUBINYI András: „Városaink háborús terhei Mátyás alatt.” In Uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig*. Budapest, Argumentum, 2007, 99.

³⁴ Janus Pannonius többször említi őket levelében. Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27. Valamint a XV. században a székelyek egy keleti hadjárat (Moldva ellen) esetén kötelesek voltak fejjenként részt venni, valamint támadáskor az uralkodó elővédjét, visszavonuláskor pedig a hátvédjét biztosítani. NAGY László: *Székelyek a hadak útján: 1541–1711*. Budapest, HM Zrínyi, 2001, 48.

egységekkel³⁵ továbbá máramarosi, beszercei és radnai csapatokkal.³⁶ A magyar források szerint a főurak közül részt vett még a hadjáratban: Ország Mihály nádor, Monoszlói Csupor Miklós és Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajdák, Bánfi Miklós, Daróczy János székely ispán, Szentgyörgyi és Bazini János illetve Zsigmond.³⁷ Ugyanakkor meg kell említenünk egy másik névsort is, amit Długosz jegyzett fel: Ország Mihály nádor, Kanizsai László, Csupor András, Valkói Lajos, Garai Jób, Jiškra és Beckensloer János pécsi püspök.³⁸

A magyar sereg létszámát Bielski krónikája 40.000 főre teszi.³⁹ Ez a szám azonban irreálisnak tűnik, figyelembe véve az ország hadi potenciálját,⁴⁰ valamint azt, hogy Mátyás az oszmánok elleni támadó hadjárataihoz sem rendelkezett ekkora haderővel.⁴¹ Ezeket a tényeket ismerve Antoché tanulmányában a magyar hadsereg létszámát 25.000 főben határozta meg, amely létszámát és összetételét tekintve komoly haderőnek számított. A magyar sereg nagyságát és erejét Nagy István vajda is elismerte IV. Kázmérnak írt levelében, amely erő kegyetlen fosztogatással és rombolással járt együtt.⁴² Ez utóbbit Bonfini is megemlíti.⁴³

Mindezek után nem hagyhatjuk figyelmen kívül a moldvai álláspontot, amelyről legszemléletesebben Nagy István előbb említett levele számol be. A levélből kiderül, hogy a vajda egész kezdeti tevékenységét a keleti harcmódnak megfele-

³⁵ Brassó és a Barcaság ugyanis 1467-ben kiváltságot kapott Mátyástól, amely értelmében keleti, határon túli hadjárataihoz fejkenként kellett fegyveresen, saját költségre megjelenniük, nyugati hadjárataihoz viszont zsoldosokat kért. A hadjárat után egy időre fel is mentette őket a koronavám alól a moldvai hadjáratban való derekas helytállásukért. KUBINYI (2007): 98–99.

³⁶ Ioan-Aurel POP: „Valoarea mărturiilor documentare despre expediția întreprinsă de regele Matei Corvin în 1467 în Moldova.” *Revista de Istorie*, XXXIV. 1981/1. 138. Bár közöttük valószínűleg nagyszámú erdélyi román is harcolt, ugyanakkor a román történetírás igyekszik a románok súlyát növelni a hadjáratban, ezért például az abban részt vett Kinizsi Pált (Pavel Chinezu néven) is román előkelőként állítják be, arra hivatkozva, hogy a Bánát területéről érkezett. Ugyanakkor katonai szolgálatra vonuló erdélyi románokra Mátyás utal egyik oklevelében. MOL DL 67837.

³⁷ BONFINI: i. m. IV-I-219. Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27.

³⁸ DLUGOSSIUS: i. m. 496–497. Ez a lista viszont lényegesen pontatlanabb: Kanizsai László nem vett részt a hadjáratban, hanem Erdélyben maradt; Beckensloer ekkor már váradi püspök volt, ugyanakkor valóban részt vett a hadjáratban; Csupor András valószínűleg Csupor Miklósnak, Valkói Lajos pedig Maróti Lajosnak felel meg, Jiškra részvétele a hadjáratban, mint láttuk, szintén igazolható. A két lista közötti eltérés valószínűleg a térbeli és időbeli különbségekből, valamint az informátorok különbözőségéből fakad. HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája (1458–1493)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012, 23.

³⁹ Bielski krónika. NASTASE: i. m. 121–122., Cioranescu is több mint háromszoros magyar túlerőről ír. CIORĂNESCU: i. m. 20. A 40.000 főt átvette: CUPA: i. m. 47., GONȚA: i. m. 1131.

⁴⁰ Erről lásd: KUBINYI András: „Hadszervezet a késő középkori Magyarországon.” In Veszprémy László (szerk.): *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Budapest, Zrínyi. 2008, 25–29;

⁴¹ RÁZSÓ Gyula: „Mátyás király török politikája.” In Rázsó Gyula–V. Molnár László (szerk.): *Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, Zrínyi. 1990, 149–200.

⁴² Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 974.

⁴³ BONFINI: i. m. IV-I-204.

lően az időhúzásra és a magyar sereg fárasztására alapozta.⁴⁴ Nem is tehetett mást. A moldvai hadsereg összetételéből adódóan ugyanis nagy valószínűséggel alulmaradt volna egy nyílt csatában, ezért a könnyűfegyverzetű moldvai lovasság folyamatos támadásokkal zavarta a magyar sereget.

A régebbi román történetírás a moldvaiak létszámát 12.000 főre becsülte.⁴⁵ Ez az adat Bonfinitől származik.⁴⁶ Vannak azonban olyan vélemények, amelyek lényegesen nagyobb moldvai seregről beszélnek. Azokat az erőket, amelyeket a vajda személyesen irányított Ion Cupa például 20.000 főre teszi, ebből 8000 fő a szoros őrségéből és az elpusztított területek fegyvereseiből került ki. Ez utóbbiak pedig jobban ki tudták használni az általuk ismert, egyébként igen nehéz terep előnyeit.⁴⁷ Tehát a korábbi feltételezésekkel ellentétben megállapíthatjuk, hogy a két sereg létszáma sokkal kiegyenlítettebbnek tűnik, és nem Cupa becslése az egyetlen, amely 12.000 főnél nagyobb moldvai sereget feltételez.

Mindezek ellenére a moldvaiaknak az egyetlen eredményt az időnyerés terén a románvásárhelyi béketárgyalások jelentették, jelentős sikert azonban nem sikerült elérniük.

A nagy összecsapás: Moldvabánya

A magyar sereg feltartóztathatatlanul tartott Szucseva felé, azonban a város ostromának megkezdése előtt, december 14-én letáborozott Moldvabányán és környékén.⁴⁸ Nagy István eközben arra számított, hogy Mátyás meg sem áll a fővárosig, ezért az odavezető úton tervezett csapdát állítani a magyar király seregének.⁴⁹ Az új helyzet Istvánt korábbi tervének megváltoztatására sarkalta, ezért a románvásárhoz hasonló béketárgyalásokba kezdett, annak érdekében, hogy a magyar király gyanakvását elaltassa, a sereg elhelyezkedéséről és állapotáról információkhoz juthasson.⁵⁰

Moldvabánya igen nagyarányú magyar és szász lakossággal rendelkezett, illetve jó kapcsolatokat tartott fent Erdéllyel. Egyes feltételezések szerint Mátyás ezért is választotta táborhelyül.⁵¹ A város központjában a piactér és a templom állt. Vala-

⁴⁴ Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 974.

⁴⁵ Erről bővebben: CUPA: i. m. 26.

⁴⁶ BONFINI: i. m. IV-1-1208–209

⁴⁷ CUPA: i. m. 49–51.

⁴⁸ Az érkezés napját illetően a források megegyeznek abban, hogy Mátyás 14-én érte el Moldvabányát. Egyedül Janus Pannonius közöl levelében december 13-ai érkezést (Szent Lucia napját). Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27. Figyelembe véve azonban a levélben előforduló (általában a későbbi másolásból származó) egyéb pontatlanságokat, ez nem tűnik mérvadónak. Azt, hogy a másoló mennyire nem ismerte az eredeti szöveget jól mutatja, hogy a levél elején Lajos királyról beszél Mátyás helyett. CIORĂNESCU: i. m. 15–16. és 18.

⁴⁹ CUPA: i. m. 53.

⁵⁰ ELEKES (1937): 28.

⁵¹ Laurențiu RĂDVAN: *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*. Brill, 2010, 458–461. Mátyás által a hadjárat során elfoglalt településekre jellemző, hogy nagyszámú magyar és/vagy

mint két, folyami kövel kövezett utca vezetett ide, amelyek körbefogták az épületet. A település terepadottságait figyelembe véve megállapítható, hogy teljesen alkalmatlan volt a nehézlovas rohamokra, mert utcái szűkek és kanyargósak voltak. Központi részén az épületek alapvetően kőből épültek, itt élt a lakosság gazdagabb része. A házak túlnyomó többsége viszont fából készült. Védelmét tekintve tehát Moldvabánya igen gyengének számított, és bár palánkfal vette körül, az a csata során megsemmisült.⁵² Közvetlen környékét tekintve a település szintén nem volt megfelelő a hatékony védelemre, mert északi, mocsaras részét leszámítva sűrű erdőség vette körül.⁵³

Bonfini tudósítása szerint maga Mátyás a piactér egyik részén táborozott le az oda befutó két utca találkozásánál és sátra egyenesen a templomra nézett. Seregének vezető rétege a piactér körül táborozott. Mátyás viszont mivel nem számított nagy erejű moldvai támadásra, ezért kezdetben nem fordított különösebb figyelmet a tábor megerősítésére.⁵⁴

Nagy István hamar felismerte a lehetőséget. Kihasználva a gyenge magyar készséget a Moldova és Somos (Şomuz) vidékének gazdag erdőségebe vonult seregével, ahol lovait és poggyászát elrejtve, éjszaka gyalogosan rátört a Moldvabányán állomásozó magyar seregére.⁵⁵ A moldvai csapatok három irányból rohanták meg a települést, és felgyújtották annak faépületeit. A kedvező környezet mellett a sötétséget, a meglepetés erejét, valamint a tűzvész által okozott nehézségeket,⁵⁶ és egyes információk szerint a magyar sereg bizonyos részeinek részegségét is kihasználták,⁵⁷ ezzel a moldvai seregnek sikerült áttörnie a magyarok első védelmi vonalát, majd egészen a település központjáig nyomultak, ahol hamarosan elkezdődött közelharc kezdődött a két fél között.⁵⁸

A moldvai krónikák rendszerint itt befejezik a csata leírását, és csak a magyar sereg visszavonulásáról, nagy veszteségeiről, valamint a moldvai diadalról beszélnek. A román történészek az eddig leírt eseményeket a csata első fázisának tekintik, időtartamát 3-4 órára becsülik.⁵⁹

.....
német (szász) lakossággal rendelkeztek. BENDA Kálmán (szerk.): *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706 = Documentum Hungarorum in Moldavia*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 23. Valószínűbb azonban, hogy Mátyás gazdasági és katonai szempontokat vett figyelembe az adott település elfoglalásakor és nem a lakosság összetételét. A nagyarányú magyar és szász lakosság pedig, inkább a település ipari és kereskedelmi fejlettségére utal, akárcsak Magyarországon a német lakosság.

⁵² RÁDVAN: i. m. 458.

⁵³ CUPA: i. m. 54.

⁵⁴ BONFINI: i. m. IV-I-205–214.

⁵⁵ Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 974. DLUGOSSIUS: i. m. 496.

⁵⁶ Valószínűleg a magyar sereg egy része tüzet olt. CUPA: i. m. 55. Valamint fizikai és lélektani hatása is jelentős embervesztéssel és morálsökkenéssel járt.

⁵⁷ URECHE: i. m. 31., THUROCZ: i. m. 287–288. Petrus RANZANUS: *Epithoma Rerum Hungaricarum, id est annalium*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1977. 168–169.

⁵⁸ A moldvai sereg ehhez hasonló, éjszakai rajtaütésére később is volt példa az oszmánok ellen 1476-ban. ELEKES (1937): 61.

⁵⁹ 3 óra: GONȚA: i. m. II36. 4 óra: CUPA: i. m. 55.

Bonfini tudósításából azonban úgy értesülünk, hogy a csata megkezdése előtt a magyar király hírt kapott egy erdélyi utazótól a moldvai sereg közeledéséről. Ennek megfelelően – az idő rövidsége ellenére – igyekezett a védelmet minél gyorsabban megszervezni,⁶⁰ és a települést megerősíteni. Długosz elsősorban sáncárcokról beszél,⁶¹ de Antoche szerint Mátyás tudta, hogy nem lesz elég ideje megfelelő védműveket emelni, ezért olyan, elsősorban fából készült erődítést kezdett építtetni, ami elrettenti a támadókat.⁶² Bonfinin kívül Janus Pannonius levele is a rendelkezésünkre áll, amely alapján a magyar védelem elég pontosan rekonstruálható. A sereg veterán katonasággal megerősített vezető rétege a piactéren helyezkedett el.⁶³ A huszárokat Mátyás a város négy pontjára rendelte ki. A székelyeket pedig az utakhoz helyezte, hogy ellenőrzésük alatt tartsák azokat.⁶⁴ Ahol a palánk nem volt megfelelő, ott szekerekkel egészítette ki a védvonalat, a zsoldosok jelentős részét pedig az így létrehozott északi szekérvárba küldte.⁶⁵ A moldvai támadás azonban kegyetlen harcok közepette egyre inkább visszaszorította a piactér felé a huszárokat, mivel azok mozgékonyaságukat a szűk utcákon nem tudták kihasználni. Ez megtizedelte a magára maradt székely gyalogosokat is, ekkor esett el például Daróczy János székely ispán.⁶⁶ A moldvaiak támadását végül iszonyú véráldozatok árán, a piactéren sikerült feltartóztatni.⁶⁷ A csata további sorsát azonban megváltoztatta egy nem várt esemény.

Nagy István hatalomra jutásával erős központosító belpolitikába kezdett, amely 1466-ban a fő tisztségekben, főleg a vajdai tanácsban, nagyarányú személycserével járt együtt. Nagy Istvánnak ez a lépése nagy felháborodást keltett a fő bojárok egy csoportjában, akik ezért ismét Péter Áront akarták vajdájuknak. Mátyás hadainak megjelenése ezért tökéletes alkalmat szolgáltatott arra, hogy ez irányú reményei-

⁶⁰ BONFINI: i. m. IV-I-208–214.

⁶¹ DLUGOSSIUS: i. m. 496.

⁶² Ezt az elképzelést a későbbiekben az egyesült cseh-lengyel seregekkel szemben sikeresen használta fel Boroszlónál (1474). Lásd.: TÓTH Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege: a fekete sereg*. Budapest, Stádium Nyomda, 1925, 160–174.

⁶³ BONFINI: i. m. IV-I-212–213.

⁶⁴ Janus Pannonius Laki Thuz Jánosnak címzett, 1468. január 1-én Nagyváradon kelt magánlevele. A levél későbbi átiratban maradt fent a franciaországi Colmar város archívumában, és az átirás okozta hibákat figyelmen kívül hagyva pontos és hiteles forrásnak bizonyult. CIORĂNESCU: i. m. 15–25. Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27.

⁶⁵ GONȚA: i. m. 1135.

⁶⁶ CIORĂNESCU: i. m. 19.

⁶⁷ Például az itteni harcokban való hősiességéért Váncsfalvi Károlyt és fiát, Jánost, valamint rokonaikat mentesítik a fő és alispánok illetve szolgálók joghatósága alól, és saját személyi vagy nádori vagy országbírói joghatás alá vonják. MIHÁLYI János: *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramaros-Sziget, Mayer-Berger Ny., 1900, 498. Szintén az itteni harcokban estek el a Jankafiak, akikről azt hiszik, hogy elmenekültek, pedig a csataterén vesztették életüket. VERESS Endre: *Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldvával és Havasalfölddel való viszonyához*. I. kötet (1468–1540). Budapest, 1914, 1–2. További résztvevőkről lásd: POP: i. m. 131–139. KULCSÁR PÉTER: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest, Akadémia Kiadó 1973, 191–192.

ket valóra váltsák.⁶⁸ Az árulást sokáig Isaia vornicnak⁶⁹ tulajdonították, amelyet a Hermann krónika és Długosz is megerősít.⁷⁰ Ciorănescu munkájában azonban a lovasok vezérének, Crasneș vornicnak tulajdonítja a szembefordulást, aki nem indította meg a parancs szerinti támadást, és mindemellett Isaianak a szövetségese volt.⁷¹ A későbbi kutatások egy egész csoport körvonalait kezdik kirajzolni a háttérben.⁷² Antoche például Isaia és Crasneș mellett megemlíti Lazea Pitic és Sandru de Dorohoi nevét, illetve egy ismeretlen moldvait, aki megmentette Mátyást. A felsoroltak közül Crasneșről csak annyit tudunk, hogy csapatával nem indult rohamra a magyarok ellen, így az északi magyar állások nem kerültek támadás alá. A résztvevők pontos tevékenységéről azonban nincs forrás.⁷³

A moldvai vezető réteg egy részének árulását kihasználva, az addig mozdulatlan Mátyás ellentámadásba ment át, amelyben személyesen állt serege élére. Erre a fordulatra Bonfini szerint éjfélkor került sor.⁷⁴ A magyar sereg ekkora leküzdötte a moldvaiak meglepetésszerű támadásának előnyét, továbbá látván, hogy észak felől nem indul támadás, Mátyás az itteni csapatokat át tudta csoportosítani a nyomás alatt lévő területekre. Az így létrejött magyar túlerő és a jobban felszerelt gyalogság végül megfutamtotta a lovukról leszállt moldvaiakat, miközben hatalmas veszteségeket okozott nekik.⁷⁵ A Hermann féle krónika hozzáteszi, hogy a magyar ellentámadás annyira sikeres volt, hogy sikerült elfogni Nagy Istvánt. Bár a krónika igen hiteles forrás, ezt az állítását más források nem támasztják alá. Többek között a magyar források sem számolnak be ilyesmiről.⁷⁶ A csata második szakasza Janus Pannonius tudósítása szerint reggelig tartott, és egészen a Szeret folyóig üldözték az ellenséget.⁷⁷

Figyelembe véve a meglepetésszerű támadást, a hosszú, folyamatos közelharcot, a tüzet, és a moldvai sereg visszavonulásával járó mészárlást, valószínűleg mind a két sereg nagy veszteséget szenvedett.⁷⁸ Nagy István 7.000 magyar halott összeszedéséről beszél a csata után, azonban pontos időpontot nem ad meg, és a moldvai veszteségekről sem tájékoztat.⁷⁹ Długosz a magyar veszteséget 4.000 főre teszi,⁸⁰ Ureche 12.000 főre.⁸¹ Bielski lengyel krónikája 10.000 magyar halottról tájékoz-

⁶⁸ ANTOCHE: i. m. 142.

⁶⁹ Nagybojár, széles pénzügyi, jogi és katonai jogokkal és köteleességekkel rendelkezett.

⁷⁰ CUPA: i. m. 55., ELEKES (1937): 31–32.

⁷¹ CIORĂNESCU: i. m. 22.

⁷² PAPACOSTEA (1969): 967–979.

⁷³ ANTOCHE: i. m. 151.

⁷⁴ BONFINI: i. m. IV-I-220–224.

⁷⁵ ANTOCHE: i. m. 152.

⁷⁶ ELEKES (1937): 31–32.

⁷⁷ Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27.

⁷⁸ CIORĂNESCU: i. m. 22.

⁷⁹ Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 975–976.

⁸⁰ DLUGOSSIUS: i. m. 497.

⁸¹ URECHE: i. m. 31.

tat.⁸² Bonfini 1.200 magyar és 7.000 fős moldvai veszteséget ír, továbbá hozzáteszi, hogy a moldvaiak közül 4.000 menekült meg.⁸³ Janus Pannonius szintén 7.000 fős moldvai veszteséget ír, de további 4.000 főt is megemlít a táboron kívül. Továbbá leírja, hogy a magyar seregből a huszárok, a székelyek és a gyalogosok szenvedték a legnagyobb veszteséget. Az előkelők közül kiemeli Daróczy János székely ispán halálát.⁸⁴

A források hangsúlyozzák ezen kívül a király megsebesülését is. Bonfini nyílvesszősérülést említ a „hátgerince mellett”, és hozzáteszi, hogy a nyílvessző hegye még négy évig a testébe fúródva maradt.⁸⁵ Podjebrád György egyik 1468. február 9-ei levele szintén megerősíti ezt a sérülést, a velencei követjelentések két sérülésről beszélnek.⁸⁶ Długosz három sérülésről tud,⁸⁷ Nagy István pedig arról tájékoztatja Kázmért, hogy Mátyást hordszéken kell szállítani, és valószínűleg belehal sérüléseibe.⁸⁸ A király megsebesülésén kívül Janus Pannonius még Beckensloer János váradi főpap, Csupor Mihály erdélyi vajda.⁸⁹ Bánfi Miklós⁹⁰ és Bereb(y) István sérüléséről ír.⁹¹ A veszteségek számarányát tekintve – ha figyelembe vesszük, hogy valószínűleg mind két fél igyekezett a maga veszteségeit csökkenteni, az ellenségét pedig növelni – mind a két oldalon nagy, de megközelítően egyenlő nagyságú veszteségről beszélhetünk.⁹²

A veszteségek, valamint a bojárok árulása újabb kérdéseket vet fel: mekkora volt a harcba be nem kapcsolódott sereg létszáma, illetve az egész moldvai sereg? Milyen arányban állt a magyar sereggel szemben? Janus Pannonius adatai nyomán Ciorănescu a korábban említett 12.000 fős moldvai sereg 11.000 fős veszteségei mellett 1.000 főre becsülte az áruló sereg létszámát.⁹³ Antoche ezt kevésnek és aránytalanak gondolta, ezért minimum 3-4.000 fővel számolt, a teljes moldvai sereg létszámát pedig 20.000 főre tette. Ugyanakkor egyes vélemények szerint Moldvabányánál nem harcolt a teljes magyar sereg. Egy részük Karácsonykőnél maradhatott, másrészt nincs adatunk az előharcok során elszenvedett magyar veszteségekről sem.⁹⁴ Ezen információk alapján a két sereg létszámarányát nem lehet megnyugtató pontossággal meghatározni.

⁸² Bielski krónika. NASTASE: i. m. 122.

⁸³ BONFINI: i. m. IV-1–224.

⁸⁴ Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27.

⁸⁵ BONFINI: i. m. IV-1–225.

⁸⁶ VERESS: i. m. 3., POP: i. m. 132.

⁸⁷ DLUGOSSIUS: i. m. 497.

⁸⁸ Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 975.

⁸⁹ Egy későbbi oklevélben Mátyás adománnyal hálálja meg hősiességét és megemlékezik sérüléseiről. VERESS: i. m. 3–5.

⁹⁰ Sérüléséről szintén megemlékezik egy 1468. február 4-én kelt oklevél. VERESS: i. m. 2.

⁹¹ Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27.

⁹² CIORĂNESCU: i. m. 22

⁹³ Uo. 22.

⁹⁴ CUPA: i. m. 55.

A magyar sereg visszatérése

Janus Pannonius leveléből kiderül, hogy a magyar sereg a csatát követő három napban a helyszínen maradt, és a halottak eltemetésével és a zsákmány összeszedésével volt elfoglalva, valamint feldúlta a környéket.⁹⁵ A magyar sereg ez idő alatt nem kezdett komoly harctevékenységre a moldvai csapatokkal. Egyes feltételezések szerint ennek az oka Nagy István december 16-i fogságba esése volt.⁹⁶ Ugyanakkor ezt a moldvai csapatok visszavonulása és sorainak rendezése is indokolhatja. Azok közül a vélemények közül, amelyek elfogadják Nagy István foglyul ejtését eltérés mutatkozik annak tekintetében, hogy a vajda mikor és hogyan szabadult meg a magyar fogságból. Elekes véleménye szerint Mátyás Berendei halála miatt már nem rendelkezett megfelelő vajdajelölttel, ezért elengedte Istvánt egy szóbeli hűségígéret után.⁹⁷ Ciorănescu véleménye szerint a király magával akarta vinni Nagy Istvánt, de a Kárpátokon való átkelés előtt elengedte.⁹⁸ Hogy mi a valóság, az a megfelelő források hiányában nem megállapítható.

Annyi azonban biztosnak látszik, hogy a magyar sereg háromnapos táborozás után visszaindult Magyarországra. A visszavonulás okait a történészek a táborban kitört pestisnek, a nagy veszteségeknek, a király sebesüléseinek és az időjárás romlásának tulajdonítják, illetve a király attól való félelmének, hogy az ellenség időközben rendezi sorait.⁹⁹ Érdemes azonban itt is megemlíteni Forgách Félix levelét, amely szerint a moldvaiak ekkora lezárták a Kárpátok hágóit, ezért – véleményem szerint – a visszavonulás fő oka az Erdéllyel való kapcsolat megszakadása volt.¹⁰⁰ Ugyanakkor az uralkodó sérülése is bizonyítható, és nem elhanyagolandó szempont. A magyar sereg azonban, érthető módon, nem az általa felperzselt irányba vonult vissza, hanem Gyergyótölgyes felé vette az irányt, és valószínűleg a Bogata–Bogdănești–Németvásár (Târgul-Neamț) Pipirig–Poiana Teiului–Gyergyótölgyes útvonalon haladt.¹⁰¹ A visszavonulás december 19-én kezdődött és hat napig tartott, miközben a magyar sereget a moldvaiak ismét zavarni kezdték, ami gyorsította a menetidőt.¹⁰²

A moldvai források általában ennél a pontnál szokták folytatni az események leírását, miután megemlítik, hogy a magyar sereg Moldvabányánál kitört a moldvai gyűrűből. Némelyik megjegyzi, hogy a moldvai parasztság okozta a legnagyobb veszteséget a magyar seregnek.¹⁰³ Véleményem szerint két oka lehetett a parasztság okozta veszteségeknek. Egyrészt a magyar sereg részben addig általuk

⁹⁵ Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27.

⁹⁶ CIORĂNESCU: i. m. p. 22.

⁹⁷ ELEKES (1937): 35.

⁹⁸ CIORĂNESCU: i. m. 22–23.

⁹⁹ ANTOCHE: i. m. 155.

¹⁰⁰ Forgách levele. MOL DL 59550.

¹⁰¹ CUPA: i. m. 56., ANTOCHE: i. m. 22–24.

¹⁰² DLUGOSSIU: i. m. 497., ANTOCHE: i. m. 155–157., CIORĂNESCU: i. m. 23.

¹⁰³ Például: URECHE: i. m. 32.

nem érintett területen haladt át, ami kiválthatta a lakosság ellenállását. Másrészt a Moldvabányánál elesett, illetve hűségében megtört moldvai sereg elit csoportját ilyen rövid idő alatt leginkább a környező településekről származó irreguláris, paraszti erőkkel lehetett feltölteni.

A Kárpátok hegyvonulatait elérve a magyar sereg a moldvaiak által lezárt hágókat talált. Az átkelést megkönnyítésére Mátyás a szekerek és a felszerelés egy részét időközben elégettette vagy elrejtette,¹⁰⁴ illetve a moldvai foglyokat elengedte. Ezt követően sikeresen áttörte a felállított blokádot, majd hamarosan elérte Gyergyótölgyest, ahonnan Székelyszentmiklóstra,¹⁰⁵ majd Brassóba vonult. Az általa zsákmányolt 14 aranyozott zászlót később a budai Nagyboldogasszony-tempomban helyezte el győzelme jeléül.¹⁰⁶ Az átkelés veszteségeiről egyáltalán nem rendelkezőnk információkkal.

Nagy István a magyarok által elrejtett vagy hátrahagyott felszerelés egy részét később megtalálta, és saját zsákmány néven jelentette IV. Kázmérnak, akinek valószínűleg szintén küldött a zsákmányból.¹⁰⁷ Mint azt a későbbi kutatások bebizonyították, szüksége is volt a lengyel király jóindulatára, ugyanis a moldvai árulók egy része Lengyelországba menekült.¹⁰⁸ Ebből adódóan Istvánnak érdeke volt, hogy IV. Kázmérnak 1468. január 1-én írt levelében egyrészről kihangsúlyozza a moldvai győzelmet,¹⁰⁹ másrészről a magyar sereg hatalmas károkozásait, hogy a lengyel király segítségét kieszközölje.¹¹⁰ A jelek szerint ugyanis Mátyás egy újabb Moldva elleni támadást kezdett szervezni.

A hadjárat következményei

Az ellentétes információk hatására IV. Kázmér bár segítséget ígért Istvánnak, elrendelte a hadjárat körülményeinek megvizsgálását.¹¹¹ Ezzel párhuzamosan a lengyel nemesi tanácson keresztül felháborodását fejezte ki Mátyásnak a hűbérese ellen követett agresszió miatt, és felszólította az újabb hadjárat szervezésének befejezésé-

¹⁰⁴ DLUGOSSIUS: i. m. 497. *Dlugosz* állítása vitatható, ugyanis nem valószínű, hogy ilyen rövid idő alatt sikeresen elrejtették a felszerelést.

¹⁰⁵ Itt ad Mátyás birtokadományt Theuke Bálintnak a moldvaiakkal szembeni derekas helytállásáért. POP: i. m. 135–136.

¹⁰⁶ Janus Pannonius levele. CIORĂNESCU: i. m. 25–27. Elhelyezésükről: CIORĂNESCU: i. m. 23.

¹⁰⁷ A zsákmányról: Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 975.

¹⁰⁸ ANTOCHE: i. m. 159.

¹⁰⁹ ANTOCHE: i. m. 159.

¹¹⁰ Levelében például kiemeli, hogy Karácsonykő elpusztítása miatt nem tudja az oszmánoknak fizetendő adót kifizetni. Bár Karácsonykő fontos gazdasági központnak számított, de figyelembe véve az oszmánoknak fizetendő adó jelképes összegét, valószínűleg inkább a pusztítás mértékét akarta hangsúlyozni, mint tényeket közölni. Nagy István levele. PAPACOSTEA (1969): 974. és ALEXANDRU: i. m. 112–137.

¹¹¹ A lengyel reakció a hadjáratra: PAPACOSTEA (1969): 967–979.

re.¹¹² Mátyás válaszlevelében elutasította ezeket a vádakát, és arra hivatkozott, hogy már az apja, Hunyadi János akarata szerint váltotta le a moldvai vajdákat, így ezen a jogon ő is megteheti.¹¹³ IV. Kázmér erre „propaganda hadjáratba” kezdett a magyar király ellen, és több európai uralkodót értesített annak vereségéről.¹¹⁴ Udvari történetírója, Jan Długosz – aki hozzáfért Nagy István leveléhez és a lengyel vizsgálat eredményéhez – hiteles, de részrehajló képet igyekezett megfesteni a moldvai hadjáratról a lengyel érdekeknek megfelelően.¹¹⁵

Mátyás történetíróit ezért a moldvai és lengyel forrásokkal, valamint tudósításokkal szemben sokáig elfogultnak és részrehajlónak tekintették, pedig a magyar király moldvabányai győzelmét tekintve igazat írta. A kép pontosabbá tételéhez meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb említett moldvai krónikák alapvetően egy „udvari őskrónikából” származnak.¹¹⁶ Bonfini és Thuróczy forrásai között viszont olyan személyeket is találunk, akiknek családja közvetve vagy közvetlenül kapcsolódik a hadjáratához.¹¹⁷

Összegezve tehát Mátyás moldvai hadjáratát elmondható, hogy a döntő csatát megnyerte, a hadjárat ugyanakkor nem érte el a célját. Mátyásnak ugyanis nem sikerült Moldvát az ellenőrzése alá vonnia. Mivel a magyar sereget nem győzték le, a magyarországi kortárs köztudat az eseményeket győzelemként értékelte. Mindezeket egybevéve véleményem szerint a hadjárat jobban megérdemli a sikertelen jelzőt a gyakran emlegetett vereség helyett.

A Mátyással tartó trónkövetelő kiléte továbbra is bizonytalan. Berendei részvételét és főleg halálát ugyanis a magyar források nem erősítik meg, ami Forgách Félix és Janus Pannonius esetében különösen érdekes. Ezért valószínűbbnek tartom, hogy ha Mátyás vitt is magával vajdajelöltet, az vagy Péter Áron volt, vagy a vele tartó Berendei nem jött komolyan számításba. Péter Áron részvételét megerősíteni látszik, hogy 1469-ben Erdélyben találjuk, ahonnan Nagy István végül elcsalta és fogságba ejtette.¹¹⁸

Moldvai szempontból a hadjárat során Istvánnak sikerült Mátyást visszavonulásra bírnia, ezáltal hatalmát megóvnia. Nagy jelentőséggel bírt a hadjárat a lengyel-moldvai kapcsolatok szorosabbá tétele szempontjából is. Belpolitikai hatását tekintve viszont nem volt ennyire egyértelmű a helyzet, a hadjáratral kibontakozó lázadás komoly problémákat okozott Istvánnak és több tucat bojár kivégzését

¹¹² Az erről szóló levél: PAPACOSTEA (1969): 976–978.

¹¹³ Mátyás király levelei. 210–213.

¹¹⁴ ANTOCHE: i. m. 160.

¹¹⁵ ANTOCHE: i. m. 147.

¹¹⁶ ELEKES (1937): 29–30.

¹¹⁷ Thuróczynál a résztvevő Gutai Ország Mihály elbeszélései. MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1967, 99. Bonfini esetében pedig a résztvevő Bánfi Miklós, valamint az Erdélyben maradt Rozgonyi János és Kanizsai László családjának történetei. KULCSÁR: i. m. 185–189.

¹¹⁸ ELEKES, (1937) 40–45.

eredményezte, ugyanakkor hosszútávon a lázadó elemek eltávolítása tovább szilárdította hatalmát.¹¹⁹

The Moldavian Campaign of King Matthias Corvinus in 1467

The result of the Moldavian campaign is a controversial issue between Hungarian and Romanian historians. There are two reasons for this: on the one hand, the controversial content of sources; on the other, the national interests. The aim of the present paper is to give a collection of sources and views, then to compare and to analyse them.

The campaign in question was the last Hungarian attempt to re-establish suzerainty in Moldavia. The campaign was led by the king himself. Initially, the Hungarian army seized and destroyed Bacău, Roman and Târgu-Neamț, and finally arrived in Baia. The Moldavians were encamped farther from Baia, between the Moldova River and Șomuz. Overnight the leader of the Moldavians, Stephen the Great, sent detachments to set the town on fire, and then the Moldavians attacked the Hungarian camp. But the Hungarian army repulsed and destroyed them in a bloody battle. However the Hungarians left the town after three days. The retreating Hungarian army, on its way to Transylvania, was stopped by a blockade, but they were able to break through it.

In my opinion, the campaign was unsuccessful but not a defeat, since the Voivod Stephen could not defeat the Hungarian army; however, he did not come under Matthias's influence.

¹¹⁹ PAPACOSTEA (1969): 971–972., Leon ȘIMANSCHI–Dumitru AGACHE: „Moldova între anii 1469 și 1473. Program de guvernare și conjuncturi politice.” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași*. XXXV, 1998. 1–18.

FARKAS MÁRIA ILDIKÓ

Kulturális identitás, nemzetépítés, modernizáció A kulturális és nemzeti identitás megfogalmazása Japánban és Közép-Európában a 18–19. században

Japán elhelyezkedése, kulturális meghatározottsága, vallása, írásrendszere és számos egyéb kulturális hagyománya folytán Ázsiához, a kínai civilizációhoz kötődik. Ugyanakkor a japán modernizáció sikeressége a 19. század folyamán és ebben hosszú ideig páratlan volta Ázsiában felvetette annak lehetőségét (és ezt Japánban már a modernizáció kezdetétől hangsúlyozták), hogy Japán nem teljességgel az ázsiai (kínai) civilizáció része, hanem egyedi történeti fejlődést mutat.¹ Az Ázsiától való különbözőségében valószínűleg fontos szerepet játszik szigetország-mivolta, annak előnyével: időről időre az (Ázsiától való) elzárkózás lehetőségével. Igaz, hogy az ázsiai kontinens mentén helyezkedik el, és emiatt történelme során több elemet is átvett a kínai kultúrából (amelyeket aztán saját hagyományai szerint alakított át, így jött létre a japán buddhizmus, a japán konfucianizmus, a *zen*, számos művészeti műfaj), ugyanakkor történeti fejlődése számos szempontból jelentősen különbözik a kínai fejlődéstől. A japán kultúra bizonyos elemei eltérnek a kínai civilizáció jellemzőitől (*sintó*, *ie* családrendszer, *busidó*), és a japán történelem egyes jellegzetességei határozottan különböznek a kínai, sőt ázsiai mintáktól. Mindez nem feltétlenül Japán „egyediségét” bizonyítja, inkább az európai fejlődéssel való összehasonlítás lehetőségét mutatja: középkori feudális társadalom,² mindvégig független államiság (soha nem volt gyarmat), 19. századi sikeres modernizáció, modern nemzetállam a 20. század első felében, 1945 utáni demokratikus fejlődés (Kelet-Ázsiában egyedülként az 1980-as évek végéig). Emiatt bizonyos vélemények szerint Japán a nyugati és az ázsiai civilizáció valamilyen keverékének, illetve önálló civilizációnak is tekinthető.³ Mindez együttesen joggal veti fel ha nem is önálló civilizáció, de

¹ A japán „egyediség” kérdése máig fontos része a japán identitás problémakörének, többek között a „Nihondzsinnron” (kb. „Mi a japán?”) vitáknak is. Erről lásd: YOSHINO, Kosaku: *Cultural Nationalism in Contemporary Japan: A Sociological Enquiry*, London and New York, Routledge, 1995; BEFU, Harumi: *Hegemony of Homogeneity: An Anthropological Analysis of Nihonjinron*, Melbourne, Trans Pacific Press, 2001.

² A japán feudalizmusról való vitának nagyon jelentős irodalma van, a legfontosabbak: BLOCH, Marc: *A feudális társadalom*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002; DUUS, Peter: *Feudalism in Japan*, New York, Random House, 1969; HALL, John Whitney: „Feudalism in Japan: A Reassessment”. *Comparative Studies in Society and History*, V., 1962/1. 15–51. A különböző véleményekről több összefoglalás is olvasható, az egyik legfontosabb EISENSTADT, Shmuel N.: *Japanese Civilization; A Comparative Review*, Chicago, University of Chicago Press, 1996, 163–174.

³ EISENSTADT, Shmuel N.: *Japanese Civilization; A Comparative Review*, Chicago, University of Chicago

egy sajátos japán fejlődési modell lehetőségét.⁴ Vagy más megfogalmazással: Japán a kínai civilizáció periferiáján helyezkedett el két évezredig, bizonyos időszakokban ehhez csatlakozott, más időszakokban viszont mint szigetország megtehetette, hogy távol tartotta magát a kontinenstől, és más irányban fejlődött. Különösen a 19. századi fejlődés különbözött: Japán elzárkózásának feladása (1853) után sem lett gyarmat, sőt sikeres modernizációt hajtott végre, melynek során erős nemzetállamot épített ki. A japán modernizáció alapjait – és ebben mára már nagyrészt egyetért a szakirodalom – a koraújkori (edo-kori⁵) fejlődés teremtette meg.⁶

A modern Japán mint erős nemzetállam megteremtése (hangsúlyos nacionalizmussal) az akkori, a 19. század második felére jellemző európai fejlődési mintát követte, de mindaz, amire épített, a japán kulturális hagyomány része volt. Ennek a modern nemzetépítésnek a belső forrásait szeretném bemutatni, annak hangsúlyozásával, hogy ebben a folyamatban milyen nagy szerepet játszott a közösség premodern felfogása és a japán kulturális identitás. A nemzeti identitás kialakulása a kulturális identitás megformálódásával már jóval azelőtt megkezdődött, hogy a nyugati hatalmak a 19. század közepén erővel megnyitották az addig a külföldtől elzárkózó távol-keleti országot.

Ázsia többi részén a nemzeti mozgalmak a gyarmatosításra adott válaszként születtek meg. Az ázsiai országok (pl. India, Kína, Vietnám) hosszú gyarmati vagy félgyarmati periódusokat éltek meg, és az ezek ellen kialakuló küzdelem hozta létre a nemzeti mozgalmakat. Indiában a brit uralom egyesítette az országot, és a brit oktatási rendszernek köszönhetően ismerkedtek meg az indiaiak azokkal a nyugati eszmékkel, amelyek aztán a mozgalmak alapját képezték: felvilágosodás, függetlenség, szabadság.⁷ Még ha mindez egy indiai és nem pusztán nyugatot utánzó kultúrát is hozott létre Indiában (melynek kontinuitását a történelemmel és hagyományokkal próbálták biztosítani),⁸ mégis a gyarmati uralom következménye volt, szorosan kapcsolódva a modernizáció forradalmához, és nem Indiából „magából” következett. A nemzeti identitás, mozgalmak és ideológiák megformálása (illetve

Press, 1996. Ez szerepel HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Budapest, Európa, 1998, könyvében is.

⁴ Egy újabb társadalomtudományi összefoglalás a japán fejlődés kettősségéről, „keleti” és/vagy „nyugati” jellegéről, lehetséges párhuzamairól más térségekkel: ARONSON, Johann P.: *Social Theory & the Japanese Experience: The Dual Civilization*, New York, Routledge, 2010.

⁵ A korszak elnevezése: Edo-kor, vagy Tokugawa-kor (1600–1868) egyrészt a *sógumi* (legfőbb hadúri) címet mindvégig betöltő és az országot ténylegesen uraló Tokugawa-dinasztia nevéből, illetve székelyük, Edo város (a mai Tokió, amely ekkor lett az ország tényleges központja) nevéből adódik.

⁶ NAKANE, Chie – OISHI, Shinzaburo: *Tokugawa Japan: The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*, Tokyo, University of Tokyo Press, 1990; BELLAH, Robert Neelly: *Tokugawa Religion. The Cultural Roots of Modern Japan*, New York–London, Free Press, 1985; BELLAH, Robert Neelly: *Imagining Japan: The Japanese Tradition and its Modern Interpretation*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2003.

⁷ PUJARI, S. S. – NARAYANA, S. S.: *Indian Renaissance – National Awakening*, <http://yabaluri.org/TRIVENI/CDWEB/indianrenaissancenationalawakeningjul84.htm>, letöltés: 2013. 06. 16.

⁸ CHATTERJEE, Partha: *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* United Nations University, 1986.

annak kísérlete) Kína esetében is a nyugati hatalmak megjelenése után, azok hatására kezdődött. Sokak által elfogadott nézet, hogy az ázsiai nacionalizmusok a nyugati hódítás és hatás termékei voltak,⁹ és a kettős, ipari és társadalmi-politikai forradalom következményei. Ugyanakkor feltételezésünk szerint a japán identitás megfogalmazása már a modernizáció és a nyugatiak érkezése előtt megtörtént Japánban – ennek az ázsiai történeésektől különböző folyamatnak a vizsgálata, más, hasonlóan tekinthető folyamatokkal összehasonlítva ezen írás célja.

A japán modernizáció előzményei

A 20. században a különböző értelmezési irányzatokban eltérő ideológiai háttérrel ugyan, de mégis nagyjából azonos tézis jelent meg a szakirodalomban, miszerint a japán modernizációt elsősorban Japán belső viszonyai tették lehetővé és sikeressé, valamint, hogy a modernizáció belső feltételei már a nyugatiak érkezése előtt jelen voltak Japánban.¹⁰ A kutatásban az utóbbi évtizedekben előtérbe került az előzmény, az Edo-kor (1600–1868) viszonyainak tanulmányozása mint a modernizáció előfeltétele, s ma már az Edo-kor viszonyait a modern Japán alapjának tekintik.¹¹ Elterjedt vélemény mára, hogy a változások sikere Japánban a nagyfokú kontinuitásban rejlik, amire több kutató is rámutatott.¹² A kérdés ezek után az lett, mik is a japán belső fejlődés elemei és hogyan alakultak ki, valamint hogyan járultak hozzá a modernizációhoz? Az utóbbi évek szakmunkái már jórészt erre koncentrálnak, és az Edo-kor összetettebb képét rajzolják fel: kiemelik a polgárosodást, a gazdasági folyamatok fejlettségét, az általános műveltség és a jogfelfogás magas szintjét, a kulturális élet gazdagságát.

A középkori anarchiát követően, az 1600-ra befejeződött országegyesítés után a sógunként szinte korlátlan hatalommal bíró Tokugava-dinasztia minden igyekezete a rend megszilárdítására és a kiépített gazdasági, társadalmi, politikai rendszer fenntartására irányult. A japán történelem legbékésebb korszakában (250 év háborúmentesen), a külvilágtól való elzárkózás idején a japán kultúra jelentősebb külső hatások nélkül fejlődhetett. Az Edo-kor bizonyos szempontból állandónak tűnik (stabil kormányzás, erős központi hatalom, ellenőrzött társadalom, külső és belső béke), ugyanakkor a lassú, de mélyreható fejlődés következtében az 1830–40-es években a japán gazdaság és társadalom jellege már nagyban különbözött a

⁹ HOBBSAWM, Eric: *The Age of Revolution 1789–1848*, New York, Vintage Books, 1996, 144.

¹⁰ Ennek historiográfiai összefoglalását lásd: Szerdahelyi István, valamint Gergely Attila tanulmányaikban a japán modernizáció történettudományi értelmezéseinek főbb vonalait foglalták össze. GERGELY Attila – KODZSIMA Rió: „A japán modernizációs vitáról”. *Chubu International Review*, 2008/3, 267–280; SZERDAHELYI G. István: „A japán modernizáció historiográfiája”. In: SZERDAHELYI István – WINTERMANTEL Péter (szerk.): *Japanológiai körkép*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2007, 3–58. Lásd még: FARKAS Ildikó: „A japán modernizáció előzményeiről.” *Világtörténet*, 2013/2–3, 165–195.

¹¹ NAKANE – ŌISHI: i.m.; BELLAH (1985).

¹² BELLAH (2003); FUKUTAKE (1989).

korszak elejének feudális állapotaitól. Kiemelendő – többek között – az egységes belső piac megteremtése, a pénzgazdálkodás elterjedése, az egyre növekvő urbanizáció (a népesség közel 15%-a városokban élt, ami kiemelkedő arányt képvisel a preindusztriális társadalmak esetében), fejlett kommunikációs rendszer (úthálózat, postaszolgálat), a szamurájok mint kiváltságos réteg elszegényedése és velük szemben az alacsony presztízsű kereskedő réteg gazdagodása, új, a városlakók ízlésének megfelelő művészeti és irodalmi műfajok megjelenése, virágzása és széles körben terjedése, élénk intellektuális élet új eszmékkal és vitákkal a japán történelemről, a császár szerepéről, a japán identitásról.¹³ Ezek a változások nagyban elősegítették az 1868-as váltást és az azutáni új Japán kialakulását, melynek feltételei jórészt már az Edo-korban jelen voltak. Különösen az oktatás helyzete figyelemreméltó: az általános oktatás nemcsak a felső rétegek (szamurájok) számára volt elérhető, hanem a városlakó, sőt a vidéki köznép számára is.¹⁴ Japánban az olvasni tudás terjedésével összefüggött a mindenütt, még a vidéki területeken is megkövetelt (a helyi népesség választott előjárói által vezetett) adminisztráció szükségessége is. (A *terakoya* – vidéki templomi – iskolák beiratkozási listái alapján elmondható, hogy a 19. század első felében Japánban a teljes népesség – tehát nemcsak a felsőbb rétegek – arányában a férfiak 50%-a, míg a nők 15–20 %-a volt írástudó,¹⁵ ami a korabeli Európa legfejlettebb területeire volt jellemző.¹⁶) Ez a tudás nagymértékben elősegítette a városi populáris kultúra országos elterjedését, és megteremtette az igényt a tömeges könyvkiadásra. Ennek az igénynek a kiszolgálására jelentős könyvkiadási üzlet jött létre, és kiterjedt kommunikációs rendszer formálódott, amely az új politikai, gazdasági és kulturális információkat a társadalom széles rétegeiben terjesztette.¹⁷ Tudós értekezések, politikai pamfletek, szépirodalmi alkotások, vallási szövegek, gyógyászati útmutatók váltak széles körben hozzáférhetővé szerte az országban, egységes kultúrát: nyelvet, történelmet, mitológiát, hagyományokat, sőt, életmódbeli ideált is megjelenítve.

Mindazon szellemi – vallási, ideológiai, filozófiai – irányzat, amelyet Japán történelme során a kontinensről átvett (konfucianizmus, buddhizmus), vagy belső fejlődéséből alakult ki különböző rétegek életformájához kötődve (az *ie* mint eredetileg a szamurájok családrendszere, *sintó*, a szamuráj erényeket megjelenítő esz-

¹³ BELLAH (1985): 11–12.

¹⁴ DORE, Ronald: "The legacy of Tokugawa education". In: JANSEN, Marius B. (szerk.): *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization*, Rutland, Vermont – Tokyo, Charles E. Tuttle, 1985, 99–133; KATSUHISA, Moriya: "Urban networks and Information networks". In: NAKANE Chie – ŌISHI Senzaburō (szerk.): *Tokugawa Japan: The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*, Tokyo, University of Tokyo Press, 1990, 97–124. 118–119.

¹⁵ DORE, Ronald: *Education in Tokugawa Japan*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967, 291–295; DORE, Ronald: "The legacy of Tokugawa education". In: JANSEN, Marius B. (szerk.): *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization*. Rutland, Vermont – Tokyo, Charles E. Tuttle, 1985, 99–133. 100. Az Edo-kori oktatásról lásd még: RUBINGER, Richard: *Popular Literacy in Early Modern Japan*, University of Hawaii Press, 2007.

¹⁶ HOBBSAWM, Eric: *A forradalmak kora*, Budapest, Kossuth, 1964, 149–150.

¹⁷ KATSUHISA: i.m. 97.

mevilág, a szamurájok életfilozófiájaként működő zen, a földművesek öngazgató közösségét megvalósító faluközösség), az Edo-korban az össznépeség számára is ismert lett és szinte követendő példaként jelent meg. Robert Bellah amerikai szociológus az Edo-kor különböző szellemi irányzataiból „eklektív szinkretizmussal” létrejött, többé-kevésbé egységes ideológia szerepét a protestantizmus Európában játszott jelentőségéhez hasonlítja.¹⁸ Eszerint mindez együtt hozott létre egy olyan erős, a szigorú etikán alapuló, a kötelességtudatot, önfegyelmet, lojalitást, szorgalmas munkavégzést és erkölcsös életet követelő világnézetet, amely a szellemi igényességgel (a műveltség kitüntetett szerepe, a tudományos gondolkodás fejlettsége) párosulva a premodern Japánt különösen alkalmassá tette a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésre. Azaz a modernizáció nem a nyugatiakkal kezdődött Japánban, és nem a „semmiből” valósult meg, és korántsem előzmények nélkül való a japán fejlődés történetében.¹⁹

Japán a Meidzsi-kor (1868–1912) végére modernizálódott nemzetállamként jelent meg a nemzetközi politikában, és a kortársak is ekként tekintettek rá. A Meidzsi-állam valóban a nyugati modellt követte, a főként „felülről” végrehajtott modernizáció és irányított kettős – ipari és politikai – „forradalom” során modern intézményrendszerrel rendelkező nemzetállamot alakítottak ki, főként a nyugat-európai nemzetállamok példájára.

A nemzet fogalmát a társadalomtudomány egy része, nevezzük „modernista” felfogásnak,²⁰ a modernizációhoz köti. A modernizmus a „nemzet”-et és az ehhez kapcsolódó „nacionalizmus”-t politikai fogalomnak tekinti, amely a felvilágosodás és racionalizmus alapján, a kettős – ipari és polgári – forradalmak következményeként alakult ki. A nemzet ebben a felfogásban politikai koncepció, „elképzelt közösség”, társadalmilag megkonstruált egység, amellyel a modernizálódás (iparosodás, migráció) folyamán hagyományos kötődéseiket (lokális összetartozás, helyi közösségek, család, vallási csoportok) elvesztett egyének azonosulhattak. Így a nemzet megjelenésének feltétele a kapitalizmus kialakulása, az államnyelv (és az ehhez szükséges általános oktatás) tömeges használata. A Meidzsi-kori Japán tehát a modernista felfogás szerint is modern nemzetállam. A modernista nézet szerint az „elképzelt közösségek” önazonosságukat „kitalált tradíciókkal”²¹ teremtik meg,

¹⁸ BELLAH (1985).

¹⁹ Erről bővebben lásd: FARKAS Ildikó: „A japán modernizáció előzményeiről”. *Világtörténet*, 2013/2–3. 165–195.

²⁰ Néhány irányadó munka ebben az irányzatban: ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991; HOBBSBAWM, Eric: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992; GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*, John Wiley & Sons, 2006; BREUILLY, John: *Nationalism and the State*, Manchester University Press, 1993. A kitalált tradíció elmélete főként Hobsbawm nevéhez köthető: HOBBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

²¹ A Japán esetre alkalmazott „kitalált tradíciók” elméletéről lásd: FARKAS Ildikó: „Kitalált, felújított vagy valódi hagyományok? Gondolatok a japán modernizáció kérdésköréhez”. *Távol-keleti Tanulmányok*, IV., 2014/1–2, 79–98.

amelyek a nemzetként definiált csoport mítoszait jelenítik meg: olyan történetekkel, ősökkel, mítoszokkal, a közösen megélt élet tapasztalatával, a kollektív memória részeivel, amelyek képesek a közösség érzetét, az azonosulás lehetőségét nyújtani a csoport tagjainak – ez a folyamat a hagyomány „megalkotása”, a modern nemzet megformálódásának fontos alkotórésze. Mindez érvényes a Meidzsi-kori Japánra: iparosodás, urbanizáció (óriási mértékű belső migrációval), társadalmi és politikai átalakulás, modern intézményrendszerek létrehozása, általános oktatás, tömegkultúra, egységes államnyelv – és így tovább.²² Mindez, a nemzetállam megteremtése együtt járt az ipari forradalommal, a gazdasági, társadalmi, politikai, intézményrendszeri és kulturális modernizációval – azaz, némileg sűrítetten, de végül is az európai modell követését jelentette: a modern nemzetállam kialakítása a modernizáció fontos következménye. Ez egyike volt azon lényeges alaptételeknek, amelyet a Nyugathoz felzárkózni akaró Japán megtanult és alkalmazott. A japán nemzeti identitás kialakításáról folyó diskurzus nem különbözött más hasonló diskurzusoktól, az a történelmi örökség, amelyre épült, és az a kultúra, amely ezt meghatározta, viszont kifejezetten egyedi volt: a japán kulturális örökség.²³

A japán „nemzeti jelleg” nem tartható különlegesnek; azonban az a történelmi anyag, amelyen alapul, és az a nemzeti kultúra, amelyet mindezzel (újra)alkottak, nagyon is egyedi. A kérdés természetesen az, honnan származott mindaz az egyedi kulturális elem, amely a Meidzsi-korban a japán nemzettudat jellegét meghatározta? Ahogyan az eddigiekben is láttuk, a japán modernizáció alapjait, eredőit, belső forrásait az előző korszakban, az Edo-korszakban fedezhettük fel – véleményem szerint erre a kérdésre is az Edo-kori viszonyok és fejlődés vizsgálata adhat választ. A japán nemzetállam megteremtése (erős nemzeti érzéssel) a 19. század második felében, a Meidzsi-korban az európai fejlődési modellt követte, az alapját képező kulturális örökség viszont az ezt megelőző Edo-korban alakult ki: a *kokugaku*²⁴ („nemzeti/bazái tudományok”) *mozgalma a 18–19. század folyamán*.

²² Mindezekről részletes leírást ad a japán modernizáció néhány fontos újabb szakirodalmi: BEASLEY, W. G.: *The Modern History of Japan*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1985; WASWO, Ann: *Modern Japanese Society 1868–1994*, Oxford, Oxford Paperbacks, 1996; HUNTER, Janet E.: *The Emergence of Modern Japan*, London, Longman, 1989; *The Cambridge History of Japan*, V, Cambridge, Cambridge University Press, 1988–1999; DUUS, Peter: *Modern Japan*, Boston, Houghton Mifflin, 1998; GORDON, Andrew: *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*, Oxford, Oxford University Press, 2003; JANSEN, Marius B.: *The Making of Modern Japan*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2000; TIPTON, Elise K.: *Modern Japan: A Social and Political History*, London–New York, Routledge, 2002; JANSEN, Marius B. et al. (szerk.): *Japan in Transition: From Tokugawa to Meiji*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

²³ BURGESS, Chris: “The ‘Illusion’ of Homogeneous Japan and National Character: Discourse as a Tool to Transcend the ‘Myth’ vs. ‘Reality’ Binary”. *The Asia-Pacific Journal*, 9-1-10, March 1, 2010. <http://japanfocus.org/-chris-burgess/3310>, letöltés: 2013. június 16.

²⁴ A legújabb, e cikkben nem hivatkozott, de felhasznált angol nyelvű szakirodalomból: HAROOTUNIAN, HARRY D.: *Things Seen and Unseen: Discourse and Ideology in Tokugawa Nativism*, Chicago, University of Chicago Press, 1988; TEEUWEN, Mark: „Kokugaku vs. Nativism”. *Monumenta Nipponica*, LXI, 2006/2, 227–242; McNALLY, Mark: *Proving the way: conflict and practice in the history of Japanese nativism*, Harvard University Asia Center, 2005; BREEN, John: “Nativism Restored”. *Monumenta Nipponica*, LV, 2000/3,

Japán esetében más ázsiai népekkel (pl. India, Kína) ellentétben a nemzettudat kialakítása (illetve annak kísérlete) nem a nyugati hatalmak megjelenése után, nem a nyugati eszmevilág megismerésének hatására, hanem már azt megelőzően megkezdődött. A kokugaku az Edo-korban, a 18–19. században, a még elzárt országban kibontakozó kulturális mozgalom volt, amely az ősi japán nyelv, irodalom, mitológia, történelem és politikai ideológia újrafelfedezésével, tanulmányozásával, felelevenítésével és helyenként újratertelésével (ezt akár az „*inventing tradition*” folyamataként is lehet értelmezni) meghatározta a japán kultúrát, a nemzeti jelleget, ezzel megkülönböztette azt a kínai (és minden más) kultúrától és néptől. Ez a folyamat, „a közösség elképzelése” (*imagining community*) tehát még a modernizáció előtt lezajlott Japánban, és nem azután, annak eredményeként, hanem éppen annak elősegítőjeként. A kokugaku tehát olyan művelődéstörténeti jelenség, amelynek hatása nemcsak az eszme-, hanem a politikatörténetben is kiemelkedő jelentőséggel bír. Nemcsak az akkori kulturális életet alakította át (amivel a több mint egy évezredes kínai kulturális hegemoniát szüntette meg), hanem meghatározta a japán nemzeti ideológiát is az elkövetkező évszázadokra. Ezzel az örökséggel a 19. század második felétől nyugatosodó, modernizálódó Japán meg tudta formálni sajátos japán identitását, mind Ázsiához (amitől ekkor elszakadni szándékozott), mind a Nyugathoz (amelyhez pedig csatlakozni kívánt) viszonyítva. Japán ezzel már modernizációja előtt elszakadt a kínai kultúrköről, megalkotta saját identitását olyan kulturálisan meghatározott elemekkel, amelyeket a kokugaku tudósok kutattak, vizsgáltak és népszerűsítettek a szélesebb népesség körében is. A Meidzsi-kori tudósok a kokugaku által megjelenített koncepcióból építkeztek a modern nemzetállam és nacionalizmus kialakításához, amely tehát nem egyszerűen csak a nyugati modell Japánra való alkalmazása volt, és nem is pusztán csak eszközként szolgált a modernizáció folyamán, hanem a közösség kulturális identitásának már létező (premodern) koncepcióját használta fel.²⁵ A kokugakuról írott jelentős és új szemléletű munka²⁶ a kokugakut mint a kultu-

429–439; BURNS, Susan L.: *Before the Nation: Kokugaku and the Imagining of Community in Early Modern Japan*, Durham, Duke University Press, 2003; WATANABE Hiroshi: *A History of Japanese Political Thought*, Tokyo, International House of Japan, 2012; UCHINO Goro: „Early Modern Kokugaku (National Learning) and the New Kokugaku: Their Growth and Significance”, In: *Cultural Identity and Modernization in Asian Countries: Proceedings of Kokugakuin University Centennial Symposium*, Institute for Japanese Culture and Classics, Kokugakuin University, 1983, <http://www2.kokugakuin.ac.jp/ijcc/wp/cimac/uchino.html>, letöltés: 2012. június 12.; NOSCO, Peter, *Remembering Paradise: Nativism and Nostalgia in 18th Century Japan*, Harvard University Asia Center, 1990; FLUECKIGER, Peter: *Imagining Harmony: Poetry, Empathy, and Community in Mid-Tokugawa Confucianism and Nativism*, Stanford, Stanford University Press, 2010.

A kokugaku irányzatáról magyar nyelven olvasható: FARKAS Ildikó: „Kokugaku: Kulturális irányzat és politikai mozgalom”. In BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 149–165; SZABÓ Balázs: „Motoori Norinaga: Naobi no mitama. Bevezető és fordítás”. *Vallástudományi Szemle* 2011/3, 149–168.

²⁵ DUARA, Prasenjit: *Rescuing History from the Nation*, Chicago, University of Chicago Press, 1996.

²⁶ BURNS: i.m.

rális identitás megfogalmazóját már a japán nemzeti identitás kialakításában játszott szerepe kapcsán vizsgálja. A nemzettudat kialakulásában a kulturális identitás, a nemzet kulturális közösségként való felfogása alapvető szerepet játszott Japánban.

Ebből a szempontból a *kokugaku* olyan „nemzetépítő” mozgalomnak tartható, amely véleményem szerint nem a nyugat-európai fejlődéssel mutat hasonló jellegzetességeket (ahol a nacionalizmus a modernitáshoz kötődött), hanem a közép-európai népek (elsősorban magyar, cseh, lengyel) ugyanekkor (a 18. században) zajló nemzeti ébredésének, nemzetépítő mozgalmainak jelenségével.²⁷ Egy kulturális és/vagy politikai „monolit” árnyékában (a kínai kultúra Japán számára és a német birodalom a közép-európai népek számára), vagy akár fogalmazhatunk így: egy civilizáció perifériáján elhelyezkedve, már a modernizáció előtt, etnikai csoportok, közösségek, népek kezdték saját (azaz a civilizációs központtól különböző) identitásukat meghatározni kulturális mozgalmak segítségével. A saját nyelv, kultúra, hagyományok, eredetmondák stb. felfedezésével, tanulmányozásával (vagy akár kitalálásával) a közösség új azonosságát teremtettk meg, a kulturális, majd nemzeti identitást – még a gazdasági, politikai és társadalmi modernizáció előtt.

A „nemzet” kulturális koncepciója

A nemzet kulturális fogalomként való értelmezése eltér a nyugat-európai politikai nemzet koncepciójától, és egy másik fejlődési modellhez kapcsolódik. A modernista felfogás²⁸ szerint nemzetről csak az iparosodás és a modernizáció időszakában beszélhetünk,²⁹ és a 19. század előtt önmagukat nemzetként definiáló csoportokat ez a felfogás nem tekinti nemzetnek, nem is nevezi annak, legfeljebb nemzetiségnek, etnikai csoportoknak. A nemzet kialakulásában „meghatározónak tartják az iparosodás, a társadalmi és állami modernizáció szerepét a nacionalizmus kialakulásában, amelyet a független nemzetállam megteremtésére irányuló politikai mozgalommal azonosítanak.”³⁰ Úgy vélik, a modernizáció előtti rendi társadalmakat a társadalmi, vallási, rendi, sőt, a közlekedés nehézsége miatt a földrajzi, regionális különbségek és korlátok olyan mértékben megosztották, hogy egységes tudat nem alakulhatott ki. Csak miután az iparosítás és a modernizáció megszünteti a lokális elszigeteltséget, megkönnyíti az utazást, az általános népoktatás pedig egységesíti a nyelvet és a közös ismeretanyagot, lehet a nemzet kialakulásáról beszélni. A főként társadalomtudósok (kevésbé a történészek) között és főként angolszász nyelvterületen elterjedt modernista felfogás ezt a gyakorlatilag csak Nyugat-Európában (és ott sem egyformán) lezajlott „államnemzeti” fejlődést tekinti a „fejlettebb” irány-

²⁷ Rövidebb összefoglalását adtam eddigi kutatásaimnak: FARKAS, Ildikó: „The Japanese Nation Building in European Comparison”. *Acta Asiatica Varsoviensa*, 2013/26, 85–107.

²⁸ A kérdésről jó összefoglalást lehet olvasni RING Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet válaszüjtán*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004, 9–26.

²⁹ RING: i.m. 9.

³⁰ Uo. 9.

nak, és az ettől eltérő fogalmakat és folyamatokat (pl. Kelet-Közép-Európában, de máshol is, akár Japánban) az elmaradottság következményének tartja. Mágig megkülönbözteti a nyugat-európai és a keleti nemzeti törekvéseket, a nyugati modellt tekintve pozitívnak, hiszen ott a nemzet a minden állampolgárra kiterjedő jog közösségét jelenti. (Az „államnemzeti”-nek is nevezett koncepció a területi-jogi-politikai egységből indult ki, eszerint mindenki tagja a nemzetnek, aki az illető ország állampolgára.) A „keleti modell” (Közép- és Kelet-Európában, továbbá Ázsiában) viszont kulturális kollektívumokat feltételez, és nemcsak később alakult ki, hanem a modernista felfogás szerint a társadalmi és politikai fejlődés „hátramaradottabb” fokán jött létre.³¹ A nyugat-európai (abból is inkább csak az angol és a francia) fejlődéstől eltérő (gyakorlatilag a világ összes többi részén lezajlott) nemzeti fejlődést „elmaradott”-nak tekinti – holott valójában inkább az tűnik az általánosabbnak, és a nyugat-európai a kivételnek.³²

A nemzetnek azonban másféle koncepciója is létezik, amely szerint az önmagukat nemzetnek tekintő közösségek nem elsősorban politikai testületnek tartották magukat, hanem a közös nyelv és kultúra által összetartott közösségnek („kultúrnemzeti” fejlődés). A kulturális-nyelvi nemzet a közös származás, anyanyelv és kultúra alapján értelmezi a közösséget. A kulturális nemzeti identitás alapjai: a közös nyelv, a közös múlt, mítoszok, legendák, hagyományok, a történelmi tudat, a szomszédok képe, és különösképpen erősen integráló elemek a szimbólumok, amelyek képesek voltak elfedni „az etnikumon belül a társadalmi, regionális és felekezeti különbségeket, és megszilárdították benne az összetartozás és egység érzését.”³³ Megtalálhatóak még olyan elemek a kulturális identitásban, mint a folklór, a szülőföld mint táj, sajátos lelkiség vagy szellemiség, vagy akár még gasztronómia és emblematisztikus növény vagy állat is.

Miroslav Hroch cseh történész és politológus munkássága megteremtette a Közép-Európa népeinek nemzeti mozgalmait összehasonlító történeti kutatás alapfogalmait és elméletét.³⁴ A nemzetet ő sem tartja „öröktől létező” kategóriának (mint a perennalista nézet), hanem a történeti fejlődés hosszú és bonyolult folyamata során létrejött entitásnak. A nemzetet olyan társadalmi csoportként definiálja, amelyet számos objektív (gazdasági, politikai, kulturális, vallási, nyelvi, regionális) viszonyrendszer és azoknak a kollektív tudatban való szubjektív reflexiója formál és integrál. A kollektív tudatban különösen fontos a nemzeti lét szempontjából a következő három eszmény: valamilyen közös múlt emléke, tapasztalata, tudata; nyelvi és kulturális kapocs, amely a csoporton belül a társadalmi kommunikáció magasabb szintjét teszi lehetővé, mint a csoporton kívül; a csoport tagjainak a cso-

³¹ Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám?* Budapest, Nap Kiadó, 2011, 16.

³² RING: i.m.

³³ Kiss: i.m. 33.

³⁴ HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, New York, Columbia University Press, 2000; HROCH, Miroslav: „A nemzeti mozgalmaktól a nemzet teljes kifejlődésig: a nemzetépítés folyamata Európában”. *Régió: kisebbség, politika, társadalom*, XI, 2000/3. 3–26.

porton – mint szervezett civil társadalmon – belül az egyenlő mértékű azonosulás lehetősége. Hroch az összehasonlító történeti kutatás során hangsúlyozza, hogy a nemzet fogalmának több értelmezése lehetséges, és a politikai koncepció csak egyike a lehetséges interpretációknak. Már a 18. századi Európában is eltérően értelmezték a „nemzet” fogalmát angolul (politikai koncepció) és németül, így a német kultúra által meghatározott területeken is (kulturális koncepció).³⁵ A modern nemzet lényegében kétféle módon fejlődött ki:³⁶ az egyik a nyugat-európai fejlődés, ahol az állam politikailag független egységként létezett, a nemzet kialakulását belső átalakulás jelentette, melynek során a rendi társadalom polgári társadalommá alakult, és az állam területén élőket a nemzethez tartozóknak tekintették. (Ez persze együtt járt az állam területén élők különböző etnikai, nyelvi elkülönülésének megszűntetésével – erre klasszikus példa Franciaország.) Közép-Európában ehhez képest fordított irányú fejlődés zajlott, ahol a nemzeti kultúra nem kötődött az államhoz, a nemzeti eszme kialakulása megelőzte a gazdasági, politikai, társadalmi modernizációt, és célja a független nemzetállamok létrehozása lett (az akkorra már létező nyugat-európai egységesített nemzetállamok mintájára). Ebben a folyamatban, mely a nemzethez tartozást főként kulturális szempontokkal határozta meg, elsődleges szerepet kapott a nyelv.³⁷ A közép-európai térségben a német nyelvhez képest a nemzeti nyelvek alárendelt szerepben voltak, így az anyanyelv fejlesztése egyben a nemzeti érzés fejlesztését is jelentette.

A történeti és politikai szakirodalomban is találkozunk Európa „harmadik régiójával”, a „Nyugat” (nyugati kereszténység területe) és a „Kelet” (az orthodox világ) között elhelyezkedő Kelet-Közép-Európa vagy Köztes-Európa zónájával.³⁸ Európa közepén egy széles sáv húzódik, a mai Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Horvátország és Szlovénia területén, amely a nyugati civilizáció határvidékeként szolgált az orthodox és az iszlám világa mellett az 1500-as évektől. Az itt élő népek a nyugati kereszténység hívei voltak, katolikusok vagy protestánsok, és a közös európai történelem – feudalizmus, reneszánsz, reformáció, felvilágosodás, a francia forradalom hatásai – részesei voltak, míg tőlük keletre és délre mindezek nem, vagy csak alig jelentek meg. A térség történeti régió is, *Geschichtsregion*, amely-

³⁵ „Learning from small nations. Interview with Miroslav Hroch”. *New Left Review*, 58, July–August 2009, 49–50. <http://newleftreview.org/II/58/miroslav-hroch-learning-from-small-nations>, letöltés: 2013. június 16.

³⁶ HROCH, Miroslav: „National romanticism”. In: TRENCSENYI, Balázs – KOPECEK, Michal (szerk.): *Discourse of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945)*, Texts and Commentaries, Vol. 2, National Romanticism – The Formation of National Movements, Budapest–New York, CEU Press, 2007, 4–21. 8.

³⁷ KAMUSELLA, Tomasz: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Palgrave Macmillan, 2009.

³⁸ OKEY, Robin: „Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions”. *Past & Present*, No. 137, November 1992, 102–133; HOREL, Catherine: *A középnek mondott Európa*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011; SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, Magvető, 1983; SABIC, Zlatko – DRULÁK, Petr: *Regional and International Relations of Central Europe*, Palgrave Macmillan, 2012; HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Budapest, Európa, 1998.

ben kisebb népek a mellettük lévő nagyhatalmak mellett próbálták identitásukat megformálni és megőrizni. A történeti folyamatokban hol integráns részét képezték a Nyugatnak, hol elszakadtak attól. Különösen fontos a német hatás történetükben: a térség német befolyási övezet volt, gyakorlatilag folyamatosan a német földrajzi, gazdasági, kulturális, politikai terjeszkedéssel küzdött. 1800-ra a német lett a térség uralkodó nyelve, a művelt társaságé, a tudományé, a kultúráé. (Nem véletlen, hogy a nemzeti mozgalmak az anyanyelv művelésével kezdődtek, és a nyelv kutatása, fejlesztése, használata nemzeti program lett.)

Catherine Horel francia történész magyarul is megjelent könyvében³⁹ a külön közép-európai térség létét bizonyítja a történeti fejlődéssel, hangsúlyozva, hogy a térség geopolitikai identitását a „Kelet és Nyugat közötti híd” koncepció jelentette, amely a „két Európa” közötti perifériára helyezte a régiót. Az általa Közép-Európa-ként meghatározott terület (a mai Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Horvátország, Szlovénia) egybeesik Huntington meghatározásával a nyugati civilizáció perifériáján elhelyezkedő közép-európai régió területével. Ez az írás összehasonlító tanulmány, így nem térhet ki a külön közép-kelet-európai régióról szóló vitákra, pusztán jelezheti azokat a nézeteket, amelyek meggyőzően érvelnek ezen régió önálló fejlődési modellje mellett.⁴⁰

Japán és Közép-Kelet-Európa fejlődésének összehasonlítása első hallásra kissé erőltetettnek tűnhet, hiszen távoli és különböző kultúrákról van szó, számos alapvető különbséggel. Ugyanakkor a geopolitikai helyzet mutat olyan egyezéseket, amelyekből lényeges hasonlóságok erednek: a japán nép és a közép-kelet-európai népek is egy kulturális (és politikai) monolit (Európában a német, Ázsiában a kínai „birodalom”) árnyékában éltek, a civilizációs központhoz képest periférikus elhelyezkedéssel, a kulturális periféria, sőt alsóbbrendűség érzetével. A centrumhoz kapcsolódás és az attól való elszakadás történetükben ciklikusan változott, a térségek rendelkeztek az integrálódás képességével, de nem mindig éltek, vagy tudtak élni azzal. A „magas kultúra” (műveltség, írásbeliség, tudományok) jellemzően a központból, azaz külföldről érkezett, és így a műveltség (tudomány, hivatalosság) nyelve sokáig külföldi (német, illetve kínai) volt. Az idegen kulturális központtal szembeni ellenérzés hatására az etnikai csoportok már a modernizáció előtt saját identitást fogalmaztak meg kulturális mozgalmakkal a saját nyelvükre alapozva, ősikultúrájuk felfedezésével (néha megalkotásával), és ezzel új közösségi formát teremtettek: a nemzetet. Az „államnemzet” koncepciója csak nyugati hatásra jelent meg, a nemzetállam megteremtésének kísérlete a nyugat-európai fejlődési modellel követésének szándékából eredt. A 19. század második felében a nemzetállam megteremtése, a modern nacionalizmus a közösség már létező kulturális fogal-

³⁹ Catherine HOREL, *A Középnek mondott Európa*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011.

⁴⁰ A már eddig említetteken kívül: Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai*, Budapest, Nap Kiadó, 2011; BOJTÁR Endre: *„Hazát és népet álmodánk...” Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*, Budapest, Typotex, 2008; FRIED István: *Kelet- és Közép-Európa között*, Budapest, Gondolat, 1986; BERKES Tamás (szerk.): *Keresztírányok. Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*, Budapest, Balassi Kiadó, é.n.

mára épített. A modernizáció nem spontán, alulról alakuló folyamat volt, hanem a Nyugathoz való felzárkózás céljával meghirdetett, felülről irányított program, nagyrészt a hagyományos politikai elit és értelmiségi réteg vezetésével.⁴¹ Vizsgálatunk szempontjából a leglényegesebb hasonló momentum, a kulturális és ezzel összefüggően a nemzeti identitás már a modernitás előtt kialakult, és a modern nemzettudat erre épült.

Az identitás kialakulásának fázisai

Hroch a közép-európai nemzeti mozgalmak történetének értelmezésére felállított egy fejlődési modellt, amely alkalmas más, nem államnemzeti fejlődésű nemzeti mozgalmak értelmezésére is. Hroch hangsúlyozta, hogy a nemzeti mozgalmak nem állandóak, hanem folyamatosan alakulnak, és történetük során több fázison mennek keresztül. Három fő szintet határozott meg: A: a tudományos szint: tudományos érdeklődés és kutatás, a kulturális identitás kialakítása; B: kulturális szint: a nemzeti identitás megalkotása és propagálása; C: politikai szint: a nemzeti mozgalmak kialakulása, politikai küzdelmekkel való összekapcsolódása.

Ez a periodizáció a „nem nyugat-európai” fejlődési modellt írja le, amikor a nemzet(tudat) kialakulása megelőzi az industrializációt és a modern, integrált társadalom kialakulását. Hroch sémája hasznosnak bizonyult számos különböző térség nemzeti mozgalmainak kutatói számára, már több kísérlet történt nem európai nemzeti mozgalmak (pl. Mexikó, Pakisztán) értelmezésére ezzel a módszerrel.⁴² Véleményem szerint Japán esetében is alkalmazható az A-B-C fejlődési modell, mégpedig a *kokugaku* történetére vonatkozóan.

A. A tudományos érdeklődés keretében a japán *kokugaku* tudósok ősi japán szövegeket kezdenek tanulmányozni, tudós munkákat írnak az ősi japán költészetéről, irodalomról, nyelvről. Keicsú buddhista szerzetes már a 17. században tanulmányozza a *Manjósút*,⁴³ Kada no Azumamaro a 18. században a *sintót*, *sintó* szövegeket és hagyományokat, Kamo no Mabucsi (18. sz. második fele) a *vaka*⁴⁴ költészetet. Motoori Norinaga (18. sz. vége) a *Kodzsiki*⁴⁵ alapján megalkotja Japán őstörténetét, mitológiáját, krónikáját.

⁴¹ A japán szamurájságnak a modernizációban betöltött vezető szerepéről lásd: BITO Masahide: “Bushii and the Meiji Restoration”. In BITO Masahide (szerk.): *The Samurai, Acta Asiatica* 49, 1985, 78–96.

⁴² “Twenty-Five Years of A-B-C: Miroslav Hroch’s Impact on Nationalism Studies”. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, XXXVIII, 2010/6; MAXWELL, Alexander (szerk.): *The Comparative Approach to National Movements: Miroslav Hroch and Nationalism Studies*, Association for the Study of Nationalities, London, Routledge, 2011.

⁴³ A *Manjósú* (Tízezer falevél) 8. században összeállított japán versantológia, a japán irodalom legrégebbi és mindmáig egyik legértékesebb versgyűjteménye.

⁴⁴ „Japán vers”, ókori japán költészeti forma, a 6. századtól kezdve alakult ki, a kínai vershagyománytól eltérő témával és hangvétellel. Rövid vers, 5-7-5-7 szótag, az első három sorából fejlődött ki később a haiku műfaja.

⁴⁵ A *Kodzsiki* a legrégebbi japán krónika, 712-ből, tartalmazza a japán mítoszokat, legendákat az „idők

- B. A 19. század elején az ősi Japánról, történelemről, irodalomról megjelent munkák ismertek lesznek a samurájok, városi polgárok és a tehetősebb vidéki gazdák körében is, főként a *kokugaku* tudósok, iskoláik és tanítványaik tevékenységének köszönhetően.
- C. Megjelennek a *kokugaku* eszmék politikai vonatkozásai is, főként *Hirata Acutane* (1820–30-as évek) tevékenysége következtében. Mindezek országszerte ismertté válnak, és különböző politikai programokban, csoportokban és mozgalmakban is megjelennek. A *Bakumacu* időszak⁴⁶ (1853–68) politikai küzdelmeiben kulcsfontosságúak lesznek, és így méltán állíthatjuk, hogy jelentős szerepet játszanak a modern Japán megteremtésében.

A tudományos érdeklődés időszaka

Az első fázis a tudományos érdeklődés időszaka, amikor maga az etnikai csoport, valamint annak kultúrája, múltja, szokásai, nyelve a tudósok érdeklődésének középpontjába került. A nyelv kutatása együtt járt bizonyos nyelvi formák erősítésével (bizonyos kezdeti egységesítésre törekvéssel), az anyanyelvi irodalom felderítésével, ennek kapcsán „ősi szövegek” (krónikák, régi nyelvemlékek) felkutatásával és olvasásával, az eredet és a múlt kutatásával. A nyelvészeti, irodalmi, történeti kutatás már megalkotott olyan elemeket, amelyekkel a csoport megkülönböztethette magát más csoportoktól, azaz kulturális szinten megfogalmazódott a nemzet.⁴⁷ Megkezdődött a standard irodalmi nyelv megalkotása és a nemzet múltjára vonatkozó források összegyűjtése.⁴⁸ Gyakori volt, hogy a tudósok ekkor még nem az anyanyelven publikáltak, hanem a tudományos közösség nyelvén, így Közép-Európában latinul vagy németül, Japánban pedig *kanbun* (kínai) stílusban. A kulturális mozgalmak éppen emiatt kezdődtek a 18–19. században, a nyelv kutatása, fejlesztése, tanulmányozása, az anyanyelvi irodalom felderítése a tudós tevékenység alapja.

A lengyel nyelv és a nemzeti kultúra fejlődését ösztönözte az 1773-ban felállított Nemzeti Közoktatási Bizottság, amely iskolareformokat finanszírozott,⁴⁹ tagjai kidolgozták a lengyel tudományos szaknyelvet, s később bekapcsolódtak a politikai küzdelmekbe is. Hangsúlyozták: a nyelv teszi a nemzetet.⁵⁰ A cseh nemzeti ébredés

..... kezdetétől” 628-ig. A kínai és japán nyelv sajátos keverékével írták le. Kizárólag a Japánon belüli történésekkel foglalkozik.

⁴⁶ Az Edo-korban elzárkózó Japánt 1853-ban az USA nyitásra kényszerítette, a megnyitástól az új, a modernizációt meghirdető korszak kezdetéig tartó átmeneti, belpolitikai küzdelmekkel teli korszak a „*Bakumacu*” (a „Sógúnátus vége”).

⁴⁷ HROCH, Miroslav: „National Romanticism”. In: TRENCSENYI, Balázs – KOPECEK, Michal (szerk.): *Discourse of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945)*. Texts and Commentaries, Vol. 2, National Romanticism – The Formation of National Movements, Budapest–New York, CEU Press, 2007. 4–21, 9.

⁴⁸ RING: i.m. 30.

⁴⁹ Uo. 43.

⁵⁰ Uo. 45.

és a magyar nyelvújítás kezdetei időben szinte egybeestek. Csehországban Kinsky grófnak 1773-ban a cseh nyelv apológiájáról megjelent könyve indítja el a cseh nyelvi reneszánszot. Egy évvel később adja ki történelemkönyvét a polgári származású Pelcl, ez már a cseh népet állítja a középpontba, és 1791-ben megjelenik Josef Dobrovský nagy műve a cseh nyelv történetéről. Mindezek a munkák még német nyelvűek, de 1789-ben Kramerius kiadja az első cseh nyelvű újságot. A magyar nyelvi mozgalom, amely a latin hivatalos nyelv ellen irányul, 1772-ben indul Bessenyei felléptével. 1790-ben jelenik meg Bernolák műve, amely a szlovák nyelvújítás elindítója lesz.⁵¹ Kezdetben mindezek a mozgalmak nem képviselnek politikai tendenciát, és megmaradnak nyelvi, irodalmi, történelmi síkon.⁵²

Ehhez hasonlóan a japán *kokugaku* tudósok is különös hangsúlyt fektettek a nyelv tanulmányozására. Az egyik első tudós, aki tanulmányozni kezdte a japán tradíciót, Jamazaki Anszai (1618–1682) volt, aki a konfuciánus etikát a *sintó* vallási hagyományával próbálta ötvözni.⁵³ Jamaga Szokó értekezésében (*Csúcsó Dzsidszicu*, 1669) arról írt, hogy a japán tudósoknak saját népük történelmével és kultúrájával kellene foglalkozniuk, az idegen kultúrák helyett a saját kultúrájuk nagyságát kellene felfedezniük és hirdetniük. A japán klasszikusok tanulmányozására Kada Azumamaro (1669–1736) iskolát alapított, amelynek a *Kokugaku*, azaz „nemzeti tudományok” nevet adta.⁵⁴ A tudósok tanulmányozni kezdték az első japán irodalmi szövegeket, elsősorban a 8. századi versantológiát, a *Manjósút*, amelyről úgy vélték, még a kínai hatás előtti japán lelkületet tükrözi. A *kokugaku* újra felfedezte az ókori japán irodalmat, az ókori japán nyelvet, amivel lehetővé tette a japán klasszikusok megismerését. Kamo Mabucsi⁵⁵ (1697–1769) és Motoori Norinaga⁵⁶ (1730–1801)⁵⁷ új megközelítéssel, új szempontból magyarázta az ókori japán szövegeket. Az ókori nyelv megértésével az ősi japán gondolkodásmód megismerését, újjáélesztését szerették volna elérni. Úgy vélték, az ősi japán nyelvet még nem rontotta meg az idegen, kínai hatás, és az eredeti japán nyelv rekonstrukciójával vissza lehet nyerni az ősi, természetes állapotot, rekonstruálni lehet az ősi, eredeti japán lelkiséget. Az ősi japán szövegek kutatásával, széles körű megismertetésével megteremtették az azonosulás lehetőségét egy új közösséggel: a nemzettel, ami felülemelkedett az addigi regionális, társadalmi és lakóhely szerinti azonosulásokon és határokon. „Japán” az egyéni és kulturális identitás fő forrása lett,⁵⁸ és kezdett kialakulni a nemzet mint a közösség elsőszámú tudati megvalósulása. A *kokugaku* által bevezetett új diskurzus alakította ki az új felfogást Japánról mint egységről, a japánságról mint közösségről,

⁵¹ BENDA Kálmán: „A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-monarchia országaiban”. *Századok*, CVI., 1972/I–2, 157–161, 233.

⁵² Uo. 233.

⁵³ EARTHART, H. Byron: *Japanese religion: Unity and Diversity*, California, 1982, 140.

⁵⁴ Uo. 143.

⁵⁵ BARY, Wm. Theodore de – TSUNODA, Ryusaku – KEENE, Donald (szerk.): *Sources of Japanese Tradition*, II, New York, Columbia University Press, 2001, 9–15.

⁵⁶ BARY – TSUNODA – KEENE: i.m. 15–35.

⁵⁷ EARTHART: i.m. 144–147.

⁵⁸ BURNS: i.m. 220.

és mindez megelőzte a nyugati nemzetfogalom megjelenését Japánban a 19. század folyamán. Az önálló, eredeti, autentikus japán nyelv ideálja hatásos eszköz volt a kulturális identitás megfogalmazására és megalkotására.

A nyelv a kulturális és nemzeti identitás legfőbb hordozója ezen mozgalmak szerint, és ennek kifejtését mindegyik mozgalomban megtaláljuk – erre hozunk most néhány idézetet a korabeli közép-európai és a japán szövegekből, a hasonló narratívák bemutatására.⁵⁹

„Az egészséges nemzetiség ... fő kísérője a nemzeti nyelv, mely míg az fennmarad, a nemzet is él.” (Széchenyi: *Hitel*, 1830)⁶⁰

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” (Bessenyei György: *Magyarság*, 1781)⁶¹

„Majdnem minden európai nemzet olyannyira előrehaladott a tudományban és műveltségben, hogy anyanyelvükön adnak ki könyveket és újságokat...” (Ljudevit Gaj: *Proklamáció*, 1834)⁶²

„A nyelv és a szülőföld határozza meg a nemzetet.” (Jozef Jungmann: *Második beszélgetés a cseh nyelvről*, 1806)⁶³

„A nyelv értékes nemzeti birtokunk, ... ez fejezi ki gondolatait és eszméit.” (Jochim Lelewel: *A lengyel nemzet legitimációja*, 1836)⁶⁴

„A *Manjósú* a mi nemzeti lelkületünk lényege.” (Kada no Azumamaro:⁶⁵ *Szókokugakkókei*, 1728)

„...hogy megismerjem az ősoket, meg kell értenem az ősi nyelvet. Hogy megértsem az ősi nyelvet, a *Manjósút* kell tanulmányoznom.”⁶⁶ (Kamo no Mabucsi)

„A *Kodzsiki* országunk ősi időszakának igaz története. A mi országunk nyelvén szól, és így nincs jobb módja megismernünk az ősi időszak szokásait, mint az ősi szavakat megismerni és az ősi mondatokat megérteni.”⁶⁷ (Kamo no Mabucsi)

„A *Kodzsiki* ... nem adott semmilyen más elemet az ősi idők leírásához, csak leírta azokat, ahogyan az ősi időktől továbbadták, és így a szavai, eszméi és dolgai

⁵⁹ A közép-kelet-európai szövegek forrása: TRENCSENÝI, Balázs – KOPECEK, Michal (szerk.): *Discourse of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945)*. Texts and Commentaries, Vol. 2, National Romanticism – The Formation of National Movements, Budapest–New York, CEU Press, 2007. A japán szövegeket a következő gyűjteményből idézem: BARY, Wm. Theodore de – TSUNODA, Ryusaku – KEENE, Donald (szerk.): *Sources of Japanese Tradition*, II, New York, Columbia University Press, 2001. Saját fordítás.

⁶⁰ SZÉCHENYI István: *Hitel*, Budapest, Neumann Kht., 2002. „Mit kell tenni, s min kell kezdeni?” <http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0009.html>, letöltés: 2014.11.05.

⁶¹ <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xviii/besgyo41.htm>, letöltés: 2014.11.05.

⁶² TRENCSENÝI – KOPECEK: i.m. 236.

⁶³ TRENCSENÝI – KOPECEK: i.m. 103.

⁶⁴ TRENCSENÝI – KOPECEK: i.m. 36–37.

⁶⁵ BARY – TSUNODA – KEENE: i.m. 6–9.

⁶⁶ BURNS: i.m. 56.

⁶⁷ BURNS: i.m. 57.

összhangban állnak egymással, és mind annak a kornak az igazságát fedi fel.”⁶⁸
(Motoori Norinaga: *Kodzsikiden*)

Az érdeklődés másik fontos területe a múlt kutatása lett. A közös történelmet az eredet mítoszaiból és a múlt hősi történeteiből alkották meg, amelyek együttesen az aranykor mítoszáat jelentették, a jelen megújítására ösztönözve.⁶⁹ A történetek magyarázatot adtak az illető közösség eredetéről, származásáról, hősekről, eseményekről, a régi dicsőségről. Ezekben különösen fontosak voltak az eredetmítoszok, a minél régibb és előkelőbb származás bizonyításával. A román felvilágosodás megalkotta a dákoromán elméletet, a szlovákok a Morva Birodalom örököseinek kiáltották ki magukat, a magyar hagyományban élt a hun származás gondolata, a horvátok szintén a rómaiak leszármazottainak (illíreknek) tekintették magukat, a lengyelek pedig a szarmatáktól eredeztették népüket. Középkori krónikákból, néphagyományokból előkerültek az alapító hősök, a mitikus előidőkből: Czech ősatya a cseheknek, vagy Lech alapító ős a lengyeleknek.⁷⁰ „A kollektív identitás jellemzőinek meghatározásában a költők és írók játszottak döntő szerepet, akik érthető módon előtérbe helyezték a nyelv, a szokások és a közös múlt fontosságát.”⁷¹ Irodalmi alkotások születtek a nemzet eredetéről, történetéről, amelyekben a legendák és mondák mint valóságalapok jelennek meg. Az eredet kérdésében a népi hagyományt és mitológiát irányadónak tekintették. Japánban a *Kodzsiki* által (pontosabban Motoori Norinaga értelmezésében) leírt isteni korszak lett az ősi múlt, a Japán-szigetek istenek általi teremtetésével és a japán uralkodó isteni származásával. A *Kodzsiki* az „isteni korszak” leírásával évszázadokra kanonizálta a japán eredetmítoszt, megfogalmazva benne a japánok „egyediségét” és felsőbbrendűségét. A közös múlt dicsőséges korszakainak felmagasztalása is fontos szerepet játszott.⁷² Japán esetében a külföldi, kínai befolyás előtti korszakot – amikor még nem rontották meg külföldi eszmék az eredeti japán kultúrát és lelkiséget – jelölték meg az „aranykornak”, ez jelentette a dicső múltat. Az egykori nagyságot összemérték a jelen sivárságával, és abból kívántak a jelenre vonatkozóan erőt meríteni. Az ilyen mozgalmakat összefoglalóan a „nemzeti ébredés” korának nevezik, ami kifejezi azt a felfogást, hogy a valamikori dicsőség után szinte tetszhalott állapotból a nemzetet felélesztik, újjáéled.

A régi idők dicsősége és a jelen leromlott állapota (aminek a külföldi káros hatás az oka) állandó téma volt a japán diskurzusban is (Kamo no Mabucsi: *Kokuikó* – „Tanulmány a nemzet eszméjéről”, 1765):⁷³

„Japánt az ősi időkben az Ég és a föld természeti törvényeivel összhangban kormányozták. Nem volt ebben semmi kilengés kicsinyes racionalizálással, mint

⁶⁸ BURNS: i.m. 71.

⁶⁹ KISS: i.m. 34.

⁷⁰ RING: i.m. 34.

⁷¹ Uo.

⁷² KISS: i.m. 34.

⁷³ BARY – TSUNODA – KEENE: i.m. 10–15.

Kínában. De amikor azok a tanítások idekerültek külföldről, gyorsan elterjedtek, mert a régiék egyszerűségükben (vagy együgyűségükben) az igazságnak vélték őket.”

„Japán mindig is olyan ország volt, ahol az emberek becsületesek. Amíg néhány tanítást követünk és az Ég és a Föld akaratával egybehangzóan cselekedünk, az ország jól megvan mindenféle külön instrukciók nélkül is. Azonban bekerültek a kínai doktrínák és megrontották az emberek szívét. (...) Országunk az ősi időkben nem ilyen volt. Engedelmeskedett az Ég és a Föld akaratának. A császár volt a nap és a hold, és az alattvalók a csillagok.”

A kulturális szint

A második fázisban a tudományos eredmények megjelentek és terjedni kezdtek a csoport tagjai között, és a kulturális nemzet fogalma ismertté vált, megindult az ezzel való azonosulás folyamata. A nemzeti propaganda időszakának is hívhatjuk ezt a szintet: a nemzeti mozgalom kiemelkedő személyiségei kialakították a „nemzeti identitást”, s létrehozták az annak népszerűsítésére szolgáló intézményrendszert. A nemzeti mozgalom főbb alakjai ekkor is az értelmiségiek voltak, de megnőtt a jelentőségük a könyvkiadóknak, íróknak, tanároknak, akik mindezek terjesztésében játszottak fontos szerepet. A polgárok és jómódú nemesek mecénásként jelentek meg a nemzeti kultúrát terjesztő intézményhálózat (könyvtárak, múzeumok, tudós és irodalmi társaságok) alapításában, írások megjelentetésében.

1800-ban Varsóban megalakult a Tudomány Barátainak Társasága, amely a lengyel népesség kulturális alapú egységének megteremtését tűzte ki célul, programot dolgozott ki a lengyel nemzeti múlt tanulmányozására, és a múlt bemutatása mellett komoly propagandát fejtett ki a „kíváncsos nemzeti jellem” kialakítására.⁷⁴ A lengyel nemzeti mozgalom elsősorban tudományos társaságok, könyvkiadók és folyóiratok körül szerveződött,⁷⁵ de folyt a múlt emlékeinek gyűjtése, múzeumok (magán) alapítása, könyvtárak nyitása is. Az első cseh tudós társaságot 1746-ban alakították meg Olomuchban. Az 1770-es évektől folyt a cseh irodalmi nyelv kidolgozása. 1832-ben létrehozták a *Matica česká* kulturális egyesületet, amelynek fő feladata a cseh történelem és kultúra fő forrásainak kiadása lett. Magyarországon már az 1791. évi országgyűlésen felvetődött egy magyar tudományos társaság felállítása. Ennek létrehozására, „a nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent céljára” az 1825-ös reformországgyűlésen gróf Széchenyi István birtokainak egyévi jövedelmét ajánlotta fel, és így megalakult a Magyar Tudós Társaság (a mai MTA), amelyet más főnemesek is jelentős összegekkel támogattak. 1837-ben megnyílt a Pesti Magyar Színház (a későbbi Nemzeti Színház), ahol végre magyarul szoltak a

⁷⁴ RING: i.m. 45.

⁷⁵ Uo. 50.

színpadon. 1834-ben Prágában a Rendi Színházban cseh nyelvű előadást tartottak, 1835-ben megjelent az első horvát nyelvű újság (*Novine Horvatzke*).

Japánban a tudósok által megfogalmazott és megírt tézisek részben iskoláik, részben kiadott műveik révén terjedhettek, amelyeket az Edo-kor műveltségének magas szintje miatt nemcsak a felső rétegek, hanem a középrétegek – köztük a vidéki rétegek – is olvashattak. Kada no Azumamaro 1728-ban alapította iskoláját Kiotóban az ősi japán irodalom és nyelv tanulmányozására (*kokugaku*), ahol kezdetben főként samurájok és papok tanultak, ami a *kokugaku* hírét és presztízst is emelte. Egyik tanítványa, Kamo no Mabucsi iskolát alapított Edoban, és az ő tanítványai között megjelentek már a gazdag edoi polgárság tagjai is, ami később hozzájárult ahhoz, hogy a *kokugaku* a magas színvonalú és vidéken is jelen lévő oktatásban is kezdett megjelenni. Motoori Norinaga korszakalkotó munkája, a *Kodzsikiden* – bár teljességében csak 1822-ben adták ki – fejezetei már az 1780-as évektől keringtek az országban,⁷⁶ 1790-től pedig megkezdődött kiadásuk is, és ezzel egy „hálózat” kezdett kialakulni a hazai tudományok megismerésére. Motoori Norinaga iskolájában halálakor több mint 500 tanítványa volt szerte az országból. Hirata Acutane irányzata az Edo-kor végére (és a Meidzsi-kor elejére) az egész országban, vidéken is elterjedt, főként a *sintó* papság közreműködésével és a tehetős gazdák körében. (Sőt, a késő Tokugava-kori, vidéki származású *kokugaku* tudósok még külön elméletet is alkottak a vidéki élet, a mezőgazdaság fontosságáról.⁷⁷)

A politikai szint

A harmadik szinten mindez politikai színezetet is kapott, és megkezdődött a nemzeti mozgalmak kialakulása. A mozgalmak néhol pártokat is létrehoztak, és gyakran harcuk célja az önálló állam vagy az állami függetlenség kivívása lett a nemzet számára. Itt nyilván nagyobb különbség van térségünk és Japán között, hiszen ezen a vidéken főként a független nemzetállam megteremtése lett a cél, míg Japán esetében adott volt az állam. Ugyanakkor Japánban is politikai célok társultak a nemzeti mozgalomhoz, amelyek a meglévő társadalmi és politikai berendezkedés bizonyos megváltoztatására irányultak (a császári hatalom visszaállítását célzó eszme, a regnáló sógunátus ellenében); a nyugati hatalmak megjelenésével Japánban pedig itt is a nemzeti mozgalmak egyik fő célkitűzése lett a nemzeti függetlenség védelme, majd a „nyugati hatalmakkal való egyenrangúság” kivívása.

A tudományos érdeklődést és eredményeket Japánban politikai mozgalommá emelte Hirata Acutane⁷⁸ (1776–1843), aki már nem a *sintó* más vallásokkal való egyenrangúságát állította, hanem egyenesen annak felsőbbrendűségét, amivel a japánok különlegességét is bizonyítani kívánta („Japán az istenek földje, uralkodója a Napistennő egyenes ági leszármazottja”). A japán kulturális és társadalmi

⁷⁶ BURNS: i.m. 69.

⁷⁷ HAROOTUNIAN: i.m. 207.

⁷⁸ HAROOTUNIAN: i.m. 199–204.

jellegzetességek központi témává váltak, azok hangsúlyozása a japán különbözőség megfogalmazását jelentette először Kína, majd ennek mintájára a nyugatiak Japánbeli megjelenése után a Nyugat ellenében. Hirata irányzata az Edo-kor végére (és a Meidzsi-kor elejére) az egész országban, vidéken is elterjedt, és jelentős szerepet játszott a *Bakumacu* idejének politikai küzdelmeiben.

A japán császárság isteni eredetének és ezáltal megkérdőjelezhetetlen legitimitásának, a japán nép egyediségének koncepciójából kialakult az a nézet, hogy törekedni kell a császárt megillető tisztelet „helyreállítására”: a „*szon nó*” (tisztelet a császárnak) jelszó fejezte ki ezt a törekvést. Konfuciánus, *sintó* és egyéb elemekből alakult ki egy másik kulcskoncepció is, amely Japán modern történelmének egyik legfontosabb eszmeiségét adta (1945-ig): a *kokutai* (nemzettest) fogalma Japán különleges egységét jelölte a császár által vezetett nép egy testként való megjelenítésével, így jelentése magában foglalta a nemzeti egység, nemzeti identitás, nemzeti lényeg értelmezéseket is.⁷⁹ Így már a 19. század első felére létrejött a sógunátus elleni támadások fontos ideológiai alapja,⁸⁰ amelyet aztán a Tokugavák ellenfelei fel tudtak használni az ellenük való „nemzeti” összefogásban. A Meidzsi-kori modernizációban pedig mindez a modern nemzeti identitás alapja lett.

Összegzés

A közép-európai („nemzeti ébredés”) és a japán (*kokugaku*) mozgalmak a közösség létező kulturális fogalmainak felhasználásával és fejlesztésével szerkesztették meg a kulturális identitást, ami a nemzeti identitás alapjául szolgált. Ebben a megközelítésben a közösségen van a hangsúly, azaz az akkori Japánban és Közép-Kelet-Európában létező (lényegében feudálisnak tekinthető) társadalmi és politikai rendtől független, azon átívelő, sőt, azzal bizonyos mértékben ütköző közösségi formákat, kapcsolódásokat hoztak létre a közös nyelv és kultúra révén. Olyan elválasztó megkülönböztetések, mint a társadalmi réteg és a regionális kötöttség, és olyan létező kollektív keretek, mint a tartományok, városok és falvak helyett a „japánság”, „magyarság”, „lengyelség” stb. egy individuális és kulturális (közös) identitás forrása lett. A feudális társadalom széttagozottságát, elkülönített kötöttségeit egy új közösségi identitás, a közös nemzethez való tartozás érzésével váltotta fel, ami ezekben a térségekben megelőzte a gazdasági-politikai modernizációt. Mindennek máig élő hatása, ahogyan a kulturális identitás mind a mai napig meghatározó jelentőségű a nemzeti identitás kérdésében térségünkben és Japánban is.

⁷⁹ BARY – TSUNODA – KEENE: i.m. 90–93.

⁸⁰ HAROOTUNIAN: i.m. 189.

Abstract

Cultural Identity, Nation Building, Modernization. The Formation of Cultural and National Identity in Japan and East-Central Europe in the 18-19th Centuries

Kokugaku of the Edo period can be seen as a key factor in defining cultural (and national) identity based on Japanese cultural heritage in the 18th and early 19th centuries. Kokugaku focused on Japanese classics, on exploring, studying and reviving (or even inventing) ancient Japanese language, literature, myths, history and also political ideology. 'Japanese culture' as such was distinguished from Chinese (and all other) cultures, and thus 'Japanese identity' was defined. Meiji scholars used kokugaku conceptions of Japan to construct a modern nationalism that was not simply derived from Western models and was not purely instrumental, but made good use of pre-modern and culturalist conceptions of community. The role of pre-modern cultural identity in the formation of modern Japanese (national) identity – following mainly Miroslav Hroch's comparative and interdisciplinary theory of national development – can be examined in comparison with the 'national awakening' movements of the peoples of East-Central Europe. Before modernity, in the shadow of a cultural and/or political 'monolith' (China for Japan, and Germany for Central Europe), ethnic groups or communities started to evolve their own identities with cultural movements focusing on their own language and culture, thus creating a new type of community, the nation. A comparative examination of texts (discourses) illustrates that similar modes of argumentation (narratives) can be identified in these movements: 'language' as the primary bearer of collective identity, the role of language in culture and 'culture' as the main common attribute of the community; as well as similar aspirations to explore, search and develop the native language, 'genuine' culture, and 'original' traditions. This comparative research offering 'development patterns' for interpretation can help us understand how 'cultural identity' played an important role in the formation of national identity, with its effect ('cultural nationalism') present even today in Japan and in Central Europe, too.

GYÖRGY SÁNDOR

A cattarói matrózlázadás

Bevezető

A cattarói matrózlázadás rövid időtartama ellenére igen jelentős szerepet foglal el az Osztrák-Magyar Monarchia Haditengerészetének történetében. A felkelés, amelynek egyaránt okai voltak a rossz körülmények, a tétlenségre kényszerült tengerészek és emberileg érthető békevágyuk valamint a munkásmozgalom célkitűzései, mindössze három napig tartott, ugyanakkor hatása vitathatatlan a flottára, a hadvezetésre és a későbbi matrózfelkelésekre is.

A második világháború után Magyarországon és Európában, elsősorban Németországban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában kutatók és művészek is tárgyalták a témát; a zendülés mégis kevésbé kutatott.

Az ekkor keletkezett szakmunkákat óhatatlanul is jellemzi a kor stílusa és szóhasználata – sok esetben érezhető a politika ráhatása is. Magyarországon Merényi László dolgozta fel legrészletesebben a témát; 1984-ben megjelent könyve kisebb pontatlanságai és meghaladott szemlélete ellenére megkerülhetetlen a téma kutatásában. Emellett a császári és királyi flotta kutatója, dr. Csonkaréti Károly érintette a témát több könyvében is, illetve közölt néhány visszaemlékezést is.

Az általam vizsgált angol nyelvű szakirodalom általában (kisebb-nagyobb mértékben) átvette a marxista történetírás stílusát és részlegesen vagy akár teljesen meghaladott eredményeit is.

Részben emiatt, részben pedig az elenyésző számú magyar nyelvű szakmunka miatt tartom különösen fontosnak a téma újbóli feltárását, a cattarói matrózlázadás politikai felhangoktól mentes történetének megírását.

A lázadás előzményei – a helyzet 1917 végén, 1918 elején

Ahogy az Osztrák-Magyar Monarchia, úgy a tengerészet is soknemzetiségű volt, a későbbiekben ez súrlódásokhoz, problémákhoz vezetett; a cattarói matrózlázadásban is kulcsszerepet játszottak a horvát és cseh származású tengerészek, illetve a lázadásnak is volt egy nacionalista vonulata, amely élesen szembe helyezkedett a dualista államberendezkedéssel.¹

Az Osztrák-Magyar Monarchia etnikai képe alapján magától értetődő a „hajós-népek”, vagyis az olaszok és a horvátok magas aránya; a Tengeremelléken ők alkották

¹ CSONKARÉTI Károly: *Az Osztrák – Magyar Monarchia hadibajói 1867–1918*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2010, 5; TUCKER, Spencer C. (szerk.): *The Encyclopedia of World War I: A Political, Social, and Military History*, Santa Barbara, ABC-CLIO, 2005, 158; a továbbiakban: Encyclopaedia.

a lakosság túlnyomó többségét. A tisztikar arányaiban megfigyelhető eltéréseket az okozta, hogy a német, és kisebb mértékben magyar és cseh származású tengerészek a jobb iskolahálózat és anyagi lehetőségeik miatt magasabb szintű képzettségre tehettek szert és így tölthettek be szakképzettséget igénylő altiszti és tiszti helyeket.²

A fentebb ismertetett etnikai arányok már önmagában veszélyes helyzetet jelenthettek a hadvezetés számára. Ennek ellenére megállapítható, hogy a cattarói lázadásig nem voltak jelentősebb nemzetiségi szervezkedések és ellenállás a flottában, legalább is az arányszámok tükrében.

A nehézségeket fokozták az egyre növekvő gazdasági és ellátási nehézségek (rosszabb ellátmány, ruházati utánpótlás, kevesebb szén), illetve az ellenség nyomasztó fölénye és az egyre kilátástalanabbnak tűnő háború. A matrózok rossz lelkiállapothoz hozzájárult még a szabadságolás hiánya: a haditengerészet vezetése számolt egy bármikor bekövetkezhető nagyobb ellenséges akcióval, így nem csökkentették a hajók készségi szintjét. A nehéz hajóegységek a háborús évek alatt lényegében tétlenül várakoztak kikötőikben, kifutásra csak elvétve került sor, akkor is elsősorban rövidebb gyakorlatokra, éleslövészetekre. A legénység moráljára rosszul hatott a tétlenség és az unalom – ez is az egyik fontos oka volt a matrózlázadásnak.

Mindenképp fontos megemlíteni az 1917 őszen³ lezajlott orosz forradalmat, ahol a szocialista eszméket valló erők vették át az ország irányítását és kezdték meg a háborúból való kiválást: ez utóbbi kifejezetten vonzó lehetett azok számára is, akik egyébként nem szimpatizáltak a kommunista eszmékkel. Mivel a tengerészek szinte állandóan hajóikon vagy a kikötőkben voltak, a munkásmozgalom képviselői sokkal könnyebben kapcsolatot teremthettek velük, mint a szárazföldi erők katonáival.

A munkásmozgalom közvetítésével háborúellenes röplapok is érkeztek a kikötőbe (természetesen a cenzúra megkerülésével) és ezek „bizonyos mértékben” hozzájárultak a lázadás kirobbanásához is.⁴

Szintén említésre méltó még Wilson amerikai elnök 1918 januárjában közzétett 14 pontja, amely elméletben lehetővé tette, hogy a központi hatalmak tisztességes feltételekkel kapitulálhassanak – ennek előnyeit és hatásait szükségtelen részletebben kifejezni.

A matrózlázadás közvetlen előzményének tekinthető az az 1918 januárjában Bécsújhelyről indult sztrájkhullám, amely többek között a pólai üzemeket is érintette. A megmozdulások komolyabb eredménnyel nem jártak, ugyanakkor kétségkívül lelkesítően hathattak a már ekkor feltehetőleg lázadást szervező tengerészekre.⁵

² FALVEY, Christian – BÍLÁ, Martina: *When Czech mariners sailed the seas* <http://www.radio.cz/en/section/czech-history/when-czech-mariners-sailed-the-seas> (2014. május 22./2015. február 15.) és ZSONDA Márk: *Exrek elfeledett mindennapjai; Tengerészélet a K.K és K.u.K. Haditengerészet kötelékében* <http://kriegsmarine.hu/hk/zsmo1002m.html> (2014. május 22./2015. február 15.)

³ Az forradalom a Gergely-naptár szerint november 7-én, de az akkoriban Oroszországban használatos Julián-naptár szerint október 25-én vette kezdetét Szentpéterváron.

⁴ MERÉNYI László: *A cattarói matrózfelkelés* Budapest, Kossuth Kiadó, 1984, 34. A „bizonyos mértékben” kifejezést ebben a formában a hivatkozott mű szerzője használta.

⁵ CSONKARÉTI Károly: *Császári és királyi hadihajók*, Debrecen, Hajja és Fiai Kiadó, 2002, 142.

Kisebb rendbontásra a Pólában állomásozó hadihajókon is sor került – köztük a legkorszerűbb csatahajókon is, ezeket azonban a tisztikar, elsősorban Horthy Miklós sorhajókapitány vérontás nélkül elfojtotta.⁶ Fontos megemlíteni, hogy a kisebb hajókon szolgálóknak a nagy terhelés mellett nem volt alkalmuk, idejük szervezkedni, illetve a kisebb egységeken könnyebben alakultak ki nagyon erős bajtársi közösségek, amelyekbe tisztek és legénység egyaránt beletartoztak, nemzetiségtől függetlenül.

A cattarói lázadás későbbi vezetői is szervezkedtek már ekkor: kialakult az a kis létszámú kör, elsősorban a Sankt Georg páncélos cirkálón szolgáló tengerészekből, akik később kirobantották és vezették a felkelést. Közülük a legjelentősebb a huszonhét éves cseh Franz Rasch (Frantisek Ras) hajómester⁷ volt, aki 1905 óta szolgált a haditengerészetnél, a háború alatt kétszer tüntették ki, bajtársai, beosztottai kedvelték, komoly tekintélye volt előttük. Szintén nagy szerepet kapott a lázadásban a horvát Antun (egyres forrásokban németesen Anton) Grabar (1883) matróz. Az ő részvételében nagy szerepet játszott, hogy már két éve nem jutott haza szabadságra, fiát is csak fényképen láthatta.

Hozzájuk csatlakozott az 1899-es születésű, horvát Jerko Šižgorić matróz, fegyvermester és Hugo Sagner fedélzetmester. Raschoz hasonlóan mindhárman kitüntetett tengerészek voltak.⁸ Szintén a „körhöz” tartozott a horvát Simon Ujdos matróz és a cseh Rudolph Kreibich is, a Rudolph csatahajó karmestere is. Természetesen más hajókon is szervezkedtek a különösen elégedetlen tengerészek. A Gäa műhelyhajón szolgálók között a legaktívabb a felkelés után kivégzett horvát Mate Brničević (1891) matróz, valamint a cseh Franz Bajzel lövegmeister és a magyar Székács Lajos matróz voltak.⁹

A sztrájkok is elérték Cattarót; a hajójavító üzemek január 26-án kezdtek sztrájkba és a matrózokhoz hasonlóan békét és körülményeik, ellátásuk javítását követelték. A megmozdulás, amelyből teljesen kimaradtak a haditengerészek néhány nap alatt áldozatok nélkül véget ért.¹⁰

A helyszín

Cattaró igen jelentős flottabázissá 1916 elejétől vált; a matrózlázadás idején is jelentős kötelékek, cirkálók, rombolók és tengeralattjárók állomásoztak itt, bár a legkorszerűbb csatahajók Pólában maradtak.

⁶ Bővebben lásd: HORTHY Miklós: *Emlékirataim* Budapest, Európa Kiadó, 1990. 106–107.

⁷ A hajómester körülbelül az őrmester tengerészeti megfelelője.

⁸ MERÉNYI, i. m. 18–19.

⁹ Uo. 26–27.

¹⁰ Uo. 42.

Hajótípus	Cattaróban	Teljes mennyiség
páncélos cirkáló	2	5
gyorscirkáló	2	4
romboló	8	21
torpedónaszád	14	51
tengeralattjáró ¹³	6 ¹³	22
öreg csatahajó (toronyhajó)	3	18
öreg cirkáló	1	1

A táblázatból is megállapítható, hogy jelentős erőknél volt bázisa a kikötő, ezek kiesése, vagy átállása igen komoly nehézségeket okozott volna a Monarchia haditengerészetének, illetve kiszámíthatatlan láncreakciót is elindíthatott volna. A fenti egységek mellett még műhely-, valamint ellátóhajók is állomásoztak az öbölben, mint például a lázadásban nagy szerepet játszó Gäa műhelyhajó. Ezen kívül még nagy hatótávolságú rádióadó-vevő és tengerészeti repülőállomás (Kumbor) is települt Cattaróban. Az itt állomásozó egységek létszáma nagyjából 7000 fő volt, a parton települt négy tengerészkülönítménnyel együtt. A cirkálójaj parancsnoka és egyben a legmagasabb rangú tengerésztiszt Alexander Hansa ellentengernagy volt.

Minden fontossága mellett Cattaró megmaradt egyfajta „előretolt helyőrségnek”, azaz viszonylag kevés figyelmet kapott a főparancsnokságtól, főleg elhelyezkedése következtében.

A fentebbiekből kiderül, hogy lényegében minden „adott volt” egy lázadás ki-robbanásához: nyomasztó ellenséges fölény, vesztesnek látszó háború, tétlen, unatkozó tengerészek, ellátási nehézségek és nemzetiségi ellentétek. A következő fejezetben ismertetésre kerülő lázadás is ezen „törésvonalak” mentén szerveződött és a vázolt problémák jól felismerhetők a tengerészek követelésein keresztül is.

A lázadás – Első nap

1918. február 1-jén a délelőtti órákban még nem mutatkozott semmi jele a lázadásnak: a hajókon rendben zajlottak a napi foglalkozások (kiképzés, karbantartás, takarítás és egyéb munkálatok). A megmozdulások délben kezdődtek, amikor a tisztek szinte kivétel nélkül ebédeltek; a Sankt Georg páncélos cirkáló fedélzetén gyülekezni kezdtek a matrózok és hangos „hurra” és „békét akarunk!” kiáltásokban törtek ki.

A lázadás első perceiben a Sankt Georgon egy kisebb csoport, mintegy 30-50 fő feltörte a hajó fegyverraktárát és feltűzött szuronnal lezárták a hajó feljárót – mintegy csapdába ejtve a fedélzet alatti szinteken tartózkodókat.

¹³ A Monarchia búvárnaszádjai mellett egy német tengeralattjáró-ellátó állomás is települt itt, változó számú német búvárnaszáddal. Az összes hajó egy időben szinte sosem volt a kikötőben.

A matrózok egy lejárati felé szorították az őrség törzsaltisztjét megsebesítették az első tisztet, Egon Zipperer von Arbach korvettkapitányt.¹⁴

A lázadó matrózok közben megkezdték előrenyomulásukat a fedélzet alatt a hajó hátsó részébe, a tiszti étkező és szállások felé. Ütközben lövöldöztek és minden berendezést vagy megrongáltak, vagy a vízbe dobáltak, illetve az egyik gyors-tűzelő ágyúból vaklőszerezrel lövéseket adtak le – a löveget a magyar Schach Ferenc matróz kezelte.¹⁵

A felkelésnek már ekkor voltak ártatlan áldozatai: a be nem avatott matrózok és altisztek közül többen igyekeztek csillapítani a kedélyeket; Mayer törzsgépmester, aki semmit sem tudott a lázadásról, rendreutasított egy matrózt, aki fegyverét egy altisztre szegezte – a matróz erre azonnal agyonlőtte.

A felkelők ez idő alatt bevonták a tengernagyi lobogót és azt vörös zászlóval – a tengerészeti jelzőrendszerben a kettes szám jele – helyettesítették, ugyanakkor a Császári és Királyi Haditengerészet lobogója is legtöbb esetben helyén maradt a későbbiekben is. Az, hogy a haditengerészet lobogója is helyén maradt, ellentmond annak, hogy egyértelmű, szervezett kommunista/szocialista felkelés tört volna ki.

A kikötőben több hajón is hasonló események játszódtak le, ugyanakkor a lázadás nem érintett minden egységet (főleg a kisebb hajók voltak ez alól kivételek) és a parton állomásozó csapatokra sem volt hatással.¹⁶

A Rudolph toronyhajón lezajlott eseményekkel kapcsolatban Csonkaréti Károly – mivel a hajónaplót senki sem vezette február 1-3. között – dr. Neklan Velebil hajóorvos naplóját idézi: „...1918 február 1-jének estjén a fellázadt matrózok a tiszteket és a parancsnokot bezárták kajútjaikba és töltött fegyverrel álltak őrt ajtajaik előtt. Legénységi kosztot kaptak és kajútjaikat csak ór kíséretében hagyhatták el vacsorakor. A hajó parancsnokává Budil altisztet választották, (...) a hajótűzéség parancsnokává pedig még távollétében a német Hugo Sagnert.”¹⁷

A Gaa-t Brničević, Bajzel és Székács vezetésével szintén hamar birtokukba vették a lázadók; áldozatok itt nem voltak. A Kaiser Karl VI-on is lefegyverezték a tiszteket, de itt szinte azonnal megegyezett Franz Heinrich, a lázadók vezetője a parancsnokkal: a tisztek szabadon mozoghattak, a legénységgel azonos ellátást kaptak és ellenséges támadás esetén visszavehették a parancsnokságot.

A lázadók ugyanakkor nem tudták átvenni a parancsnokságot a Kaiser Franz Joseph I. csatahajón és a Helgoland gyorscirkálón, bár késő délután, fenyegetés hatására mindkét egységen felvonták a vörös zászlót. A Novara gyorscirkáló is csak részlegesen jutott a felkelők birtokába. A Monarch partvédő csatahajó csatlakozott a

¹⁴ Egyes források szerint Zipperer korvettkapitányt akkor érte a lövés, amikor megpróbálta kicsavarni a gőzszíp zsinórját egy matróz kezéből. CSONKARÉTI Károly: *Ha tengeren veszek, ki sirat meg engem?* Budapest, Kornétás Kiadó, 2012 170., SONDHAUS, Lawrence: *Austro-Hungarian naval mutinies in World War I.* in HATHAWAY, Jane (ed.): *Rebellion, Repression, Reinvention: Mutiny in Comparative Perspective* Greenwood Santa Barbara, ABC–CLIO, 2001. 199.

¹⁵ MERÉNYI, i. m. 55.

¹⁶ CSONKARÉTI (2012): 170–171, és CSONKARÉTI (2002): 143.

¹⁷ CSONKARÉTI (2002): 155.

lázadáshoz, így a hat nagyobb egység közül csak három állt egyértelműen a felkelők oldalára.¹⁸

A lázadás első vezetője Anton Grabar II. osztályú matróz lett, ő személyesen követelte Hansa ellentengernagytól a békét és a legénység hazabocsátását, élelmezésük és ruházati ellátásuk feljavítását, valamint több szabadságot. A fentiekből megállapítható, hogy a lázadás fő oka a rossz életkörülményekben keresendő. Az ellentengernagy felszólította a lázadókat, hogy követeléseiket foglalják írásba, majd jelentette az eseményeket a főparancsnokságnak.¹⁹

Hansa ellentengernagy mintegy elismerte a lázadókat tárgyalófélnek, akik szintén hajlottak a békés megoldásra, nem volt céljuk a tisztek meggyilkolása vagy bármiféle bosszúállás – marxista terminológiával élve az osztályharc és annak szempontjai nem jelentek még meg a lázadók ideológiájában.

Néhány hajó, főleg a könnyű egységek, amelyeket nem érintett nagy arányban a lázadás, megkísérelte elejét venni súlyosabb eseményeknek: a német tengeralttjáró-különítmény parancsnoka, Ackerman korvettkapitány felajánlotta, hogy megtorpedózza a Sankt Georgot és a Gaa-t, de nem kapott erre engedélyt a parancsnokságtól. A Csepel romboló a Sankt Georg jobb oldalához manőverezett és torpedóvető készülékével célba vette a cirkálót. A cirkáló egyik könnyű lövegével ekkor Brničević matróz leadott egy lövést a Csepelre, ami nem talált, de a romboló ezután visszavonult. A Helgolandon végül felvonták a vörös zászlót, de a császári lobogó is a helyén maradt, kifejezve ezzel egyfajta szolidaritást, „jóindulatú semlegességet”.²⁰

A Sankt Georgon megalakult a Központi Matróztanács, amely átvette a szolgálat irányítását; nem bomlott fel a katonai rend és fegyelem, annak megtartására az első rövid időszakot leszámítva nagyon kínosan ügyeltek a felkelők! A tanács hét tagból állt, hat matróz mellett a vezető Rasch hajómester lett.²¹

Figyelemreméltó, hogy a lázadásban elsősorban matrózok és altisztek vettek részt (később vette át az irányítást Anton (Antun) Sesan tengerésszászlós, egy alacsonyabb rangú tiszt), és nemzetiségi összetételükben is túlnyomó többséget képviseltek a szláv tengerészek.

Az első intézkedések között szerepelt a tisztek lefegyverzése; az irányítást mindenhol a legénység kijelölt vagy megválasztott tagjai vették át. A lázadók megkövetelték, hogy az összes hajóegység vonja fel a vörös zászlót: ennek viszonylag sok egység eleget tett, de ebben szerepet játszott a cirkáló 24 cm-es fő tüzérségének elrettentő ereje is.

¹⁸ MERÉNYI, i. m. 57–59., 61. és 64.

¹⁹ CSONKARÉTI (2012): 172–173.

²⁰ MERÉNYI, i. m. 59, 65. és 77.

²¹ CSONKARÉTI (2012): 171; CSONKARÉTI (2002): 144–145; SONDHAUS (2001): 201. A tanács tagjává választották Grabart, Sizgoricot, Brničevićet, Ujdort, Kreibichet és a lengyel származású repülőgépszerezőt, Gustaw Stonawskit is. MERÉNYI, i. m. 62 – 63.

Fegyveres járőrök indultak a partra is, ezek sorsáról azonban nem rendelkezünk pontos információkkal. Annyi bizonyos, hogy ezek találkoztak a parti erőkkal, de összetűzésekről nem szólnak a jelentések.²²

Hansa ellentengernagy és a még viszonylag szabadon mozgó tisztek sem tétlenkedtek: a cirkálón tönkretették a nagyhatótávolságú rádióleadót ezzel lehetetlenné téve, hogy a lázadók a hátországgal, illetve Olaszországgal kapcsolatba lépjenek.²³

Az események ismeretében megállapítható, hogy sem a felkelők, sem a császár-hoz hű erők nem törekedtek fegyveres megoldásra, tűzkiváltásra csak egy alkalommal került sor.

Mindkét fél meglepő higgadtságot és türelmet tanúsított; ebben kulcsszerepet játszott Hansa ellentengernagy. A lázadásról természetesen Pólában (és rövidesen Bécsben is) tudomást szereztek. Hansa ellentengernagy 2 óra után tudtatta a parancsnoksággal a lázadás tényét, és később is folyamatosan tájékoztatta Pólát és a cattarói parancsnokságot.²⁴ A parancsnokság első sürgönye szerint „uralkodónk minden erejével a békén munkálkodik (...) mindenki térjen vissza kötelességéhez”.²⁵

Az előzmények ismeretében a 17 órakor átnyújtott követelések jelentős része emberileg teljes mértékben érthető, kiválóan jellemzik a több éve harcászaltságban lévő és mégis tétlen, rossz körülmények között élő tengerészek helyzetét és lelkiállapotát.

„I. Amit akarunk!

1. Intézkedéseket kell tenni egy azonnali, általános béke megkötésére.
2. Teljes politikai függetlenség más hatalmaktól.
3. Békekötés az orosz demokratikus békejavaslatok alapján, „annexió nélküli béke” stb.
4. Teljes leszerelés és önkéntes milícia felállítás.
5. Népek önrendelkezési joga.
6. Lojális válasz Wilson jegyzékére
7. A bevonultak hozzátartozói részére hatékony támogatás és elegendő (megfelelő) ellátásuk élelmiszerekkel és ruhaneművel.
8. Demokratikus kormányformák: a kormányzatok demokratizálása.

II.

1. Az elégtelen élelmezés miatt el kell hagyni minden szükségtelen munkát és gyakorlatot. A munkáscsoportok részére külön élelmezési kiszábat.
2. Több és hosszabb kimenő.
3. Legalább hat havonta 31 nap szabadság az utazási napok nélkül. Ugyanez vonatkozzék a tisztekre is.
4. Bevezetése az emberhez méltó és gyors szabadságosvonatok indításának, a szabadságoltak részére az élelmezési illeték felemelése és esetleg az élelmezés természetbeni kiadása.

²² MERÉNYI, i. m. 91.

²³ CSONKARÉTI (2012): 171–172. és CSONKARÉTI (2002): 144.

²⁴ MERÉNYI, i. m. 75.

²⁵ CSONKARÉTI (2002): 144.

5. Igazságos élelmezés a hajókon. Tisztek és legénység ugyanazon konyhán kosztoljon.
6. Úgy a tisztek, mint a legénység jobb dohányellátása.
7. A levélcenzúra megszüntetése.
8. Némely hajók és naszádok különleges kívánságainak tekintetbe vétele.
9. Ennek a tüntetésnek nem lehet semmi néven nevezhető megtorlása.”²⁶

A követeléseket elemezve – az emberileg indokolt igényeken kívül (jobb ellátás, több szabadság, család támogatása) megállapíthatóak a következők:

- A tengerészek rossz körülmények között éltek, azonban a nehézségek elérték a hátszínre is. Erre utal például a szabadságon lévők élelmiszerkiszáratának természetbeni kiadása; ezt adott esetben hazavihették családjuknak.
- A lázadók ekkor még nem tervezték a Monarchiától történő elszakadást, sem az államforma megváltoztatását, ugyanakkor demokratizálódást mindenképp el szerettek volna érni; természetesen voltak közöttük ekkor is elszakadáspártiak, de nem többségben.
- A legénység, de az altisztek biztosan ismerték mind Wilson 14 pontját, mind pedig az orosz „demokratikus békejavaslatokat”.
- Ekkor a tiszteket, bár lefegyverzésükről érthető okok miatt gondoskodtak, még nem tekintették ellenségnek, sem osztály, sem más alapon.

A békekövetelés is teljességgel érthető a legénység szempontjából úgy is, hogy az itteni hajóegységek jelentős része nem vett részt ekkoriban közvetlen harcselekményekben mértékben.

Az egyes egységek különleges kívánságairól csak kevés adattal rendelkezünk, de feltehetőleg ezek is szociális jellegűek, illetve bizonyos mértékben technikai, vagy kényelmi vonatkozásúak lehettek.

Hansa ellentengernagy a követelések átvétele után hosszas tárgyalásokat folytatott a küldöttekkel, elmagyarázta, hogy mely követeléseket teljesítheti és melyek esnek hatáskörén kívül; a megbeszélés nyugodt hangulata alapján a tisztek többségében az a vélemény alakult ki, hogy a „*mozgalom elültnek tekinthető, és másnap reggelre a fegyelem helyreáll.*”²⁷

Ami teljesen felforgatta a helyzetet, az Rasch hajómester érkezése volt: ő csak az említett tárgyalás után érkezett a Sankt Georgra és azonnal átvette a lázadás irányítását; üzent a még nem csatlakozott hajóknak, hogy húzzák fel a vörös lobogót és csatlakozzanak a lázadáshoz, ellenkező esetben löni fogják őket.

Mindeközben a parti erők sem tétlenkedtek: Guseck tábornagy az I. Védőkörlet-parancsnokságon teljes riadót rendelt el, megtiltották a hajók mozgását és a legénység partraszállását.²⁸

²⁶ CSONKARÉTI (2012): 172–173; CSONKARÉTI (2002): 144 – 145.

²⁷ CSONKARÉTI 2012 173.

²⁸ CSONKARÉTI (2012): 173.

Hansa ellentengernagy kérte a táborszernagyot, hogy „*ne tegyen semmiféle erőszakos lépést a cirkálóflotta parancsnokságával való egyeztetés nélkül.*”²⁹

Figyelemre méltó, hogy az első órák után nem voltak kilengések, erőszakoskodások, részeg mulatozás, illetve a fegyvereket és robbanóanyagokat is ugyanolyan gondossággal őrizték.

Második nap

Február 2-án reggel befutottak az erősítésként igényelt szárazföldi csapatok első egységei³⁰ és a reggeli órákban emellett megindult a települések kiürítése.³¹ Dél előtt a táborszernagy három órás ultimátumot adott lázadó egységeknek: „*Felszólítom a Cirkálórát és az V. csatahajó-osztály legénységének bizalmi férfait, hogy az összes tengerész legénységgel a rendhez és a fegyelemhez haladéktalanul térjenek vissza.*”³²

A távlati célokkal nem rendelkező és elég szervezetlen felkelők között a felszólítás hatására még inkább eluralkodott a fejetlenség; válaszokat sem elfogott tisztjeik, sem választott vezetőik nem tudtak adni.

Dr. Velebil így számolt be a Rudolphon uralkodó állapotokról: „*Amikor a fedélzetre érkeztem, mert orvosként szabadon mozoghattam, Budil azzal a hírrel fogadott, hogy Pólában, Prágában, Szarajevóban és Mostarban kitört a forradalom és itt a háború vége. (...) A hajón egyébként addig soha nem tapasztalt zűrzavar uralkodott. Értelmetlen, felelőtlen hírek érkeztek, de senkit nem érdekelt, honnan. A matrózok híreket vártak a Központi Matróztanácsból, és közben előkészültek a harcra. 10 órakor Budil közölte velem, hogy most szólította fel a Rudolphot a hadikikötő-parancsnokság Castelnuovóból: vonják be 15 óráig a vörös lobogót, mert ha nem hajtják végre ezt a parancsot, a Spagnuolo-erőd tüzelni fog a hajóra. A Központi Matróztanácsból viszont azt a fenyegető üzenetet kaptuk, hogy ha a Rudolph bevonja a vörös lobogót, szétlövük. Budilnak azt a szerény megjegyzést tettem, hogy amíg az ultimátum lejár, elegendő ideje marad a kazánok felfűtésére és 15 órára (az ultimátum határideje 15 óra 30 volt), a hajó már egyesülhet az öböl közepén álló többi egységgel, amelyek már tegnap délután felvonták a vörös lobogót. Erre Budil elrendelte a kazánok befűtését és a harckészültséget.*”³³

A visszaemlékezés kiválóan szemlélteti a helyzetet: a felfordulást, egyes hajók „két tűz közötti” helyzetét és azt, hogy az altisztek (bármilyen kiválóak is voltak szakterületükön), nem rendelkeztek a szükséges képzettséggel ekkora egységek irányításához.

A Központi Matróztanács el akarta érni, hogy mindkét parlament (az osztrák és a magyar) képviselőket küldjön a Bocché-ba (ez ismét azt mutatja, hogy követeléseik megvalósítását a regnáló hatalomtól várták). Emellett követelték, a zendülésben

²⁹ MERÉNYI, i. m. 77.

³⁰ Uo. 92.

³¹ Uo. 93.

³² CSONKARÉTI (2012): 174.

³³ CSONKARÉTI (2002): 155–156.

résztvevők büntetlenségét és azt, hogy a legénység megbízottai hetente egyszer, tisztek jelenléte nélkül megvitathassák a matrózok kívánságait.³⁴

Ebből a „határozat-csomagból” is látszik, hogy a felkelők eredeti céljaiktól nem tértek el – előző napi követeléseik is érvényben maradtak, ugyanakkor a felkelés vezetői némileg „visszakoztak” is. Ennek oka a beérkezett erősítésekben és abban keresendő, hogy nem tudtak sem belföldön, sem külföldön támogatókat szerezni.

A délelőtti ultimátum mindenképp fordulópontot jelentett a lázadásban: a tanácstalan tengerészekkel újra tárgyalt Hansa ellentengernagy és figyelmeztette őket a várható következményekre. Ugyanakkor „13 órakor a kumbori repülőállomásról megérkezett Rasch címzetes hajómester egy motorcsónakon, amelyen vele volt Anton Sesan tartalékos tengerészzászlós, és ettől a pillanattól kezdve kedvezőtlenre fordult a további tárgyalások menete.”³⁵

A repülőállomáson szolgálatot teljesítő 25 éves zászlós³⁶ ekkor vette át a felkelés irányítását; először olasz és horvát nyelven lázító beszédet tartott a legénységnek – ki-nevezte magát parancsnoknak, majd tájékoztatta a matrózokat, hogy olyan táviratok birtokában van, amelyek szerint az angol, olasz és francia flottában is kitört a forradalom, amely átterjedt a kikötőkre és a parti városokra is. Sesan zászlós ezek mellett követelte a parancsok pontos betartását és azt is, hogy a **legénység ellenségként kezelje tiszteit, mert azok a mozgalom sikerét veszélyeztetik** (kiemelés tőlem – GyS).³⁷

Mindenképp figyelemre méltó, hogy a zászlós már nem elszigetelt lázadásról, hanem mozgalomról beszélt, amely ráadásul a szembenálló feleknél egyaránt megindult; a híreket nem lehetett ellenőrizni, azok valóságtartalmát Sesan zászlós más-sal nem támasztotta alá.

A zászlós fellépésével a javarészt szociális követelések miatt kirobbant zendülés teljesen új irányt kapott: a „forradalmi szál” mellett később felbukkant egy nemzeti-ségi vonal is, amely ilyen alapon képzelte el a Monarchia szétzúzását és felmerült az ellenséghez való átállás lehetősége is.

A zendülés „helyi jellegét” és hátterét mutatja az is, hogy a legénység zömében a zászlós kijelentései visszatetszést keltettek; a forradalmi eszmék nem terjedtek el a tengerészek között, illetve a Monarchiához és az elitnek számító tengerészethez való kötődés erősebb volt a „nemzetközi szolidaritásnál”, főleg hogy egy ellenséges ország képezte a szolidaritás tárgyát. Ebben az is szerepet játszott, hogy a katonák hajlamosak állomáshelyüket egy idő után otthonnak tekinteni, amely biztonságérzetet ad nekik és így nehezen válnak meg tőle. Szintén tényező lehetett a megtorlástól való félelem: abban bízhattak, hogy a zendülést kisebb büntetéssel megússzák, de abban is biztosak lehettek, hogy egy esetleges kifutás súlyos harcokkal is járhat, és kemény megtorlást von maga után.

³⁴ MERÉNYI, i. m. 94–95.

³⁵ CSONKARÉTI (2012): 174.

³⁶ GUTTRIDGE, Leonard F. *Mutiny: A History of Naval Insurrection*, Annapolis, Naval Institute Press, 2006, 158. A zászlósnek bizonyos források szerint komoly szerencsejáték-adósságai is voltak és hogy elkerülje az ezzel kapcsolatos „felelősségre vonást”, a felkeléshez csatlakozott. SONDHAUS (2001): 201.

³⁷ CSONKARÉTI (2012): 174.

Sesan zászlós a nap folyamán visszatért a kumbori repülőállomásra „három övébe tűzött revolverrel” és követelte a pilótáktól, hogy hajtsanak végre légicsapást a kikötői létesítmények ellen, azonban a repülők megtagadták ezt.³⁸

„A zászlós nacionalista alapon állt szemben a Monarchiával és az antant híve volt. Céljai tehát nem tekinthetők azonosnak a matrózokéival. (...) Azt fejtegette, hogy a Bocche (a Cattarói-öbölrendszer) valójában egérfogó, a felkelőknek el kell hagyniuk és át kell menniük Itáliába. Sesan szavai visszatetszést keltettek. - Mit? Álljunk át az ellenséghez? - kiáltották fel-háborodottan a matrózok. Sesan látta, hogy túllőtt a célon, taktikát változtatott. Azt állította, hogy az olasz flottában is lázadások vannak, s így segíthetné a felkelő olasz matrózokat.”³⁹

A lázadók törekény egysége Sesan zászlós fellépése után végképp megbomlott: a legtöbb hajón helyreállt a rend, bevonták a vörös lobogót és elhajóztak a zendülő egységek közeléből. Elsőként a Novara és a Helgoland cirkáló, valamint hét romboló szedte fel horgonyát és hajózott át a belső öbölbe. A Novara hajónaplója így számol be erről: „1918. február 2. (...) 200-an hagyták el a cirkálót. Az első tiszt előkészíti az orrárboc vörös lobogóját lobogócserére, pedig három matróz védi. Ellenállásukat leküzdí. Az emberek az első fedélzetre rohannak, hogy megakadályozzák az orrárboccon lengő »2« (vörös) kódlobogó bevonását. (...). Kaiser Karl VI. azzal fenyeget, hogy lő, ha a Novara kifut. Novara parancsnoka (herceg Lichtenstein János fregattkapitány) közli Kaiser Karl VI.-tal, ha tüzet nyit, torpedóvetéssel elsüllyeszti. (...) 2 óra 30 perc. Be Catenébe. Állj...”⁴⁰

A helyzet átláthatatlansága megállapítható a hajónapló részletéből, ahogy az is, hogy a fenyegetőzések ellenére a felek továbbra is a békés rendezést pártolták, noha ezt így feltehetőleg sosem fogalmazták meg. A helyzet kezelésében az egyes hajókon nagyon nagy szerepe volt a tiszteknek és altiszteknek; a Novara parancsnoka és elsőtisztje határozott fellépésükkel vérontás nélkül szerezték vissza a hatalmat a hajó felett, ugyanakkor lehetővé tették a zendülő legénység távozását, majd vonták ki a cirkálót a lázadásból.

A Novara után nem sokkal érkezett Catenébe a Helgoland, majd estig a rombolók és kisebb egységek. A könnyű egységek ezzel a maguk részéről befejezettnek nyilvánították a lázadást.⁴¹

2-án a kora délutáni órákban zajlott le a cattarói matrózlázadás egyetlen komolyabb fegyverhasználata. A Rudolph-ra nyitott tüzet a partvédő tüzérség, amikor az megindult, hogy csatlakozzon az öböl közepén álló lázadó egységekhez.⁴²

Az esetről dr. Velebil naplója így számol be: „Amikor elindultunk, a két ideiglenes parancsnok, Budil és Sagner társaságában a hídon álltam. A hajón minden rendben volt, az ütegek harcra készen, az emberek harcálláspontjukon. (...) Abban a pillanatban, amikor elhagytuk Spilicát, felcsattantak a parti lövegek első lövései. Ezt eleinte üdvölvészeknek véltük. De amikor újból dördültek a lövések, egy széttroncsolt mentőcsónak darabjai bullottak ránk. Amikor Sagner felé fordultam, az szétvetett karokkal, összezúzott fejjel fekiúdt a lábamnál.

³⁸ GUTTRIDGE, i. m. 159.

³⁹ MERÉNYI, i. m. 100.

⁴⁰ CSONKARÉTI (2012): 175.

⁴¹ UO. 175, MERÉNYI, i. m. 108–109.

⁴² UO. 103–104.

Levitettem a kötözőhelyre, ahol a következő másodpercben megjelent a kétgyermekes Dvorák, akit egy szilánk sebesített meg a fülén. (...) A lövések a Celo Brd-i ütegtől jöttek, amely mintegy 20 lövést adott le ránk és csak akkor hallgatott el, amikor hajónk az öböl közepére érkezett. Micsoda szomorú kifutás volt! Holttesttel, sebesültekkel a fedélzeten, félárbocra ereszített lobo-góval. A hajók döbbenet fogadtak bennünket. A lelkesedés helyett, amelyet a csatlakozásunk feletti örömiük miatt vártunk, félelmetes csend. Sok tengerész szemében láttam könnyet csil-logni, amikor tisztelegtünk a holttest előtt...⁴³

Mialatt a könnyű egységek elhagyták az öblöt, a Sankt Georg fedélzetén Sesan zászlós lefegyvereztette a magyar és német legénységet; a zendülés ekkor fordult át nemzetiségi felkelésbe, amely a Monarchia megdöntésére és azok „államalkotó nemzetei” ellen irányult. A zászlós, a felkelés vezetői közül egyedüliként rendelkezett világos hosszú távú elképzelésekkel: célja egy vagy több szláv állam létrehozása, illetve a Cattaróban állomásozó zendülő egységek Olaszországba hajózása volt. Ennek megfelelően gőzkészültséget rendelt el, valamint megfelelő hajózási térképeket is beszerezett.⁴⁴ Hansa ellentengernagy ebből, és néhány hűséges tengerész közléséből arra következtetett, „hogy a zászlós terve a hajókkal elhagyni a kikötőt és áthajózni Olaszországba.”⁴⁵

Délután újabb tárgyalás kezdődött, amin csak Rasch hajómester jelent meg.⁴⁶ Miután Hansa ellentengernagy figyelmeztetett a várható véráldozatra, Rasch a következő kétségbeesett kijelentést tette: „minden forradalomban kell, hogy vér folyjon és nekem mindegy, hogy ma vagy holnap akasztanak fel, de az egész haditengerészet a mi hátunk mögött áll (...) A tisztekben elvesztettük a bizalmunkat, mert maguk sem tudják a számunkra megfelelő körülményeket biztosítani, de ebben nem is maguk a hibásak, hanem az államrendszerünk. A helyzet itt most azonos az oroszországgal, a rendszert kell összetörni.”⁴⁷

A fennmaradt forrásokban ez az első utalás az orosz forradalomra, illetve a fennálló rendszer eltörlésére. A hajómester azon kijelentése, hogy az egész haditengerészet támogatja az ügyüket, felettébb furcsának tűnhet, főleg úgy, hogy eközben a gyorscirkálók és a rombolók már kivonták magukat a lázadásból. A Matróztanács több alkalommal próbált kapcsolatba lépni a bécsi és budapesti parlamentek ellenzékekével, elsősorban az osztrák szociáldemokrata Victor Adlerrel és Károlyi Mihállyal, de nem jártak sikerrel.⁴⁸

A lázadók összezavarodtak és kezdtek kifáradni (az elmúlt két nap alatt sok pihenésre nem volt lehetőségük); eddig is törékeny egységük megbomlott, a mérsékeltebb és radikálisabb csoportok egymás ellen fordultak – egy mérsékeltebb tengerészt, bizonyos Horowiecz fegyvervizsgálót kis híján meglincseltek, miután sürgette a parancsnokság ultimátumának elfogadását.⁴⁹

⁴³ CSONKARÉTI (2002): 157–158.

⁴⁴ Uo. 148.

⁴⁵ CSONKARÉTI (2012): 176.

⁴⁶ CSONKARÉTI (2002): 148–149.

⁴⁷ CSONKARÉTI (2012): 176., SONDHAUS (2001): 202.

⁴⁸ MERÉNYI Uo. 96.

⁴⁹ Uo. 97.

Eközben Guseck táborszernagy is értesült arról, hogy Pólából kifutott a III. csatahajóosztály és érkezésük 3-án reggelre várható.

A három csatahajó (és 4 kísérő romboló, valamint 8 torpedónaszád) már 2-án reggel 7-kor megindult Pólából. A csatahajók parancsnokai Grund Frigyes, Paul Stupar és Ludwig Haindl sorhajókapitányok voltak, valamint velük tartott a törzsfőnök, Alfred Wilhelm fregattkapitány és segédtisztje, Erich Schenta von Seedank sorhajóhadnagy is. A különítmény parancsnoka Karl Seidensacher ellentengernagy volt.⁵⁰

Ezek alapján megállapítható, hogy Horthy Miklós sorhajókapitány, aki ekkor a Prinz Eugen csatahajó parancsnoka volt, nem volt a Cattaróba induló különítménnyel, a felkelés egész ideje alatt hajóján tartózkodott, Pólában.

Sem a külföldi szakirodalom, sem a magyar források nem részletezik Horthy állítólagos szerepét. Különleges megbízottra sem volt szükség – a lázadás leverésére elegendő erő állt rendelkezésre, a megtorlásra pedig adott volt a katonai ügyészség és a hadbíróság szervezete. Horthyt február 1-jén, a lázadás napján⁵¹ nevezték ki a Prinz Eugen parancsnokává; nagyon valószínűtlen, hogy az egy napja kinevezett parancsnokot, aki ráadásul határozott fellépésével megakadályozza a pólai rendbontást, ilyen helyzetben elvezényeljenek más feladatra. A „Horthy a cattarói hóhér” mítoszsal jelen dolgozatban terjedelmi okok miatt nincs lehetőség bővebben foglalkozni.

Közben Cattaróban tovább romlott a zendülők helyzete: a délután folyamán a matrózok kérésére a Kaiser Karl VI. páncélos cirkálón is bevonták a vörös lobogót és a cirkáló fél 7-kor elhajózott a Teodói-öböl közepéről. A Sankt Georg lövetéssel fenyegette meg távozó testvérhajóját, de tűzkiváltásra végül nem került sor.

A lázadóktól különvált és a belső öbölbe érkezett hajók közül néhányat természetesen „fenntartásokkal kezeltek” Heyssler erői, de ez a körülmények fényében érthető volt. Estére már csak három nagy egységen, a Sankt Georgon, a Rudolphon és a Gaa-n lengett a vörös lobogó.

Sesan zászlós, látva a kedvezőtlen fejleményeket, javaslatot tett Rasch hajómeszternek, hogy legalább a Sankt Georg hajózzon ki, miután partra tették a magyar és német legénységet, azonban a hajómeszter határozottan elutasította az indítványt. A parton közben állást foglaltak az erősítésnek odavezényelt egységek és Guseck táborszernagy egy utolsó ultimátumot intézett a felkelőkhöz, amely értelmében 3-án reggel 10 óráig van lehetőségük letenni a fegyvert. A kikötőparancsnok bízott abban, hogy addig befut a III. csatahajóosztály és így elkerülhető lesz a fegyveres harc, amely mindenképp súlyos ember- és anyagvesztésekkel járna.⁵²

Harmadik nap

A lázadás végül a február 3-ra virradó éjjel lényegében „felszámolta önmagát”: a Matróztanács a kifutás lehetőségét elvetette, de a fegyverletétel mellett sem fog-

⁵⁰ CSONKARÉTI (2012) 177.

⁵¹ CSONKARÉTI Károly: Horthy, a tengerész Zrínyi Kiadó, Budapest, 1993. 119. o.

⁵² CSONKARÉTI (2012): 177–178, CSONKARÉTI (2002): 149–150, GUTTRIDGE, i. m. 159.

lalt állást. A lázadók egyre csüggedtebbek voltak, egyre több hajó vont be a vörös zászlót. A matrózok először a Rudolphon és a Gäa-n adták vissza a hatalmat a tiszteknek, majd példájukat a Sankt Georg kivételével a többi egység is követte.⁵³

Mikor reggel befutott a III. csatahajóosztály, már csak a Sankt Georg volt a lázadók kezén; hamarosan a páncélos cirkáló is jelentette, hogy szavazással döntenek a továbbiakról. Közben Sesan zászlós a kumbori repülőgép-állomásról 8 óra 25 percor két pilótával Olaszországba repült, ahol mindhármukat internálták.⁵⁴

A Sankt Georgon 9 órára bevonták a vörös zászlót, Hansa ellentengernagy 10 perccel később jelentette feletteseinek, hogy *„Tengernagynak és tiszteknek az esküjéhez bű maradt legénységgel sikerült 9 órakor a hatalmat magukhoz ragadniuk. Közelebbi pontos jelentés következik. Hansa ellentengernagy, cirkálóflottilla parancsnok.”*⁵⁵

A III. csatahajóosztály bevetésére nem volt szükség. A lázadás véget ért...

Következmények

A lázadást, amelyben mintegy 3-4000 ember, tehát a helyőrség mintegy fele részt vett, nem követte komoly megtorlás; 4 halálos ítélet született és további két főt ítélték hosszabb börtönbüntetésre.⁵⁶ Az enyhe megtorlás annak fényében érthető, hogy a tengerészet vezetése az események után nem akarta tovább „hergelni” a nemzetiségeket. Több eljárás alá vont matrózért közbenjárt a Victor Adler, büntetésüket így sikerült csökkenteni, de a halálos ítéleteket nem befolyásolhatták.⁵⁷

A felkelők közül első körben, mintegy 7-800 főt tartóztattak le,⁵⁸ közülük mindössze 40 ellen emeltek vádat, köztük a Központi Matróztanács tagjai és egyes „aktívabb” matrózok ellen.

A felkelés több vezetője elmenekült és a helyi lakosság rejtegette őket,⁵⁹ ugyanakkor a hadvezetés sem mozgatótt meg minden követ a tettesek kézre kerítésére.

A statáriális bíróság február 10-én meghozta ítéletét: a 8 vádlottból négy főt ítélték halálra: Rasch hajómestert, Grabar matrózt, mint a lázadás fő szervezőit és vezetőit (Sesan zászlóst leszámítva), valamint Brničević matrózt, aki egy könnyű löveggel rálőtt a Csepel rombolóra, illetve Jerko Šizgorić matrózt, akit Zipperer korvettkapitány meglövésével vádoltak.⁶⁰ Mellettük Franz Bajzel 10 és Székács Lajos 5 évi börtönbüntetést kapott, a másik két vádlottat felmentették.⁶¹ Az elítélteket február 11-én „katonához méltón” főbelőtték.⁶²

⁵³ MERÉNYI, i. m. 117–122.

⁵⁴ CSONKARÉTI (2012): 178; GUTTRIDGE, i. m. 159.

⁵⁵ CSONKARÉTI (2012): 178.

⁵⁶ SONDHAUS (2001): 202.

⁵⁷ GUTTRIDGE, i. m. 159.

⁵⁸ MERÉNYI, i. m. 126.

⁵⁹ Uo. 129–130.

⁶⁰ Uo. 142., SONDHAUS, Lawrence: *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism*, West Lafayette, Purdue University Press, 1994, 320.

⁶¹ MERÉNYI, i. m. 142.

⁶² Uo. 149.

Megállapítható, hogy a tengerészet vezetése gyorsan és viszonylag csendesen le akarta zárni a számukra kellemetlen lázadást és inkább az enyhe ítéletekkel, mint véres megtorlással igyekezett hasonló eseményeknek elejét venni.

A 800 őrizetbe vett tengerész közül májusban sokakat elengedtek, viszont 379 fő börtönben maradt; 43%-uk horvát és szlovén, 20 %-uk olasz, 13 %-uk pedig cseh és szlovák volt.⁶³

Uralkodói utasításra október 19-én 348 vádlottat felmentettek,⁶⁴ a többi foglyot október 29-én engedték szabadon. Ekkor már sorra alakultak a nemzetiségi alapon szervezett tanácsok, felbomlott a rend és a fegyelem. A flottát október 30-án, a császár és király parancsára adták át a Jugoszláv Nemzeti Tanács képviselőinek.⁶⁵ Cattaróban november 1-jén vonták le utoljára a Császári és Királyi Haditengerészet lobogóját.⁶⁶

A lázadást természetesen belső vizsgálat is követte, ezt Károly István főherceg vezette. Megállapították, hogy a tisztikar viszonylag idős, ezért nem képes megfelelően ellátni feladatát és megfelelni a kor kihívásaira, illetve azt is, hogy a lázadást nem elsősorban a nemzeti ellentétek, hanem a rossz szociális viszonyok és körülmények okozták. Ezekkel a tisztikar jó része is tisztában volt, ugyanakkor a fiatalabb tisztek meglepő nyíltsággal nyilatkoztak az eseményekről.⁶⁷

Utóélet, összegzés

A cattarói matrózlázadás ugyan véget ért 1918. február 3-án, de a lázadók szociális és egyéb követelései és az általuk képviselt eszmék a Monarchia végnapjaiban ismét felbukkantak, viszont ekkor már nem volt hatalom, ami meggátolja sikerüket.

Az Osztrák – Magyar Haditengerészet, ahogy az egész birodalom is, 1918 novemberének első napjaiban szűnt meg létezni. A tisztek és a nem tengeremelléki légénység később hazatérhetett, a hajók pedig vagy a megalakuló Jugoszláv Haditengerészethez, vagy jóvátétel tárgyaként valamelyik antant országhoz kerültek.⁶⁸

A cattarói matrózlázadásban részt vett tengerészeket országonként és korszakanként más-más fogadtatásban részesítették. A lázadást érthető módon elítélték Ausztriában és Magyarországon is, de a Szerb – Horvát – Szlovén Királyságban sem engedélyezték a tízéves jubileumi ünnepség megtartását arra való hivatkozással, hogy a lázadók bolsevikok voltak. A csehszlovák „Az egykori hadiflotta matrózainak egyesülete” igyekezett a felkelés szláv vonulatát kihangsúlyozni, így megértésre talált az állami vezetés részéről. Hasonló próbálkozások voltak Olaszországban is.

⁶³ SONDHAUS (2001): 202., MERÉNYI, i. m. 156.

⁶⁴ Uo. 156-168., SONDHAUS (2001): 204.

⁶⁵ MERÉNYI, i. m. 169-171.

⁶⁶ MERÉNYI, i. m. 173.

⁶⁷ SONDHAUS (1994): 325.

⁶⁸ CSONKARÉTI (2012): 202-203.

Magyarországon 1958-ban emlékkiállítás, az 50. évfordulón pedig Károlyi Mihályné védnökségével díszvacsorát szerveztek, amire meghívták az egykori felkelőket is. Ennek ellenére – ahogy az már említésre került – a felkelés magyar nyelvű szakirodalma igen csekély. A magyar veteránok ugyanakkor rendszeresen összejártak az 1980-as évek elejéig, valamint levélben is tartották egymással a kapcsolatot.⁶⁹

Összegzőként megállapítható, hogy bár a cattarói matrózlázadás nem érte el célját, közvetve jelentős hatást gyakorolt a Monarchia haditengerészetére – elég itt például a parancsnokváltásra gondolni.

Az is megállapítható, hogy a lázadók nem „másolták” az oroszországi eseményeket: követeléseik elsősorban szociális jellegűek voltak és eleinte az államrend megváltoztatása sem szerepelt céljaik között, valamint szervezettségben is jóval elmaradtak az oroszországi kommunisták mögött, emellett nem törekedtek azok megváltoztatására sem.

A felkelés mind a haditengerészet, mind a Monarchia szempontjából jelentős eseménynek tekinthető: a vezetés ekkor szembesült először ekkora mértékű (és nagyszámú harceszközt érintő) megmozdulással, ráadásul a Monarchia első védelmi vonalában, az addig stabilan tartott Adrián. Ennek ellenére – vagy éppen emiatt volt igen enyhe a megtorlás is.

Magyarországon a politikai környezet sokáig nem kedvezett a haditengerészet kutatásához – ez alól kivétel a cattarói matrózfelkelés volt.

Többek között ezek miatt is érdemes további kutatásra a cattarói matrózlázadás és természetesen a Császári és Királyi Haditengerészet is.

Abstract

In spite of the fact that the Cattaro Mutiny lasted only three days, it was a very significant episode in the history of the Austro-Hungarian Navy. On 1 February 1918 seditious sailors took over several old battleships and armored cruisers and auxiliary ships at the Cattaro naval station. The rebellion was caused mostly by social problems and general insensitivity and shortage of sustenance but also had a national side in the multiethnic Austro-Hungarian Monarchy.

The mutiny ended with only a few casualties and was followed only by minor sanctions but played quite a meaningful role in the dissolution of the Monarchy. Both Czechoslovakian and Hungarian communists considered the events as the root of their struggle and the first milestone in their revolution. Due to the political tension, researching the events of February 1918 was difficult until 1990, and previous works on the events were written from the angle of class war and were loaded with ideology.

As such, it is necessary to reconsider and re-research the topic as well as the complete history of the Austro-Hungarian Navy with an ideology-free approach.

⁶⁹ MERÉNYI, i. m. 176–182.

FEKETE KRISZTIÁN

Lothar von Arnauld de la Perière és az U-35

A „Nagy Háború”, ahogy kitörése után az első világháborút nevezték, korábban soha nem látott gépesítést hozott a hadviselésbe. Az antant (Franciaország, Brit Birodalom, Orosz Birodalom) és a központi hatalmak (Német Császárság, Osztrák–Magyar Monarchia) országai már a 19. század végétől tudatos fegyverkezési versenyben vettek részt. Ám a folyamatos újítások, új fegyverek feltalálása és sorozatgyártása egy olyan katonai tapasztalatra épített, amely még nem ismerte gyakorlati hatásukat, nem vívtak még velük háborút. A géppuska (amely bemutatkozott az amerikai polgárháborúban, pusztítónak bizonyult) és a tüzérség hatalmas fejlődése átforgatta a katonai doktrínát, de még így is sokk érte a hadviselő feleket azok hatékonysága miatt. Azok az új technológiák, amelyeket még csak a háború alatt fejlesztettek (a gáz, a lángszóró, a harcokci és a légierő), teljesen átforgatták a hadviselés módszerét. A korszakban meghatározó szerepe elsősorban a szárazföldi ütközeteknek volt, de a tengereken is nagy változások történtek. Megjelent a tengeri hadviselés új ura, a tengeralattjáró, amelyet már az 1800-as évek végén több nemzet is próbált fejleszteni, ám hatékonyan és tömegesen csak a Német Császárság használta fel. A vízfelszín alóli támadásnak már voltak régi elméletei, és az első világháborúban sorra bizonyították használhatóságukat, hogy a tengeri hadviselés csúcragadozójaként fenyegetse a felszíni hajózást. A haditengerészeti hajók ugyanis még a háború végén sem tudtak hatékonyan szembeszállni a tengeralattjárókkal, és erre a második világháborúig nem is nyílt lehetőség. A Német Császárság nagy gondot fordított az 1900-as évek elejétől a tengeri fegyverkezési versenyre, mivel a brit hadiflotta és a francia flotta egyesített erejével szemben mind mennyiségileg, mind minőségileg hátrányban volt. A háború kitörésével a stratégiai helyzet is bonyolultabbá vált, hiába volt felszíni flotta, annak nem volt elérhető közelségben célpontja, míg az angol flotta könnyen alkalmazhatott blokádot a német hajózás ellen. Ezzel komoly probléma merült fel: az antant kereskedelmi hajózásának támadása és a német flotta épségének megőrzése egyszerre kivitelezhetetlen feladatnak tűnt. Ennek a problémának a tengeralattjáró-hadviselés lett a megoldása. A német tengeralattjárók az egész háború alatt hatalmas veszteségeket okoztak az antant hatalmaknak. A legkiemelkedőbb teljesítményű parancsnok Lothar von Arnauld de la Perière¹ volt. Eredményei alapján a történelem eddigi legnagyobb és valószínűleg megdönthetetlen rekordját állította fel. Nevéhez kapcsolódik a legtöbb bruttóregisztertonna² elsüllyesztése. A háború alatti egyik hajója, az U-35 azonban még nagyobb

¹ Családjában többféleképpen írták a Perière nevet, a francia felmenők két r-rel szerepelnek, öccse is két r-rel írta, míg Lothar Perière-t írt Perrière helyett.

² A bruttóregisztertonna a hajók hasznos befogadóképességének vagy szállítóképességének mértéke.

számmal büszkélkedhet: három parancsnok összesen 538 498 tonnányi BRT-t süllyesztett el.

A tengeralattjáró fegyvernem a 19. században tűnt fel. Bár voltak korai próbálkozások, az első használt és bevetése során sikeres süllyesztést értett tengeralattjáró az amerikai Hunley volt, amely támadása után szintén elsüllyedt. Ám a siker nem merült feledésbe. Szerte a világon elkezdődtek a tengeralattjáró-fejlesztések. A kezdeti hajók alapján sokan kételkedtek használhatóságukban. Ők főleg úgy érveltek, hogy nincs hasznuk, ha nem tudnak hatékonyan támadni víz alól. Erre azonban a torpedó mint fegyver hamar rácsáfolt, sőt az orosz–japán háborúban bebizonyosodott, hogy a torpedók sokkal veszélyesebbek a felszíni hajókra nézve, mint a hagyományos hajótüzérség. A tengeralattjárók a torpedóval megtalálták fő fegyverüket, ám a víz alóli célzás nehézségei miatt az első világháborúban ritkábban használták, mint a fedélzeti löveget, főleg a kereskedelmi célpontoknál, amelyek nem rendelkeztek fegyverzettel. A németek inkább a tengeralattjáró másik előnyére és fő támadópotenciáljára építettek: a meglepetésre. Az első tengeralattjárókat kételyekkel fogadta a legtöbb haditengerészet. Nem bíztak hatékonyságukban, és egyfajta lovagiatlanságnak tartották a váratlan támadás előnyét. A hadihajókat rendeltetésük szerint általában három fő csoportba sorolják: támadó (aktív), elhárító (passzív, defenzív) és segédszolgálatot ellátó. A tengeralattjáró ezek alapján támadó és passzív feladatkörökben is alkalmazható volt.³ A támadófeladatokat a vízfelszín alatti támadással, torpedókkal, a vízfelszínen pedig a fedélzeti löveggel tudta ellátni. Passzív feladatköre a felderítés, aknarakás volt. Minden ellenséges hajóra veszélyt jelentett, bár igazán hatékony az első világháborúban még csak a gazdasági felörlő szerepkörében, a kereskedelmi hajózás támadásában vagy a hajózási útvonalak elaknásításában volt.

A német Birodalmi Haditengerészet első U-hajóját⁴, azaz tengeralattjáróját (U-1, 1904), még orosz fejlesztési modell alapján gyártották. A Kaiserliche Werft (Császári Hajógyár) német tervek alapján 1908-ra tudta legyártani saját tengeralattjáróját, az U-2-t még a flotta Torpedó Felügyelet ellenőrzése mellett, további testvérhajókkal együtt pedig megalkották a 8 hajóból álló U-hajó flottát. A Torpedó Felügyelet határozta meg a szükséges paramétereket a további hajók gyártásához.

1969-től más nemzetközi egység van, de a korábbi hajóknál még ezt alkalmazták. (Innentől BRT rövidítéssel jelölve.) Definíció helye:

anzaliport.pmo.ir/ps_content/media/digitallibrary/2013/4/book15/15.pdf, Appendix 2, 523. (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.) Lásd még: bruttó [...] II. [...] ~ regisztertonna fn Hajó Kereskedelmi hajók ürtartalmának mérésére haszn. mértékegység: 2,83 m³ (röv.: BRT). = JUHÁSZ József–SZŐKE István–O. NAGY Gábor–KOVALOVSKY Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár A-LY*, Bp., Akadémiai, 1987, 158.

³ Azóta a fejlődésnek köszönhetően már mindhárom rendeltetésében használhatják.

⁴ A tengeralattjárót a németek *Unterseeboot*nak hívják, ennek rövidítése az *U-boot*, amelyből következik a fegyvernem megjelölése. Ezzel a megjelöléssel és egy adott szám hozzárendelésével alkották meg a hajók elnevezését, például U-1 (felbontva: U-boot 1). Kezdetben a számjelölés sorrendben, majd később véletlen számhozzárendeléssel történt, ezzel is megzavarva az ellenfelet a darabszám megbe-

1913 decemberére született meg a független U-hajó felügyelet, amelyet 1914 márciusában helyeztek Kielbe. A háború kitörésekor a német tengeralattjáró-flotta 45 hajót számlált,⁵ ezek közül azonban csak 20 volt alkalmas aktív szolgálatra. Ezek a hajók rendelkeztek torpedókkal, fedélzeti löveggel, egyes hajók víziaknákkal, illetve körülbelül 50 méterre tudtak alámerülni, és a kor technikájának köszönhetően támadhatatlannak tűntek. Az egyetlen hatásos tengeralattjáró-elhárító módszer a vízbombák bevezetése volt, ám az ezekkel felszerelt hajók még a háború végén is alig álltak rendelkezésre. Így kijelenthető, hogy a háború alatt a tengeralattjárók ténylegesen korlátlanul támadhatták az antant hajóit. Ennek ellenére gyártásuk eléggé lassan fejlődött, a háború végére azonban hatalmas darabszámban kerültek ki a gyárakból, a gyártósorokon pedig rengeteg hajó várt. Az első világháborúban azonban a fegyvernemhez kellett a kiváló parancsnokok is. Ezért meg kell vizsgálni a legnagyobb teljesítményt elért hajózót és hajóját.

Lothar von Arnauld de la Perière és családja származása és életrajza

1757-ben párbajvétség miatt Jean-Gabriel Arnold, Perrière lordja, egy fiatal katolikus tüzérségi hadnagy kénytelen volt elhagyni Franciaországot, és Poroszországba menekülni. Frigyes, porosz király alkalmazta saját hadseregében, ahol háromcsillagos tábornokságig vitte a szolgálattal.

1778-ban családot alapított, öt gyermeke született. Felesége halála után, 1783-ban újránősült, további öt gyermeke született. Második felesége halála után, 1796-ban feleségül vette Luise Hieronimus-t, akitől négy gyereke született. Ebből a négy gyermekből 1800-ban másodikként (12. a születési sorrendben) született Lothar nagyapja. A család gyermekekben gazdag, hiszen Lothar édesapja is ötödik gyermekként látta meg a napvilágot 1856-ban. Lothar második gyermekként (az első gyermekbetegségben elhunyt), 1886. március 18-án született Posenban (Porszország, ma Poznan, Lengyelország). Később két kisebb testvérével együtt militáns nevelésben részesült. Mindhárman katonai pályára léptek, Lothar a tengerészethez került, Friedrich (a középső) a Luftwaffe tábornoka lett, a legfiatalabb, Helmut pedig gránátos hadnagyként 23 éves korában, 1914. augusztus 22-én esett el.

Lothar a kadétiskolák után, 1903 áprilisának elején belépett a Birodalmi Haditengerészetbe. Tanulmányait kiválóan végezte, családjának köszönhetően a német anyanyelv mellett folyékonyan beszélt franciául is.

A Stein fedélzetén a karibi térségben tett tanulókörútját követően, 1904. április 15-én kadéttá léptették elő, melynek köszönhetően beléphetett a Haditengerészeti Akadémiára, ahol 1906 után torpedóosztási és tüzérségi képzést kapott (hadnagy lett). Szeptemberben a vezérkar az SMS⁶ Kurfürst Friedrich Wilhelm csatahajóra helyezte át gyakorlatra, majd 1907 tavaszán ismét a Stein vitorlásra a Földközi-ten-

⁵ Gordon WILLIAMSON: *U-boats of the Kaiser's Navy*, Oxford, Osprey Publishing, 2002, II.

⁶ SMS vagy S.M.S., a német *Seiner Majestät Schiff* rövidítése, fordítása: Öfelsége hajója.

gerre. 1908–1911 között az SMS Schlesien, majd az SMS Schleswig-Holstein csatahajókon szolgált torpedóosztásként (ekkor már főhadnagy), több gyakorlaton is részt vett. 1910–1911 telén a wilhelmshaveni II. *Torpedodivision* keretében ismerkedett a torpedóhasználattal. 1911 tavaszán az SMS Emden cirkálóra került, és a távol-keleti úton is szolgált rajta torpedóosztásként egészen 1913-ig. 1913 utolsó hónapjait az SMS Scharnhorst csatahajón töltötte, majd Hugo von Pohl admirális adjutánsaként szolgált, többek között Angliában is megfordult, a háború kitörése előtt pár nappal érkezett vissza kiküldetéséből. Ebben a pozícióban maradt egészen a háború kitöréséig, ám mivel részt akart venni a harcokban, áthelyezését kérte a haditengerészeti repülőkhöz, hogy léghajón szolgálhasson. Mivel kérelmét elutasították, új kérelmet adott be a tengeralattjáró fegyvernemre. Ezt a kérvényt elfogadták, és Kiel, majd Eckenförde iskoláiban képezték ki, gyakorlatát később az U-1 és U-3 hajókon fejezte be. A kiképzés alatt lett *Kapitänleutnant* (a szárazföldön századosi ranggal egyenlő), majd 1915. november 18-án vette át az U-35 parancsnokságát Polában. Az U-35 parancsnokaként merész támadásokat intézett, leggyakoribb módszere a hajó felszíni megközelítése, felszólítása, majd a legénység mentőcsónakokba helyezése után a hajó fedélzeti löveggel való elsüllyesztése volt. Teljesítményéért megkapta a legmagasabb katonai kitüntetéseket, többek között a Pour Le Mérite-t.⁷ Háborús tevékenységét az U-35-tel külön bekezdésben részletezem. 1918-ban áthelyezték, és kinevezték az U-139 parancsnokává, ez már jóval modernebb és nagyobb cirkáló tengeralattjáró volt, amellyel további győzelmeket aratott annak egyetlen bevetésén.⁸ A háború befejezésekor kitört matrózlázadás és a Spartacus-felkelés ellen csatlakozott a *Freikorps*-hoz, a Löwenfeld brigádhoz, ahol saját rohamosztagot vezetett 1919-ben és 1920-ban. Részt vett a berlini és a Ruhr-vidéki harcokban. Az 1920. május végi feloszlást követően jelentkezett, és felvételt nyert az új haditengerészethez (*Reichsmarine*). Itt 1920–1922 között a balti-tengeri flottánál, majd az 1922-es korvettkapitányi kinevezése után a vezérkarnál, a 2. katonai körzetben szolgált 1925 januárjáig. Ez alatt az idő alatt házassodott össze Marta Kaubessel. 1926-tól újra csatahajókon (Hannover és az Elsass) szolgált navigációs tisztként, utána az északi flotta vezérkarához került. Az 1928-as korvettkapitányi kinevezésével került az Emden⁹ kiképzőcirkálóra. Ezen a hajón világ körüli utazást tett, majd az atlanti térségben további kiképzési feladatokat hajtott végre. 1930-ban léptették elő a *Kapitän zur See* rangba (körülbelül ezredesi rang), majd 1931-ben nyugdíjat ajánlottak neki 28 évi szolgálatára hivatkozva, amit elfogadott (valószínűleg valamilyen nézeteltérés miatt), de nem maradt tétlen. 1932-től 1938-ig a török haditengerészet tanácsadója lett, tengerészeti akadémiájukon professzorként dolgozott 1936-ig. 1938 végén hajós afrikai körutazást tett, majd hazatérve már a második világháború előtti feszült helyzetben várta a fejleményeket. A náci eszméket egyáltalán nem fogadta el, ha-

⁷ A polai bázison szolgáló tengeralattjáró-parancsnokok nagyon sikeresek voltak; harmadikként kapta meg ezt a kitüntetést.

⁸ uboot.net/wwi/boats/index.html?boat=139 (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.)

⁹ A névazonosság ellenére nem összekeverendő korábbi szolgálati helyével, az SMS Emden cirkálóval! Az SMS Emden az első világháború során elsüllyedt.

záját azonban katonaként hűséggel kívánta szolgálni. A háború kitörésekor kérte aktív szolgálatba vételét (előtte már tartalékosnak jelentkezett), ám csak megbízást kapott, aktív szolgálatba még nem léphetett. A Danzig környéki tengeri régió élére helyezték altengernagyi rangban. Ez jelentéktelennek tűnő pozíció volt. A fordulat az 1940. májusi franciaországi offenzíva sikere után következett be: amikor ugyanis a francia kikötők elfoglalásával az atlanti csata elkezdődött, szükségessé vált minden tengeralattjáró-szakértő jelenléte. Először a holland–belga parti műveleteket, majd a bretagne-i terület munkálatait segítette (Reader közbenjárására nevezték ki, mert ismerte Lothar von Arnauld franciaszeretét, amely származása miatt még az első világháború ellenére is végigkísérte életét), főleg Brest kikötőjének építését. 1940 végére, mivel olyan nagy sikerrel dolgozott, kinevezték a nyugat-francia területek legfőbb parancsnokává, ekkor már ellentengernagyi rangot ért el.¹⁰ 1941 elejére a legtöbb feladatot befejezte, ezért a mediterrán térség élére nevezték ki, ekkor már végre véglegesítették kinevezéseit, és újra aktív szolgálatba helyezték, valamint altengernagyi (*Vice-Admiral zur Verfügung*) rangot kapott február 1-től. Öröme korai volt. 1941. február 24-én Berlinbe igyekezve a párizsi Le Bourget reptérről felszállás közben gépe lezuhant, és kigyulladt. Lothar von Arnauld meghalt a balesetben.¹¹ A temetési szertartásra a párizsi Madeleine templomban került sor, majd koporsóját Berlinben, az Invalidusok Temetőjében helyezték el. A sír épségben vészelt át a háborút, máig eredeti állapotában megtalálható.

Az U-35¹² és a Germaniawerft¹³ rövid története

Az U-35 a német Type U-31 típuscsaládba tartozott, sorrendben az ötödik hajó volt.¹⁴ A gyártó, a Germaniawerft, Kielben az egyik legnagyobb hajógyár volt, ami beszállított a haditengerészetnek.

A Germaniawerftet 1867-ben alapították Kielben. Az alapító, Lloyd Foster a Norddeutsche Schiffbau Actien Gesellschaft részeként hozta létre. Kereskedelmi és hadi rendeltetésű hajók gyártását tűzték ki célul. A német császár első jachtját is itt építették. Maga a Germaniawerft kétszer is tulajdonost váltott, 1896 augusztusában végül a Krupp cég vette meg, amely bővíteni akarta részesedését a hadihajók építésében. Folyamatos bővítéssel megduplázva területét, az üzem végül 1902-ben a Friedrich Krupp Germaniawerft nevet vette fel.

1902. január végén kezdtek el foglalkozni tengeralattjáró-építéssel. Brazília, Oroszország, Ausztria és Norvégia is rendelt U-bootokat a cégtől, ezért végül a

¹⁰ Ez az utolsó szolgálton kívüli rangja.

¹¹ Még mindig nincs tisztázva, hogy baleset vagy merénylet történt. histomar.net/arnauld/htm/kriegsmarine.htm (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.).

¹² Gyártásának előzményeit és technikai adatait lásd: uboat.net:8080/wwi/types/?type=U+31 (ell. dátuma: 2015.01.29.)

¹³ uboat.net:8080/wwi/types/shipyards.html?yard=Germaniawerft%2C+Kiel (ell. dátuma: 2015.01.29.)

¹⁴ A hajók a következők: U-31, U-32, U-33, U-34, U-35, U-36, U-37, U-38, U-39, U-40, U-41.

német császári haditengerészet is rendelt egyet (U-1). 1905–1906 során Gustave Berling¹⁵ új technológiákat fejlesztett, nagyobb sebességet értek el, ám ezeket a spanyol főmérnökkel dolgozó Germaniawerft számára nem adták ki bizalommal. Ezt az álláspontot később az új főmérnök, Hans Techel változtatta meg. Az új főmérnöknek köszönhetően 1907-ben már sorra kapott birodalmi megrendelést az üzem. A háború küszöbén az egyik legnagyobb tengeralattjáró- és hadihajó-beszállítótá vált a cég, többek közt Ausztriának is szállítottak. A háború előtt és alatt 84 tengeralattjárót adott át, melyek között aknarakó és kereskedelmi¹⁶ hajók is voltak.

Az U-35 teljesítménye

A hadrendbeállítás után a II. flottához került egészen 1915. augusztus 1-ig. Ezután áthelyezték a Pola-i Flottillához, ahol egészen 1918. november 11-ig szolgált, majd november 26-án megadta magát. 1919–1920 között az angliai Blythben bontották szét. Összesen 17 bevetése alatt 226 hajót és 538 498 BRT-t süllyesztett el, valamint további 10 hajót rongált meg 36 889 BRT értékben. Az antant hatalmaknak összesen 575 387 BRT veszteséget vagy időszakos kiesést okozott. Az antant hatalmak és a hadműveleti zónákban hajózó többi nemzet vesztesége becsült adatok alapján 7656 hajó volt.¹⁷ Amennyiben ezt vesszük 100%-nak, úgy az U-35 hajó önmagában 3,08%, azaz 3% feletti teljesítményt hozott. Ha csak a tengeralattjárók által elsüllyesztett becsült körülbelüli 5000 hajót (közel 12 millió BRT) vesszük alapul, akkor körülbelül 4,50%-át süllyesztette el egyetlen hajó!¹⁸ Statisztikái alapján a történelem eddigi leghatékonyabb tengeri fegyverének bizonyult, ezzel is bizonyítva a fegyvernem létjogosultságát és hatékonyságát.

Az U-35 adatai¹⁹

Típusa: U-31-es

Gyártó: Germaniawerft, Kiel, 195-ös gyártósor

Megrendelve: 1912. március 29.

Gyártás kezdete: 1912. december 20.

Vízre bocsátva: 1914. április 18.

Hadrendbe állítva: 1914. november 3.

¹⁵ A Német Haditengerészet 1904-ben a Torpedó Felügyelet részeként létrehozta az U-Bootkonstruktionsbürot tengeralattjáró-fejlesztési feladattal, ahol főmérnökként dolgozott Gustave Berling.

¹⁶ A német tengeri kereskedelem az antant blokád miatt lehetetlenné vagy rendkívül veszélyessé vált, ezért a legfontosabb nyersanyagokat kereskedelmi tengeralattjárókkal próbálták meg beszerezni. A Germaniawerft 4 darab kereskedelmi tengeralattjárót gyártott. Ezeken kívül még 7 darabot állítottak szolgálatba különböző gyártóknál.

¹⁷ uboot.net/wwi/ships_hit/losses_year.html alapján becsült adat (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.).

¹⁸ uboot.net/history/wwi/part6.htm alapján becsült adat (ell. dátuma: 2015.01.29.).

¹⁹ uboot.net:8080/wwi/boats/index.html?boat=35 (ell. dátuma: 2015.01.29.)

Parancsnokai:

1914. november 3–1915. november 12.: KrvKpt.²⁰ Waldemar Kophamel²¹
 1915. november 13–1918. március 16.: Kptlt.²² Lothar von Arnauld de la Perière
 1918. március 17–1918. augusztus 13.: Kptlt. Ernst von Voigt
 1918. október 14–1918. november 11.: Kptlt. Heino von Heimburg

*Technikai adatok:*²³

Úrtartalom: 685 tonna felszínen
 878 tonna alámerülve
 971 tonna teljes súly
 Hossz: 64,70 m (teljes)
 52,36 m (nyomásálló hajótest)
 Szélesség: 6,32 m (teljes)
 4,05 m (nyomásálló hajótest)
 Magasság: 7,68 m
 Merülés: 3,56 m
 Meghajtás: Dízel (2x950 PS)
 Elektromos (2x600 PS)
 1850 lóerő felszínen
 1200 lóerő felszín alatt
 Sebesség: 16,4 csomó felszínen
 9,7 csomó felszín alatt
 Hatótáv: 8790 mérföld 8 csomós felszíni sebességgel
 80 mérföld 5 csomós felszín alatti sebességgel
 Garantált merülési mélység: 50 m
 Legénység: 4 tiszt
 31 legénységi tag
 Fegyverzet: 50 cm-es torpedók, 2 orr- és 2 farvetőcsővel, összesen 6 darab
 10,5 cm-es fedélzeti löveg (átépítés után 2 löveg), 300 lőszerrel

Lothar von Arnauld és az U-35

1916. január 11–26.: az első bevetés. A Polából kifutó hajó a rossz időjárás ellenére kijutott a Íón-tengerre. Az első célpont január 17-én a Sutherland²⁴ (3 542 BRT), amelyet evakuálás után a fedélzeti löveggel elsüllyesztett. Ezután egy angol Q-hajóval²⁵

²⁰ *Korvettenkapitän*: korvettkapitányi rang, kapitányi beosztás.

²¹ Kapitänleutnantként került a hajóra, korvettkapitánnyá 1915. október 17-én nevezték ki. uboat.net/wwi/men/commanders/150.html (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.).

²² *Kapitänleutnant*: tengerészetenél századosi rang, kapitányi beosztás.

²³ uboat.net:8080/wwi/types/?type=U+31 (ell. dátuma: 2015.01.29.)

²⁴ uboat.net:8080/wwi/ships_hit/5847.html (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.)

²⁵ Az angol haditengerészet tengeralattjárók elleni egyik védekezése volt az úgynevezett Q-hajó, amely átalakított és felfegyverzett kereskedelmi hajót jelent, kifejezetten a tengeralattjárók elleni harcra felszerelve. Gyakorlatilag egyfajta csapdaállítást volt a felszínen támadó tengeralattjárók ellen. Bev-

találkozott, de az óvatos megközelítés miatt sérülés nélkül el tudott menekülni.²⁶ A következő két hajó, a Marere és a Trematon szállítók szintén felszíni támadással kerültek víz alá. Ezután a hajó Cattaróba tért vissza feltöltésre.

1916. február 16–18.: a második bevetés. Sikertelen támadás egy nagyobb konvoj ellen Brindisinél. Eredmény nélkül tért haza.

1916. február 20–március 4.: a harmadik bevetés. 26-án a célpont a francia Provence²⁷ (vagy más megjelölésnél Provence II.), egy 13 754 BRT²⁸ csapatszállító volt, tele katonákkal. A hajó 10 perc alatt elsüllyedt, közel 990 főre becsülik az áldozatok számát. A bevetés során további két hajót süllyesztett el, majd sikeres támadást intézett az ágyúaszád HMS Primula²⁹ ellen, amelyet végül 4 torpedóval sikerült elsüllyesztenie. A torpedók elfogytával visszatért a bázisra.

1916. március 20–április 8.: a negyedik bevetés. 23-án az angol szállítót, a Minneapolis-t (13 543 BRT)³⁰ lőtte víz alá egy torpedóval. Az őrzőjárat további időszakában Kréta mellett Alexandria felé hajózott el. A rossz időjárás és az ebből adódó károk miatt kénytelen volt visszatérni javításra.³¹

1916. június 6–július 3.: az ötödik bevetés. Ezen a bevetésen állította fel első rekordját, 40 hajót süllyesztett el közel 57 000 BRT értékben. Ekkor már a fedélzeti löveget használta fő támadófegyverként, sokkal eredményesebben, mint korábban.

1916. július 26–augusztus 20.: a hatodik bevetés. A hadművelleti területe ezen a bevetésen a Földközi-tenger nyugati része volt. A legsikeresebb bevetése és egyben a történelem legjobb tengeralattjárós teljesítménye, amelynek során összesen 54 hajót küldött a víz alá, több mint 90 000 BRT-t. Bár a hazafelé tartó úton egy támadása csapdából való gyors meneküléssé vált, épségben tért vissza a bázisra.

1916. szeptember 7–október 9.: a hetedik bevetés. Ezen a bevetésen 22 hajót süllyesztett el, több mint 70 000 BRT-t. (Megjegyzendő, hogy vállalt már különleges küldetést, ezért megbízást kapott 3 német tiszt kimentésére Cartagena kikötőjéből, a tisztek között ott volt a későbbi német elhárítás, az Abwehr feje, Canaris, aki később több tengeralattjáróra alapozott speciális küldetést tervezett a második világháborúban.) A hazafelé tartó úton torpedózta meg legnagyobb zsákmányát, a Gallia nevű felfegyverzett csapatszállító cirkálót³² (14 966 BRT), 1338 fő (bizonytalan adat, de 1000 feletti, a másnapi mentés során közel 600 embert mentettek ki a vízből.³³) halt meg alig 15–20 perc alatt a gyors süllyedés miatt. Ez volt a háború

.....
etéseik nem voltak túl sikeresek, a német hadvezetés hamar azonosította őket, a parancsnokok pedig elkerülték ezeket a hajókat. Elég rossz határfokuk ellenére a háború végéig fennmaradtak, sőt még a második világháborúban is alkalmazták őket.

²⁶ histomar.net/arnauld/htm/14-18.htm (ell.dátuma: 2015.01.29.)

²⁷ uboat.net:8080/wwi/ships_hit/3447.html (ell.dátuma: 2015.01.29.)

²⁸ 10 000 BRT feletti hajókból az első világháborúban 103 süllyedt el, Lothar von Arnauld ebből 3-at süllyesztett el. uboat.net:8080/wwi/ships_hit/largest.html (ell. dátuma: 2015.01.29.)

²⁹ uboat.net:8080/wwi/ships_hit/4915.html (ell.dátuma: 2015.01.29.)

³⁰ uboat.net:8080/wwi/ships_hit/4167.html (ell. dátuma: 2015.01.29.)

³¹ histomar.net/arnauld/htm/14-18.htm (ell. dátuma: 2015.01.29.)

³² uboat.net:8080/wwi/ships_hit/2357.html (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.)

³³ Több forrás eltérő adatot szolgáltat, én ezek közül az uboat.net adataival dolgoztam, azonban ér-

egyik legnagyobb embervesztesége a tengeri támadásokban.³⁴ A hazatérés után pihenés várt a legénységre, és Lothar von Arnauld is hazatért feleségéhez. Teljesítményéért október 11-én megkapta a Pour le Mérite kitüntetést.

1917. január 1–13.: a nyolcadik bevetés. A rendkívül rossz időjárás miatt rövidre sikerült akció alatt 6 hajót süllyesztett el, majd visszafordult a bázisra. A flottabázison utasítást kapott a hadműveleti zónában minden hajó, így a semlegesek (az Egyesült Államok hajóinak) támadására is, mivel február 1-jén életbe lépett a korlátlan tengeralattjáró-háború.³⁵

1917. február 6–27.: a kilencedik bevetés. Újabb különleges feladatot kapott, ezúttal csomagkézbesítést kellett végeznie a járőrtevékenység mellett. Sikerrel teljesítette, és emellett 14 hajót süllyesztett el, kettőt megrongált, 12-én az első amerikai hajót küldte víz alá, a Lyman M. Law 1300 BRT-s vitorlást^{36, 37}

1917. március 31–május 6.: a tizedik bevetés. Ezen a bevetésen a Gibraltári-szoros környékén vadászott, ám a sorozatos, hajója elleni támadások miatt ez az őrzőjárat rendkívül megterhelte a legénységet. 23 hajót süllyesztett el, kettőt megrongált. Újra 68 000 BRT össztömeg felett teljesített, a kifáradt legénységnek pihenőt rendeltek el, az U-35-öt pedig újra javítani kezdték, főképp a sérüléseket és az elavult motorokat. Ez a bevetése különleges élményként jutott el a birodalmi vetítőtermekbe, mivel erre az útra elkíserte egy operatőr-csoport is. A vetített film címe: *Der magische Gürtel (A mágikus öv)*, amellyel még inkább hozzájárult az ellenség tengeralattjáróktól való félelméhez, és a megfáradt otthoniak további küzdeni akarásához.³⁸

1917. október 2–november 6.: a tizenegyedik bevetés. A vadászterület a Földközi-tenger nyugati medencéje és a Gibraltár volt. Ezen a bevetésen 15-én félresikerült egy támadás, de egy erős vízibombázás után sikerült elmenekülnie. A vadászaton mégis 11 hajót sikerült elsüllyesztenie, és egyet megrongálnia. A visszatérés után kiderült, hogy a kisebb sérülések gyorsan kijavíthatók, ezért hamarosan újra kihajózott.

1917. december 8–31.: a tizenkettedik bevetés. A feladat az észak-afrikai partok és a spanyol keleti part melletti őrzőjárat volt. A bevetés elég rövidre sikerült, ám így is 8 hajót süllyesztett el (kicsit több mint 28 000 BRT-t).

1918. február 10–március 13.: a tizenharmadik bevetés. A február 2-i cattarói matrózlázadás kapcsán riadóztatták, ám a rend hamar helyreállt, ezért csak a kikő-

.....
demes megemlíteni, hogy maga Lothar von Arnauld 1852 főnyi emberveszteségről írt visszaemlékezésében; lásd: Werner von LANGSDORFF: *U-boote am Feind*, Germany, Verlag C. Bertelsmann Gütersloh, 1937; Maritimepress, 2012². Az eredeti kiadás elérhető: archive.org/stream/Langsdorff-Werner-von-U-Boote-am-Feind/Langsdorff-WernerVon-U-booteAmFeind1937356S.Text#page/no/mode/2up (ell. dátuma: 2015.01.29.)

³⁴ histomar.net/arnauld/htm/gallia.htm (ell. dátuma: 2015.01.29.)

³⁵ Gordon WILLIAMSON (2002): 42.

³⁶ uboot.net:8080/wwi/ships_hit/3777.html (ell. dátuma: 2015.01.29.)

³⁷ uboot.net:8080/wwi/boats/successes/u35.html (ell. dátuma: 2015.01.29.)

³⁸ A film nagy sikert aratott, bejárta a világot, később is foglalkoztak vele, sőt az USA-ban még az 1920-as években is jelent meg könyv a témával kapcsolatban. Források: worldwar1.com/tgws/u35.pdf (ellenőrzés dátuma: 2015.01.29.).

tő blokádjában vett részt az U-35-tel február 3-án. Február 10-én azonban már kihajózott bevetésre. Újra a Nyugat-Mediterrán térségbe indult, ám a sorozatos motorhibák miatt hamar vissza kellett térnie a polai bázisra, ahol az U-35 újabb felújítás miatt kiesett a harcoló hajók közül. Ezen az utolsó bevetésen, mivel áthelyezték az U-139-re, 5 hajót süllyesztett el, kettőt megrongált.

A találati arányt is megvizsgálva:³⁹

1916=29 torpedó, 13 találat (45%)

1917=37 torpedó, 21 találat (57%)

1918=9 torpedó, 6 találat (67%)⁴⁰

Összesen: 74 torpedólövés, 39 találat (53%)

Elemzés és konklúzió

Az első világháború kitörésekor még az 1908/1909-es londoni, tengerészeti jogról szóló konferencia megállapításai voltak érvényben. A konferencia meghatározta, hogyan kell viselkedni a nem katonai tengeri egységekkel szemben. Ebben benne foglaltatott, hogy a legénységet kötelesség biztonságba helyezni a süllyesztés előtt. A tengeralattjáróknak ezért kötelességük lenne a felszínen megközelíteni, és megvárni a célponthajón tartózkodók mentőcsónakokba helyezését. Ez persze hosszadalmas idő, ami alatt a tengeralattjáró ki van téve az ellenséges támadás lehetőségének, sőt a felszíni megközelítés és a felszólítás időt adhat ellenintézkedésekre, akár erősítés hívására, akár rejtett fegyverzettel való tűzcsapásra. Megállapíthatjuk, hogy ez a békeidőben előírányzott rendszer teljesen lehetetlenné vált a háborús időszakra. A tengeralattjáró-háború leginkább kereskedelmi háború, mert a fő célpont nem az ellenség felszíni flottája, hanem az ellenséges kereskedelem, a nyersanyagszállítás és -utánpótlás megakadályozása. Ez különösen fontossá vált az angol haditengerészet számára, mivel a Brit Birodalom hajózása tette lehetővé az anyaország ellátását; függő viszonyban volt a hajózási útvonalak biztonságával. A két hadviselő fél között azonban nagy különbségek voltak. A háború kitörésekor az antant hatalmak jobb geostratégiai fekvésüknél fogva több nyersanyaghoz és nagyobb mozgásszabadsághoz jutottak, így lehetővé vált a központi hatalmak totális blokádja, uralták a tengereket, ezáltal jobban tudtak védekezni a támadások ellen. A központi hatalmak rossz földrajzi helyzete kikényszerítette a gyors megoldásokat, azonban kérdésessé vált a tengeri győzelem kivívása a tengeri flotta kikötőbe szorítása miatt, ami új módszerekhez vezetett. A tengeralattjáró lehetővé tette, hogy a blokád ellenére kijussanak az antant hajózási útvonalaira, ráadásul a fegyvernem előnyét, a meglepetést kihasználva, és az ellene még kiforratlan védekezés gyenge volta miatt hatalmas pusztítást vittek végbe. Bár kezdetben a brit admirális nem foglalkozott komolyan a kérdéssel, a gyors pusztítás, amit véghezvittek,

³⁹ histomar.net/arnauld/htm/palmares.htm (ell. dátuma: 2015.01.29.)

⁴⁰ Az 1918-as adatokban benne vannak az U-139-cel kilőtt torpedók is.

hamar ráébresztette őket arra, hogy komoly veszélyről van szó. Rögtön a háború elején, 1914. szeptember 22-én három brit cirkálót süllyesztett el egyetlen tengeralattjáró, az U-9, ezzel előrevetítve a későbbi sikereket. A legnagyobb pusztítást azonban a kereskedelmi hajózás ellen vitték végbe, hiszen míg a fegyveres hajókat csak torpedókkal tudták támadni, melyből kevés volt a tengeralattjárón, addig a kereskedelmi hajók fegyvertelenek voltak, így ezeket a fedélzeti löveggel lőtték szét, amihez rengeteg lőszert tudtak magukkal vinni. A legtöbb gondot a hajók megfelelő azonosítása vagy az adott hajók politikai jelentősége (például a Lusitania) jelentette. A tengeralattjárók elleni védekezés kezdetben rendkívül gyenge volt, a legtöbb esetben megpróbálta a gyorsabb felszíni hajó lerohanni, egyfajta ütközéssel megrongálni az U-bootokat, némely esetben csapdákat állítottak fel ellenük, vagy konkrét felfegyverzett kereskedelmi hajókat álcáztak védtelennek (Q-hajók). Megfelelő védelmet egyedül a konvojrendszer és a kezdetleges vízibombák alkalmazása jelentett, ám ezeket ritkán tudták használni. A német U-bootok hatalmas veszteségeket okoztak, egyes hónapokban a stratégiai nyersanyagok szállítását olyanmennyire megakadályozták, hogy éhínség veszélyeztette az angol szigeteket. 1917-re a sorozatos támadások miatt és egyéb politikai okoknál fogva az USA hadba szállt az antant oldalán, amivel eldőlt az atlanti hadszíntér sorsa, és a szállítókapacitás pótlásával lehetővé tette a nyugati front megerősítését. Emiatt a tengeralattjárók teljesítménye, bár továbbra is nagy veszteségeket okoztak, és sorozatgyártásuk már tömeges bevetést tett lehetővé, csökkent, ami elég volt a háború eldöntéséhez. A német hadvezetés nem tudta megakadályozni a nyugati áttörést a szárazföldön, a felszíni flotta lázadásának veszélye pedig meggátolta a háború folytatását. Lehetőséges, hogy az épp gyártás alatt álló, nagyszámú tengeralattjáró legalább a tengeri háborút kiegyenlítette volna idővel, akár már 1919-ben, ám erre nem kerülhetett sor a szárazföldi vereség miatt. Véleményem szerint a háború tengeren zajló részét a német tengeralattjárók 1919–1920-ban megnyerték volna, akár az Egyesült Államokkal szemben is, ám az 1917-es hadba lépésekor még nem állt rendelkezésére elegendő hajó és légénység ennek a feladatnak a végrehajtásához, ezért a megerősödő szárazföldi antant seregek a nyugati fronton megtörték a német hadsereget, és a négy év háborújának morális vesztesége a tétlen felszíni flotta lázadásával és a hátország összeomlásával együtt kizárta a győztes kimenetelt.

Kitekintés

Az első világháborút lezáró béke egyik követelménye volt Németország tengeralattjáró-flottájának szétbontása, megsemmisítése. A hadiipar, mivel a versailles-i békediktátum betartása alatt nem volt lehetőség gyártásra sem, jelentősen csökkent gyártókapacitással kezdett neki az újrafegyverkezésnek. A kezdetekben még titokban fejlesztő, majd egyre nagyobb tervekkel előálló Kriegsmarine Hitler hatalomra jutásával előtérbe került. Sorra születtek meg az egyre nagyobb szabású tervek, ám ezek a felszíni flottát részesítették előnyben. A második világháború 1939-es

kitörésekor kevés tengeralattjáró állt rendelkezésre, és az előirányzott termelés is évekkel elmaradt a célkitűzésektől. A Kriegsmarine mégis a tapasztalatra alapozott, és fejlettebb technológiájával megingatta a szövetségesek Atlanti-óceán feletti uralmát, főleg amikor Franciaország eleste után közvetlen kikötőkhöz jutott. Az események azonban az első világháborúhoz hasonlóan alakultak, az USA hadba lépésével az ipari erőviszonyok miatt és a szövetségesek új tengeralattjáró-elhárító technológiáinak tömeges alkalmazásával egyértelműen eldőlt a küzdelem kimenetele. Kijelenthetjük, hogy a német haditengerészet rossz vagy csak részleges következtetéseket vont le az első világháborúból, ezért nem fektetett nagyobb hangsúlyt a tengeralattjáró-gyártásra és az új fejlesztésekre (pontosabban túl későn, már háborús időszakban kezdte el, amikor kiderült, hogy a háború előtti program kudarcot vallott), ugyanakkor az amerikai haditengerészet levonta a kellő tanulságokat, és tengeralattjáró-háborújával jelentősen befolyásolta a csendes-óceáni hadszíntér eseményeit (a japán fél az első világháborúból nem vont le tengeralattjárókkal kapcsolatos következtetéseket: sem gyártásuk, sem elhárításuk nem fejlődött). A második világháborúból egyértelműen két nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió került ki. A tengeralattjárók fontosságát az is jól mutatja, hogy napjainkig ez a két állam a két legnagyobb tengeralattjáró-hatalom. A 20. század új fegyverneme a vizeken és vizek alatt zajló háborúk máig uralkodó eszköze.

Abstract

The study includes the biography of Lothar von Arnauld de la Perière and a description of the submarine, the U-35, which he commanded in the First World War. Perière was the most successful submarine commander of all time; his record is unrepeatable. As the commander of U-35 he sunk an amount of 575 387 GRT freight space, which represents approximately 3,08% of the total Antant (Allied) naval losses of the First World War. The study includes the U-35 submarine's technical data and the description of his military operations. Perière and his submarine used out-dated techniques against the ships, mostly the deck gun to sink a merchant ship; moreover, Perière's success also shows that ships' protection against submarines in the First World War was under-developed. The convoy system was weak and rarely-used, mostly utilised only at the end of the war. The Second World War was strongly influenced by submarine war. All navies in the world drew some lessons from the First World War. Perière's life and the U-35 foreshadowed the future submarine commanders and the performance of the submarine weapon effectiveness in the Second World War and in the Cold War.

ANITA RÉPA

„Mag kommen nun was kommen mag:
Fest steht Germania!“

Entstehung und Entwicklung der Nationalallegorie
Germania an Beispielen der politischen Kunst
veranschaulicht

Bis heute wird die nationale Zusammengehörigkeit üblicherweise durch bildliche Repräsentationen angezeigt – man denke nur an die Flaggen, Wappen oder Embleme der Nationalstaaten. Sie sind politisch korrekte, wertneutrale und stilisierte Symbole, die auf einer gesellschaftlichen Konvention basieren und vorwiegend von offiziellen Stellen verwendet werden. Die Vorliebe für Objektivität war aber der politischen Repräsentation nicht immer eigen: Bis zum 20. Jahrhundert kamen Nation und Volk als Gegenstand der Malerei, Bildhauerei und Literatur ganz anders zur Darstellung. Verfolgt man die Spuren des natürlichen Zusammenspiels von Politik und Kunst, der zwei – je nach Epoche für unversöhnbar oder analog erachteten – Bereiche zurück, so findet sich eine äußerst reichhaltige ikonologische Tradition, deren Elemente trotz Leitgedanken wie Kollektivgedächtnis und Erinnerungskultur kaum beachtet werden. Auf diesen Mangel macht unter anderem der französische Historiker Maurice Agulhon aufmerksam und nennt in seinen Reflexionen neben den offiziellen Symbolen nationaler Identität drei Formen der nationalen Visualisierung: die weibliche Allegorie, das Wappentier und einen typischen Vertreter des Volkes.¹ Er demonstriert an Beispielen aus der eigenen Geschichte, wie solche Figuren als historische Quellen fungieren und dazu beitragen, mehr über die nationale Geschichte und den Volkscharakter zu offenbaren. Bereits die bildliche Akzentsetzung einer Darstellung reicht aus, um die dahinter stehenden politischen Interessen aufzudecken und die Entwicklung des nationalen Selbstbildes nachzuzeichnen.

Wenn auch die von Agulhon genannten, aus heutiger Sicht herkömmlichen Repräsentationsformen auf den ersten Blick aufgrund ihrer Kreatürlichkeit miteinander verwandt zu sein scheinen, unterscheiden sie sich deutlich nach dem Kriterium der Fiktionalität. Symbole aus der materiellen Realität verfügen über eine Wirklichkeitsreferenz, die den Bezug zwischen Bild und Sache offenkundig macht: Wappentiere wie das Känguru (Australien), das Zebra (Botswana) oder der Tiger (Malaysia) bzw. namhafte Persönlichkeiten wie die jeweilige englische Königin

¹ Agulhon, Maurice: *L'imaginaire des nations. Réflexions liminaires sur l'expérience française*. In: *L'imaginaire de la nation (1792–1992)*. Actes du colloque européen de Bordeaux. Hg. v. Claude-Gilbert Dubois. Bordeaux: 1991, S. 13–17.

oder Bonaparte Napoleon sind aufgrund ihrer Zugehörigkeit, ihrer geographisch-historischen Verortung eindeutig einem bestimmten Volk zuzuordnen. Demzufolge hat ihr symbolischer Gehalt klare Umrisse und die Zahl der Interpretationsmöglichkeiten ist relativ begrenzt. Mit den frei erfundenen Nationalallegorien verhält es sich anders. Als mentale Gebilde haben sie kein festes und scharfes Profil: Die nationale Identifizierung und die Kontextualisierung erfolgt über primäre (Kopfbedeckung, Waffe, Fahne) und sekundäre Attribute (Situationen und Funktionen).² Diese Unschärfe und semantische Offenheit hilft die variablen Selbstbilder einer Nationalidentität auszudrücken und sorgt für eine zeitlose Aktualität der Nationalfiguren. Die gängige Praxis, Allegorien in den Dienst der politischen Hoffnungen und Überzeugungen zu stellen, erreichte im 18. und 19. Jahrhundert ihren Höhepunkt. Gleiche Bestrebungen und Tendenzen im europäischen Raum – die Fatalität der Herkunft wurde allmählich durch das erwachende Nationalgefühl überwunden³ – führten zu einer Vereinheitlichung auch in der politischen Symbolik: Die patriotischen Bewegungen rüsteten ihre nationalen Sinnbilder militärisch auf, ließen sie mit der Nationalfahne in der Hand demokratische Parolen ausrufen und beauftragten sie mit der Führung des Volkes. Dank der allegorischen Präsenz und Mitwirkung bei der Entstehung der Nationalstaaten wurden die Nationalfiguren in dieser martialischen Gestalt und mit Assoziationen zu Ruhm und Sieg in die kollektive Erinnerung aufgenommen. Es gibt allerdings eine Nationalallegorie, die sich nicht in dieses Schema fügt, deren Schicksal von Anfang an einen anderen Lauf nahm – und das ist die deutsche Nationalallegorie Germania.

Die Germania als Allegorie erscheint unter zwei Aspekten als besonders interessant. Der eine betrifft ihre eigenartige Entwicklung, die sich chronologisch in mehrere Stadien gliedert: die Entstehung als universelle Allegorie des germanischen Volkes, die Wiedergeburt als deutsche Nationalallegorie und zuletzt das Ende als verhasster und verleugneter Ausdruck nationaler Identität. Der andere stellt die innere Semantik der Germania in den Fokus. Das Kriegerische ist bei anderen Nationalfiguren nur eine angenommene Haltung als Reaktion auf revolutionäre Unruhen und verewigt damit eine zwar glorreiche, aber vorübergehende Episode. Die Kriegerin Germania ist dagegen in der politischen Repräsentation eine absolute Größe. Das Kriegerische kehrt in ihrer Bekleidung und Haltung als dominante Realisierung immer wieder zurück, begleitet als konstantes Abbild die gesamte deutsche Geschichte und prägt als deutsches Wesensmerkmal über Jahrhunderte das nationale Selbstbild. Um diese Beständigkeit und Wandlung der Germania verstehen zu können, werden in Folgendem die Geburt, der Wandel bzw. die Entfaltung und schließlich der Untergang der Figur anhand verschiedener Werke der politischen Kunst skizziert.

² Staritz, Simone: *Geschlecht, Religion und Nation: Genoveva-Literaturen 1775–1866*. Mannheimer Studien zur Literatur- und Kulturwissenschaft. Bd. 38. Röhrig Universitätsverlag, 2005, S. 122.

³ Kuhn, Samuel: *Lokalgeschichte – ein Gegenentwurf zur Nationalgeschichte?* In: *Frankreich Jahrbuch 2010: Frankreichs Geschichte: Vom (politischen) Nutzen der Vergangenheit*. Hg. v. dfl – Deutsch-Französisches Institut. Springer-Verlag, 2011, S. 134.

Die Anfänge

Die Tradition, abstrakte Begriffe, Tugenden und Laster durch eine Frauenfigur zu verkörpern, geht bis in die Antike zurück. Rätselhaft bis heute ist jedoch, warum sich gerade die weibliche Dominanz bei den allegorischen Darstellungen durchgesetzt hat. Allgemein wird die Ansicht vertreten, dass ein grammatisches Phänomen dahinter steckt: Die Allegorien richteten sich ursprünglich nach dem Geschlecht der abstrakten Begriffe und diese wurden im Alt-Griechischen und Lateinischen größtenteils mit femininen Suffixen gebildet.⁴

Hinsichtlich der politischen Allegoriebildung erweist sich diese Erklärung als etwas ungenügend, denn die weibliche Personifizierung eindeutig männlich konnotierter Begriffe (Kontinente, Provinzen, Städte oder Ethnien) macht weitere Überlegungen zur Motivation notwendig. Im Sammelband *Allegorien und Geschlechterdifferenz* wird dem einführenden Kapitel zufolge davon ausgegangen, dass Frauenfiguren die Staats- und Gemeinschaftsideale als *natur- und gottgegeben* legitihierten.⁵ Mutter Erde und Mutter Natur waren im alten mythologischen Wissen der Kulturen verankert. Demnach sei bei der Entscheidung für eine weibliche Allegorie die Absicht ausschlaggebend gewesen, bestehende und neue politische Konstrukte symbolisch zu rechtfertigen. Auf einen anderen Zusammenhang macht die Frauenforscherin Ulrike Wörner aufmerksam. Ihrer Ansicht nach spiegelt sich in der Geschlechtswahl für die Allegorien ein soziales Phänomen wider, und zwar die patriarchalische Einrichtung der antiken Gesellschaften. Durch die Überhöhung und künstlerische Inanspruchnahme sei die Frau aus dem öffentlichen Leben entfernt und zu einem Objekt degradiert worden, die den männlichen Betrachter hervorragend ansprechen könne, ohne selbst handlungsfähig zu sein.⁶ Die Umstände, auf die die Erklärungen Bezug nehmen, galten bald als überholt. An die Stelle der römisch-heidnischen Götter trat der einzig wahre Gott des Christentums und der frauenverachtende Ton entschärfte sich teilweise. Die Allegorie wurde zwar mit neuen Zügen ausgestattet, aber ihre Verbundenheit mit der Göttlichkeit und der Natur blieb die Jahrhunderte hindurch bewahrt und etablierte sich in der politischen Repräsentation als Vermittlungsinstanz von politischen Botschaften.

Nationalfiguren erzählen Geschichte; es handelt sich aber um mehr als eine narratologische Qualität. Die allegorische Erfassung einer Gemeinschaft ist stets ein historisches Zeugnis, d. h. jede nationale Darstellung ist Spiegel der politischen

⁴ Störmer-Caysa, Uta: Welches Geschlecht hat die Seele? Überlegungen zu Bernhard von Clairvaux und Mechtilde von Magdeburg. In: *Geschlecht in Literatur und Geschichte: Bilder – Identitäten – Konstruktionen*. Hg. v. Heinz Sieburg. Bielefeld: transcript Verlag, 2014, S. 92.

⁵ *Allegorien und Geschlechterdifferenz*. Hg. v. Sigrid Schade; Monika Wagner; Sigrid Weigel. Köln, 1994, S. 2.

⁶ Wörner, Ulrike: *Die Dame im Spiel. Spielkarten als Indikatoren des Wandels von Geschlechterbildern und Geschlechterverhältnissen an der Schwelle zur Frühen Neuzeit*. (= Regensburger Schriften zur Volkskunde/Vergleichenden Kulturwissenschaft, Band 21). Münster; New York: Waxmann Verlag, 2010 S. 142.

und gesellschaftlichen Verhältnisse einer bestimmten Epoche. Es lohnt sich immer den Anfang dieser Erzählungen einer genaueren Betrachtung zu unterziehen, denn die Entstehung einer Nationalallegorie lässt sich in den meisten Fällen zeitlich relativ genau verorten und markiert einen Einschnitt in der Geschichte des jeweiligen Volkes.

Die Allegorie Germania verdankt ihre Existenz im Grunde genommen dem Umstand, dass sich die Lage zwischen dem Römischen Imperium und dem germanischen Volk immer mehr verschärfte. Die Hinweise auf das unzivilisierte Nachbarvolk waren in den Berichten ab dem 3. Jahrhundert v. Chr. regelmäßig präsent, aber diese Erwähnungen vermittelten nur ein ungenaues Bild über die Bewohner der nördlichen Gebiete. Sie wurden nicht klar von den Kelten und Skythen unterschieden und fielen lediglich wegen ihrer internen Streitigkeiten auf. Je mehr sich dann die Streifzüge gegen das Römische Reich richteten, desto länger und ausführlicher wurden die Schilderungen. Julius Caesars *De bello gallico* (52/51 v. Chr.) gilt zweifelsohne als einer der bedeutendsten Berichte der Zeit. Darin proklamierte der Kaiser die Existenz einer eigenständigen, germanischen Ethnie und warnte zum ersten Mal vor den halbwilden Barbaren. Die „germanische Gefahr“, die in seiner Schrift angedeutet wurde, entwickelte sich zur größten Bedrohung der nächsten 500 Jahre und ließ sich letztendlich trotz allerlei Maßnahmen nicht abwehren.⁷ Wie sich die Politik den Germanen gegenüber veränderte, zeigen die je nach Kaiser neugeprägten Münzen, auf denen seit dem ersten Jahrhundert immer öfter auch die Kriegerin Germania abgebildet wurde.

In Abhängigkeit davon, wie man sich die Eingliederung der Germanen ins Römerreich vorstellte, lassen sich zwei Typen von Germania-Darstellungen identifizieren. Die imperialistische Politik des ersten Jahrhunderts schuf das Motiv der trauernden Gefangenen, die s. g. *Germania Capta*. Es wurde zur wichtigsten Bestrebung erklärt, die Germanen zu unterwerfen und ihre Expansion gewaltsam aufzuhalten. Der erste Kaiser *Germanicus* glaubte das Germanenproblem durch die Gründung von germanischen Provinzen gelöst zu haben. Domitians Goldmünze zeigt die Germania in einer entwürdigenden Pose, mit entblößtem Oberkörper auf ihrem Schild sitzend und einem zerbrochenen Speer als Zeichen der Demütigung. Die gleiche Konstellation kehrt ungefähr 100 Jahre später auf den Sesterzen von Mark Aurel zurück. Die Germania – diesmal als besiegte Frau, als *Germania Svabcta* bezeichnet – verkündet, erniedrigt am Fuße eines Tropäums sitzend, den Sieg des Imperators über die Markomannen im Jahr 172. Diese von Ergebenheit und Demut gekennzeichnete Haltung herrscht aber keinesfalls auf allen antiken Gegenständen vor. Die Frauenfigur, die die Reisemünzen von Kaiser Hadrian zierte, ist das genaue Gegenstück: Würdevoll blickt sie nach vorne und hat – in der Art einer Minerva – Speer und Schild in der Hand. Diese Germania, die keine pejorative Inschrift mehr trägt, erklärt sich mit der integrativen Politik des Kaisers: Hadrian verzichtete

⁷ Schneider, Helmuth: Von den Kimbern und Teutonen zu Ariovist. Die Kriege Roms gegen germanische Stämme in der Zeit der römischen Republik. In: Feindliche Nachbarn: Rom und die Germanen. Hg. v. Helmuth Schneider. Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2008, S. 29.

Römischer Aureus von Kaiser Domitian (88–89); Sesterz des Marc Aurel (172–173); Denar unter Kaiser Hadrian (134–138)

auf jegliche militärische Aktionen, um die Integration der Provinzen in die große Gemeinschaft voranzutreiben und das friedliche Zusammenleben im Imperium zu sichern.

Der Quellenwert dieser ältesten Germania-Darstellungen mag auf den ersten Blick als nicht besonders groß erscheinen, vor allem im Hinblick auf die schriftlichen Überlieferungen. Die Berichte und Beschreibungen sind zwar stellenweise tatsächlich sehr ausführlich, aber sie strotzen nur so von Verallgemeinerungen und stereotypen Vorstellungen. Man wird bei der Erforschung des Germanentums mit der gleichen Schwierigkeit konfrontiert wie bei den anderen indogermanischen Stämmen: Die griechische und römische Geschichtsschreibung nahm alles aus der einseitigen Perspektive des Überlegenen wahr und beurteilte Kultur und Brauchtum der „Barbaren“ nach den eigenen weltanschaulichen Auffassungen.⁸ Bildliche Quellen sind natürlich ebenso vom fremden Blick belastet, aber sie entbehren die Evidenz und Komplexität des Geschriebenen, was ihre Botschaft etwas glaubwürdiger macht.⁹ Das Visuelle arbeitet mit einem Zeichensystem, das keine syntaktische Struktur oder logische Form erlaubt. Bildkonstruktionen sind nicht geeignet, differenzierte Aussagen zu machen, sie fokussieren auf Relationen und Stimmungen und versuchen bestimmte Eindrücke zu erwecken. Sie stellen nichts fest, sie suggerieren. Und das ist insofern von Vorteil, als sie sich nicht in Einzelheiten verlieren und an der Entstellung der Wirklichkeit mitwirken können.¹⁰

⁸ Siehe dazu: József Fülöp; Ramóna Bódi; Ádám Szinger: A germán lélekfogalom és lélekképzetek [Seelenbegriff und Seelenvorstellungen bei den Germanen]. In: Lélekenciklopédiák. Band III. Budapest KRE BTK: L'Harmattan (im Erscheinen)

⁹ Schicha, Christian: Die Theatralität der politischen Kommunikation: Medieninszenierungen am Beispiel des Bundestagswahlkampfes 2002. Münster: LIT Verlag, 2003, S. 47–48.

¹⁰ Pauen, Michael: Die Sprache der Bilder. In: Bild – Bildwahrnehmung – Bildverarbeitung: Inter-

Trotz dieser relativ großen Authentizität der Germania-Motive ist sie in der Antike noch nicht als Nationalallegorie zu bezeichnen, was allerdings nicht damit zusammenhängt, dass sie durch eine Fremdzuweisung konstruiert wurde und durch die römische Sicht geprägt war. Der „Russische Bär“ wurde auch von einem westlichen Reisenden erfunden und fand erst nachträglich, im 20. Jahrhundert (durch das Maskottchen für die Olympischen Spiele) offizielle Bestätigung.¹¹ Dieser Akt des Sich-Bekennens zum nationalen Selbstbild ist aber unbedingt erforderlich und setzt natürlich einen hohen Grad an Zusammengehörigkeit voraus; die Germanen – auch wenn sie generell als homogenes Volk geschildert wurden – verfügten nicht über ein Kollektivbewusstsein. Um später die Anknüpfungspunkte erkennen und die erfolgte Identifikation nachvollziehen zu können, war es notwendig, diese allerersten Germania-Realisierungen zu untersuchen.

Die Wiedergeburt der Germania als deutsche Nationalallegorie

Auf den Untergang des Römischen Reiches folgte erstmals ein politisches Durcheinander. In kürzester Zeit wurde Europas Landkarte mehrmals vollständig umgezeichnet, neue Reiche entstanden, andere fielen den Machtkämpfen zum Opfer und verschwanden. Diese Jahre sind in der Geschichte der Germania als eine Art Übergangszeit zu betrachten. Es kamen zwar im Regnum Francorum schon fränkische und sächsische Dynastien auf den Thron und es kann auch nicht mehr von einer Fremdzuweisung die Rede sein, dennoch fehlten immer noch die Bedingungen für eine nationale Selbstdarstellung. Die Germania wurde den antiken Bezeichnungen und Ritualen (z. B. Huldigungsakt) gleich als eine Art Relikt aus den alten Zeiten mit der *Translatio imperii* ins neue Reich hinübergerettet. Dementsprechend fand sie hauptsächlich in der Herrscherikonographie Verwendung und diente der Legitimität der kaiserlichen Macht. Welche Rolle ihr in den Hegemoniebestrebungen des Herrschers zugedacht war, erkennt man am Evangeliar von Otto III. (11. Jh.). Auf dem Kaiserbild erscheint die ergebene Germania in einem Frauenkranz. Ihr werden andere Figuren, Italia und Gallia, zur Seite gestellt, wodurch sie lediglich einen Teil der Machtansprüche verkörpert.¹² Erst im späten Mittelalter vollzog sich ein nationales Erwachen: Das Interesse richtete sich auf das deutsche Volk, auf das deutsche Selbstbild, und das ermöglichte die Wiedergeburt der Germania als deutsche Nationalallegorie.

Nach der Gründung des Heiligen Römischen Reiches erfolgte im 14. und 15.

.....
disziplinäre Beiträge zur Bildwissenschaft. Hg. v. Klaus Sachs-Hombach; Klaus Rehkämper. Wiesbaden: DUV, 1998, S. 201.

¹¹ Platoff, Anne M.: The “Forward Russia” Flag: Examining the Changing Use of the Bear as a Symbol of Russia. In: *Raven: A Journal of Vexillology*. Hg. v. North American Vexillological Association. (Nr.19) United States, Canada, 2012, S. 99–100; 105–106.

¹² Brandt, Bettina: Germania und ihre Söhne. Repräsentationen von Nation, Geschlecht und Politik in der Moderne. Historische Semantik, Bd. 10. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010, S. 36.

Jahrhundert eine Abgrenzung und stufenweise Aufwertung der nationalen Begrifflichkeit. Vergangenheit und Gegenwart, Römisches Imperium und Deutsches Regnum näherten sich immer mehr an und vereinigten sich schließlich im 16. Jahrhundert zu einem neuen Reichsgebilde. Die nun auf Papier als *teutsche Nation* bezeichnete Bevölkerung des Reiches bedurfte aber einer neuen kulturellen Identität: Der Begriff *Natio Germanica* sollte mit Inhalt und Sinn, mit konkreten Vorstellungen gefüllt werden. Bedeutsam auf dem Weg zur Selbstbestimmung war die im 15. Jahrhundert wiederentdeckte Tacitus-Schrift *Germania*, die von den Humanisten Konrad Celtis und Ulrich von Hütten ins Deutsche übertragen worden war und neben Gebräuchen und Sitten der Germanen auch deren charakterlichen Stärken und Schwächen ausführlich schilderte. Die vom römischen Historiker aufgezählten Eigenschaften wurden in der deutschen Rezeption als nationale Charakterzüge identifiziert und dazu verwendet, eine Brücke zwischen den beiden Völkern zu schlagen. Den Grundstein dieser konstruierten Verwandtschaft bildete der Kampfgeist des Germanen, der in der *Germania* mehrfach Erwähnung fand. Tacitus beschwor das Bild eines Kriegers, der sich unruhig immer wieder in Streitigkeiten flüchtete und Entscheidungen mit der Waffe traf.¹³ Er betrachtete *virtus und fortitudo* als Inbegriff des germanischen Volkes: Gelobt wurden aber in erster Linie nicht die Waffen, sondern der Besitz von List und Geschicklichkeit sowie die Kunst der Intrige und Zerstreuung.¹⁴

Durch Bezug auf diese Stellen wurde die *virtus militum* zur Begründung des ethnisch-kulturellen Mythos der Deutschen herangezogen. Beliebt war das Motiv des Kriegerischen im 16. Jahrhundert auch wegen seiner universellen Einsetzbarkeit. In der Auseinandersetzung mit den feindlichen Nachbarn diente es als militärischer Appell. Die Idee der Reichsübertragung wurde als berechtigt erkannt und als Legitimationsgrund für den missionarischen Kampf um den christlichen Glauben vorgebracht. Außerdem berief man sich bei Streitfällen untereinander allzu gern auf die berühmte Freiheitsliebe der Deutschen. Selbst auf die Literatur wirkte sich die Verklärung der Kriegstapferkeit aus: Das Deutsche avancierte zu einer „tapferen, schönen, majestätischen Heldensprache“,¹⁵ an der alle Mitglieder der Nation partizipierten.

Die hergestellte historisch-kulturelle Kontinuität blieb trotz Nachweis der antiken Schrift eher obskur und musste durch andere Konstrukte gefestigt werden. So belebte man die Gestalt der Kriegerin Germania neu. Als Erinnerungsmedium sollte sie die Identifikation der Deutschen mit dem germanischen Volk, den tapferen und kriegerisch erprobten Vorfahren erleichtern.

¹³ Walch, G. L.: Tacitus' *Germania*. Urschrift, Uebersetzung und eine Abhandlung über antike Darstellung in Beziehung auf Zweck und Zusammenhang in Tacitus' *Germania*. Berlin: Dümmler's Buchhandlung, 1829, S. 25.

¹⁴ Tacitus, Cornelius: Die *Germania* des Tacitus: Uebersetzt und im Volksthümlicher, deutschrechtlicher und geographisch-historischer hinsicht erläutert. Leipzig: C. H. F. Hartmann, 1828 S. 103.

¹⁵ Rist, Johann: Das friede wenschende deutschland: Eine comedia oder gesprech-spiel. Universität Harvard, 1806, S. 55.

Die bewaffnete Germania „hoch und herrlich“ im Glanze der Siege

Das Interesse an der Allegorie Germania blieb in den nächsten Jahrhunderten ungebrochen. Sie bewahrte ihren Platz im künstlerisch-literarischen Bewusstsein und wurde immer wieder in Karikaturen, auf Reliefs abgebildet oder in Gedichten, Liedern, aber auch in Festreden und Presseartikeln thematisiert. Im 19. Jahrhundert nahm dann die allegorische Nationsdarstellung einen plötzlichen Aufschwung. Diese Epoche ist der Höhepunkt in der Geschichte der Germania, die Figur fand in einer ungewöhnlich großen Intensität und Komplexität Gestalt. Im Folgenden befasse ich mich mit dem Germania-Bild der revolutionären Zeiten und dessen Entwicklungsrichtung.

Neue Variationen der Kriegerin Germania tauchten um das Jahr 1848 während der revolutionären Unruhen auf. Den Ausbruch der Revolution begleiteten Szenen voller Dynamik und Tatkraft. Entweder nahm die Germania göttliche Züge an: Sie trat an die Stelle des Kriegsgottes Mars, den man seit der humanistischen Tacitus-Rezeption als *Pater Germanicus* verehrte und wurde im antiken Gewand der Athene oder Nike als transzendente Macht beschworen, sich auf die Seite der Revolution zu stellen. Oder die patriotische Kunst versetzte sie in die Rolle einer anderen mythologischen Gestalt, die man aber nicht mehr um Fürsprache, sondern um konkrete Führung bat. Das sagenumwobene Frauenvolk, die Naturgewalt und männliche Stärke repräsentierenden Töchter des Ares inspirierten die allegorischen Szenen unmittelbar vor der Märzbewegung. Die Germania trat als mit wehendem Haar voranstürzende Amazone auf die Nationalbühne und zeigte den imaginären Partnern mit erhobenem Schwert den Weg in die Freiheit. In einem tiefen Gegensatz zur Ausrüstung der Kämpferin stand ihre spärliche Körperbedeckung: Die weibliche Nacktheit sollte auf die moralische Wahrheit des Auftrags verweisen.¹⁶

Nach den ersten erfolgreichen Aktionen der Freiheitskämpfer veränderte sich die Attitüde der Germania. Sie wurde, um den nationalen Charakter hervorzuheben, mit Vorliebe in einen schwarz-rot-goldenen Umhang gekleidet und mit der Trikolore in der Hand dargestellt. Was sie an Kleidung gewann, verlor sie an Bewegung: Mit der Festigkeit und Massivität, die sie umgab, wollte man die defensive Haltung andeuten, die Wacht über die parlamentarischen Errungenschaften. Solch eine gewichtige, statische Kriegerin schwebte auch den Verfassern des Sängerbüchchens *Germania* 1848 vor Augen. Das Titelblatt konkretisiert die Gefahren: personifizierte Knechtschaft und die Anarchie, beide liegen der triumphierenden Germania zu Füßen.¹⁷ Mit der militärischen Niederschlagung der Kämpfe entrückte zwar dieses Wunschbild der Realität, den Traum gab man aber nicht auf: Germania wurde zu einer Vision und die nationale Einheit in eine unbestimmte Zukunft projiziert.

¹⁶ Brandt, Bettina: Germania und ihre Söhne. Repräsentationen von Nation, Geschlecht und Politik in der Moderne. Historische Semantik, Bd. 10. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010, S. 272.

¹⁷ Ebd. S. 275.

Der Traum ging 1871 mit der Gründung des Deutschen Kaiserreiches in Erfüllung. Der Attitüdenwechsel der Germania, ihre Reaktionen entsprechen denen der Revolutionszeit: Sie setzt sich zuerst für die Einheit und Freiheit ein und wacht dann über die Ordnung. Was sich an Funktion und Dimension ändert, lässt sich am besten anhand lyrischer Bezüge zeigen.

Die Kämpferin ist immer noch bewaffnet, aber die Amazone wird im Sinne des patriotischen Zeitgeistes als tapferes Heldenweib nationalisiert. Die Härte und Standhaftigkeit der Germania erreicht in den Gedichten zwischen 1860 und 1890 einen sehr hohen Grad. Das ist zum Teil der Kampfausrüstung, dem Panzer zu ver-

danken, der ihren Leib bekleidet. Der im Wind flatternde, leichte Umhang gehört der Vergangenheit an; Helm und Brustharnisch bedecken ihren Körper und eine unerbittliche Robustheit begleitet ihr Erscheinen: „[...] mit beerztem¹⁸ Schritte / Hintretend in Europas Mitte“.¹⁹ Das Eisen in der Hand, das Schwert wird als Angriffsgewehr konkretisiert. Eine besondere religiöse Aufladung erhält das ganze Bild in den Fällen, in denen es als Flammenschwert bezeichnet wird: Wie der hl. Michael in vielen Darstellungen gegen die sich zu seinen Füßen windende Schlange oder den als Drachen dargestellten Satan kämpft, so wendet sich Germania gegen den bösen Erbfeind, den Franzmann. Sie greift zur Waffe und zieht ins Feld, um ihren Herd zu beschützen.

Nach 1871 kehrt die Kämpferin zwar dem Krieg den Rücken, das Schwert bleibt aber in ihrer Hand und sendet eine Warnung an die feindliche Welt. Germania, die Hüterin des Friedens, hält ihre Augen offen und sollte sich ein Feind nähern,

Hermann Wislicenus: *Germania oder die Wacht am Rhein* (1873)

¹⁸ In anderen Textausgaben: *beberzt*. Siehe z. B.: Lyrik der Gründerzeit. Hg. v. Günther Mahal. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1973, S. 41.

¹⁹ Geibel, Emanuel: An Deutschland. In: Emanuel Geibel: Gedichte und Lieder. 540 Meisterwerke der Literatur. (Erweiterte Ausgabe). Altenmünster: Jazzybee Verlag, 2012, Kapitel Heroldsrufe

dann „schlägt sie ihn bis ins tiefste Mark“.²⁰

Die Wächterin bleibt an Härte und Festigkeit keinesfalls hinter ihrer Vorgängerin zurück. Fest steht Germania! – stellt Ferdinand Freiligrath im Gedicht *Hurra, Germania!* fest. Belegt wird dies in den Gedichten durch herausragende Beispiele. Es gibt mythologische Parallelen: Emmanuel Geibel adaptiert die antik-göttliche Aura auf das 19. Jahrhundert und vergleicht Germania mit dem Titan Atlas: Wie dieser das Himmelsgewölbe stützt, so „ruhig, sicher und fest“ trägt die Germania auf ihren eisernen Schultern die Säulen des Reiches und kein Zweiter lebe, der sie

trüge wie sie.²¹ Ein anderer Versuch, um die plastische Wirkung vollkommen zu machen, stammt von Rudolf von Gottschall, der das Wort an ein Germania-Denkmal richtet. Die Massivität, die in der Figur steckte, rief wie beim Atlasbild nach Materialisierung. Die Zahl der Statuen, die nach der Reichsgründung von der Kriegerin Germania inspiriert wurden, ist nicht genau zu beziffern. Die berühmteste ist jedenfalls das Niederwalddenkmal und mit einem Gruß an dieses 12,5 Meter hohe, in Erz gegossene Monument fängt Rudolf von Gottschalls Gedicht an: „Ich grüße dich Germania, / Auf deiner Bergeshalde!“²² Um den Eindruck von Gewaltigkeit zu steigern, wird das „Erzbild vom Niederwalde“ mit der zerbrechlichen, bleichen Loreley kontrastiert. Die eine Frauenfigur über dem Rhein verkörpert das Reich und die andere die Kunst, sie können ohneeinander nicht existieren: „Doch neben deutschen Thaten blühn! / Ja ewig die deutschen Lieder!“²³

Germania auf dem Niederwalddenkmal (errichtet zwischen 1871 und 1883)

²⁰ Feodor von Wehl: Germania!, gedichte.xbib.de/Wehl,+Feodor+von_gedicht_063.+Germania!.htm (Zugriff am 27.09.2015)

²¹ Geibel, Emanuel: Distichen aus dem Wintertagebuche. In: Emanuel Geibel: Gedichte und Lieder. 540 Meisterwerke der Literatur. (Erweiterte Ausgabe). Altenmünster: Jazzybee Verlag, 2012

²² Gottschall, Rudolf von: Am Rhein, nddg.de/gedicht/8990-Am+Rhein-Gottschall.html (Zugriff am 27.09.2015)

²³ Ebd.

Bleibe bewaffnet! – lautet die Bitte an Germania. Es gäbe so vieles zu bewahren: Freiheit und Ehre, Entitäten in Verbindung mit dem Volk („für Heim und Herd, für Weib und Kind“), mit dem Eigentum („für jedes teure Gut“) und mit dem Deutschsein („für deutsches Recht, für deutsches Wort, / Für deutsche Sitt und Art“).²⁴ Aber die Germania blieb dem deutschen Volk nicht lange erhalten. Wie ihre Geschichte im 20. Jahrhundert endete, wird im letzten Kapitel dargelegt.

Der Untergang der Germania

Würde die Germania das Schicksal der anderen Nationalfiguren teilen, wäre in diesem letzten Abschnitt von einem Rückzug, einem Verfall, aber nicht von einem Verschwinden die Rede. Die Geschichte der Germania nahm im 20. Jahrhundert einen unerwarteten Lauf: Sie hörte auf als politischer Mythos zu fungieren und wurde als Erinnerungsfigur aus dem Kulturgedächtnis der Deutschen getilgt. Die Bezeichnung, die auf die historisch-kulturellen Wurzeln des Volks hinwies und im Kollektivgedächtnis so lange Zeit fest verankert war sowie im zerstückelten und kulturell heterogenen Reich eine Art identitätsstiftendes Wissen vermittelte, wurde tabuisiert. Über die Gründe lässt sich nichts Bestimmtes sagen. Man kann nur spekulieren, und diesen subjektiven Überlegungen widme ich das letzte Kapitel. Jegliches Verschwinden aus dem Gedächtnis wird unter dem Begriff *Vergessen* behandelt. Mit den Theorien über diesen Prozess könnte man ein ganzes Buch füllen.²⁵ Unabhängig davon, ob man ältere oder neuere Herangehensweisen betrachtet, ob die Definition psychologisch, kulturell oder eben sozial ausgerichtet ist, zeichnen sich grundsätzlich zwei Tendenzen ab: Vergessen wird entweder als unbeabsichtigter Verlust oder als gezielte Entsorgung, eine Art *damnatio memoriae* beschrieben.²⁶ Betrachtet man die erhalten gebliebenen Germania-Bezüge aus dem 20. Jahrhundert, findet man für beide Vorgänge eklatante Perioden.

Eine Art passives Vergessen wurde der Germania bis 1933, bis zur nationalsozialistischen Machtübernahme zuteil. Nach der Reichsgründung begann eine neue Zeitrechnung, mit der eine Verschiebung der politischen Symbolik einherging, und die Germania geriet aus dem Blickfeld. Die Kunst nach der Gründerzeit bediente sich vorerst anderer Stoffe und Motive; auch auf dem Gebiet der Staatsrepräsentation musste die Allegorie immer öfter mit anderen Zeichen der nationalen

²⁴ Freiligrath, Ferdinand: Hurra, Germania!

gedichte.xbib.de/Freiligrath_gedicht_Hurra,+Germania!.htm (Zugriff am 27.09.2015)

²⁵ Siehe dazu: Assmann, Aleida: Archive im Wandel der Mediengeschichte. In: Archivologie. Theorien des Archivs in Wissenschaft, Medien und Künsten. Hg. v. Knut Ebeling; Stephan Günzel. Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2009, S. 165–172; Reik, Theodor: Über kollektives Vergessen. In: Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse. (Jahrgang VI. Heft 3.) Hg. v. Sigmund Freud. Wien; Leipzig; Zürich Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1920, S. 202–215.

²⁶ Sabrow, Martin: Die Lust an der Vergangenheit. Kommentar zu Aleida Assmann. In: Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe, 4 (2007), H. 3., zeithistorische-forschungen.de/3-2007/id=4667 (Zugriff am 20.04.2015)

Zugehörigkeit konkurrieren. Die Ablösung der Germania war teilweise politisch motiviert: Der neue Staatsapparat setzte sich zum Ziel, die Reichsgelegenheiten möglichst schnell zu stabilisieren und die Ordnung herzustellen. Diesem Konsolidierungsbestreben hätte eine kriegerisch-agitatorische Nationalfigur nur im Wege gestanden. Die Auswahl an Ersatz war groß: 1841 verfasste Fallersleben das Lied der Deutschen, Schwarz-Rot-Gold wurde 1848 zur Fahne des Deutschen Bundes erklärt und der einköpfige Adler 1871 als Staatswappen des wiedergeborenen Deutschen Reiches eingeführt. Die Germania-Darstellungen brachen zwar nicht spurlos ab, ihre Verwendung ging aber drastisch zurück. Dass sie vereinzelt doch noch vorkamen, ist der Beweis dafür, dass es aus diesem Zustand noch eine Rückkehr gegeben hätte, denn passives Vergessen bedeutet keine endgültige Abrechnung mit einem Konstrukt.

Das aktive oder motivierte Vergessen entspricht der psychoanalytischen Vorstellung von der Verdrängung und ist durch Schuld- oder Schamgefühl motiviert. Über die Zeit nach 1933 ist aus den Dokumenten kaum etwas zu erschließen, nach den Jahren der totalitären Herrschaft trat eine bedrückende Stille ein. Was sich in der Zwischenzeit ereignet haben mag, ist schwer zu erraten. Die Vermutung liegt nahe, dass die Germania den Erinnerungen zugeordnet wurde, die man mit der aggressiven Politik der Kriegs- und Vorkriegsjahre verband und deren sich die Deutschen gerne entledigen wollten. Was diese Erklärung allerdings in Frage stellt, ist die Unverständlichkeit dieser Assoziation. Die Germania war nicht Teil der Nazi-Parteiideologie, sie hatte keine propagandistische Funktion wie Siegfried, Barbarossa oder Hermann. Als Frau wurde ihr von Hitler wenig Aufmerksamkeit geschenkt, er war nicht bereit, die Germania als Autorität anzuerkennen. Die Frau hatte im nationalsozialistischen Deutschland eine einzige Aufgabe, dem Führer neue Söhne zu gebären und dadurch für den Fortbestand der arischen Rasse zu sorgen.²⁷ Aber selbst Autoren, wie Heiner Müller, trugen diesen falschen Glauben fort: Er konstituierte in seinem Drama *Germania Tod in Berlin* eine Wechselbeziehung zwischen Hitler, Germania und der BRD.

Ob die Germania von dieser ideologischen Ladung, die bis heute ihre Wahrnehmung prägt, zu säubern ist, kann nicht beantwortet werden. Die Rehabilitierung der Figur könnte aber den bisher teilweise versperrten Weg zur Lyrik der Reichsgründung öffnen und eine große Anzahl von pauschal diskreditierten Gedichten zum Untersuchungsgegenstand der Literatur erheben. Eine kritische Analyse der patriotischen Lyrik, die den ideologischen Inhalt und den Mangel an Authentizität ausklammert, würde vermutlich zu wichtigen literarischen und kulturgeschichtlichen Entdeckungen führen.²⁸

²⁷ Behrenbeck, Sabine: Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923 bis 1945. (Kölner Beiträge zur Nationsforschung, Bd. 2.) Vierow b. Greifswald: SH-Verlag, 1996, S. 240.

²⁸ Siehe dazu: Hohendahl, Peter Uwe: Vom Nachmärz bis zur Reichsgründung. In: Geschichte der politischen Lyrik in Deutschland. Hg. v. Walter Hinderer. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007, S. 225–226.

Abstract

Origin and Evolution of the National Allegory Germania Illustrated by Political Works of Art

National identity is represented in modern times by national symbols like flags, emblems and anthems. The article discusses another, old and traditional way of expressing national togetherness – the national allegory. It shall aim to reconstruct, by examining its various manifestations, the process of awakening and change of national consciousness. How this interaction precisely looks and what kind of messages and ideas have been communicated is demonstrated by the specific example of Germania, the German national allegory. This martial woman has been present from the earliest times, from the first Germanic tribes to the present, and the perception of her signifies different periods of becoming an independent, organic community. These stages divide the study into four topical sections. The Germania of the ancient times is not yet a national allegory; she stands for the barbarian Germanic peoples and reflects the Roman perspective. An important turning point is defined by her return a thousand years later: the national identification occurs and Germania will be called on as a national allegory to create a bridge to a glorious past. An era follows with a continuous increase in Germania's political importance. This comes to a climax in the revolutionary 19th century: quite new and complex, artistically moulded and narratively elaborated variations of the allegory appear. The last portion deals with forgetting and mentions historical and psychological causes for the disappearance of this basic figure. The article ends with some hypothetical thoughts and an outlook on the future.

RECENZÍÓ

BAKOS ÁRON

A barna táska. Egy hadifogoly naplója és levelezése 1914–1918.

Válogatta és közreadja: Kornis Anna és Takács Ferenc.

Noran Libro, Budapest, 2015.

A kötet Kornis Jenő banktisztviselő első világháborús naplóját közli teljes terjedelmében, illetve levelezését és egyéb feljegyzéseit részleteiben. A közreadott dokumentumokat Takács Ferenc előszava és Kornis Anna utószava foglalja keretbe. Előbbi röviden bemutatja a fennmaradt iratokat, valamint felvázolja Kornis Jenő életútját és annak szűkebb történeti kontextusát. Utóbbi, Kornis Anna személyes hangvétellő írása ismerteti családjának és a feljegyzéseket őrző barna táskának a történetét, ezentúl pedig a családtörténeti kutatások folyamatába enged betekintést az olvasónak.

A közreadott anyagok alapján az 1914 augusztusa és 1918 májusa: a berukkolása és a leszerelése közötti időszakot ismerhetjük meg. Az Esztergomból Przemyślbe vezényelt – kezdetben munkáskatonának, majd 1915 januárjától csapatszolgálatra beosztott Kornis – az 1915. március 23-i fegyverletétel után orosz fogságba esik. 1918. márciusi szökéséig először a turkesztáni Szamarkandban, majd a Moszkvai Kormányzóság fennhatósága alá eső településeken tölti fogságának éveit. Azt már Takács Ferenc írásából tudjuk meg, hogy a háborút és a hadifogságot túlélő, örvetetői (*Gefreiter*) rangban 1918 májusában leszerelő Kornis Jenő további életútját a zsidóság ellen hozott intézkedések szegélyezik, s terelik a jogfosztottság, az egzisztenciális ellehetetlenülés felé, hogy végül 1944-ben, az auschwitzi koncentrációs táborban gyilkolják meg.

Kornis Jenő, bár az első világháború egyik legnagyobb ostromát küzdötte végig, írásaiban a nagyobb harci cselekményekről csak ritkán számol be. A leveleket olvasva az a benyomásunk támadhat, hogy az otthoniak sokszor jobban értesültek voltak a fronton harcolók általános helyzetéről, mint a katonák maguk. Kornis valóban sokat panaszkodik a nap nap után szárnyra kapó, majd alaptalannak bizonyuló rém- és örömhírekre, és többször azzal a kéréssel fordul mennyasszonyához, hogy fizesse elő részére a *Pesti Hírlapot*. Kiszolgáltatót és elszigetelt élethelyzetében a katona hitelt ad az ellenség kegyetlenkedéseiről szóló képtelen híreszteléseknek, s egyre rezignáltabban várja az ágyúk gépies robaja mellett saját pusztulását.

A halál közvetlen megtapasztalása mellett a napló és a levelek megörökítik a katona- és fogolyélet nehézségeit, a katonák és a foglyok egyaránt monoton, olykor hosszabb tétlen várakozásba fulladó, majd nehéz fizikai robottal telő mindennapjait. Kornis Jenő tanúsága szerint a katonák és a foglyok élete nem sokban különbözött:

a magány, a kilátástalanság, az unalom, a megszokott közegből való kivetettség, a család hiánya, az otthoniakkal való kapcsolattartás lehetőségeinek esetlegessége, a nélkülözés, az emberhez méltatlan körülmények, a betegségek, a fizikai létben való állandó fenyegetettség, az éhezés, a további élelem beszerzését lehetővé tevő pénz hiánya, a feljebbvalók önkényének való kiszolgáltatottság, az idegen tájak bejárása, más nemzetek tagjainak megismerése, a bajtársiasság megnyilvánulásai mindkét élethelyzetre jellemzőek. Egyben ezek a feljegyzések és a levelek leggyakoribb témái. Emellett érdekes megfigyelni, hogy a kor heroizáló, honvédő diskurzusába Kornis sosem kapcsolódik be, csak az otthoniak néhány korai levele vesz át ebből bizonyos fordulatokat.

A fogságban, az eltelt idővel párhuzamosan egyre kurtábbak lesznek a haza küldött levelek, ahogy a naplóba is egyre ritkábban kerülnek új bejegyzések. Kornis feljegyzéseinek témái is leszűkülnek. Míg az első évben gyakran ír természeti jelenségekről, a bejárt tájakról, ritkábban a megismert népekről, s általában is bőbeszédűbbek és témájukban gazdagabbak jegyzetei, addig később már csak inkább szükségleteiről, életkörülményeiről számol be, s egyre sürgetőbben kér segítséget az otthon maradottaktól. A lét emelkedettebb pillanataira a szerelmi vallomások mellett idővel egyedül az újévi köszöntések (rós hásáná és szilveszter) emlékeztetnek.

A közölt források harmadik típusáról még nem szóltunk, melyeket *Feljegyzések* címszó alatt közölnek a szerkesztők. Találunk köztük katonai bejegyzéseket, pénzügyi elszámolásokat, név- és címjegyzéket, orosz-magyar szószeretet, nyelvtanulási gyakorlatokat, olvasmányairól készült kivonatokat és verseket. A közölt részletek alapján javában hazafias és szerelmi költeményeket tartalmaz a füzet, de Kornis saját maga is írt lírai műveket.

A kötet könyvészetileg igényes, felépítése áttekinthető. Az üres oldalak eredeti kéziratos feljegyzésekkel való kitöltése is a könyv javára válik, de a lapszéleken ezek már fölöslegesnek hatnak, a kötet esztétikai értékéből pedig inkább levonnak. A fedőlap belső felére elhelyezett két kép – mely a könyv elején Kornist mint frissen bevonult katonát, végén pedig mint szökése előtt álló hadifoglyot ábrázolja – nagyon találó. A kötet általában is gazdagon illusztrált, fényképek, képeslapok, levelezőlapok és az eredeti feljegyzésekről készült képek nagy számban kerültek a szövegbe.

A különböző jegyzetekről készült felvételek alapján lehetőségünk nyílik a kéziratos és a gépelt szöveg részleges összevetésére. A közreadók már a kötet elején tisztázzák, hogy a központosítást és a helyesírást „modernizálták” az olvashatóság érdekében. Emellett helyenként apróbb stiláris javításokat eszközöltek (feleslegesen ismétlődő szavak törlése, szórend helyesbítése), bár egyes szavakat „korfeszítő” hatásuk miatt mégis eredeti írásmódjuk szerint közöltek. Vitatható, hogy ez a megközelítés helyes-e, az azonban bizonyos, hogy helyenként apróbb következtetlenségeket és pontatlanságokat találunk. Nem tudni, hogy egyes esetekben hibás lejegyzésről vagy fölösleges stilizálásról van-e szó: ilyen például a *felrobbantunk* szónál az igekötő megváltoztatása (47. o.), a tagmondatok sorrendjének felcserélése (48. o.) vagy a *keveset* helyett a *kicsit* szó használata (157. o.). A szerkesztők úgy tűnik, hogy az irányjelölő és helyjelölő ragok tévesztését korrigálták az eredeti szö-

veghez képest, ám ezt az elvet nem érvényesítik mindenhol, így egy mondaton belül kijavítják a *helyzetben*, de nem változtatják meg a *Premyslbe* szó végződését (65. o.). A lejegyzések általában pontosak, csak elvétve találunk olyan apróbb hibákat, mint egy szó kihagyása (55. o.), bár ahol ez éppen a *ne* tagadószó (157. o.), ott még ez is értelemzavaró lehet. A fogságban kényszerűen német nyelven írt lapok a kötetben magyarra fordítva szerepelnek. A fordítások hűek az eredeti szöveghez, bár kisebb pontatlanságokat itt is elkövettek a szöveg gondozói: a *Vorgestern* szó *tegnapra* fordítva szerepel (146. o.), a *Tage* pedig *bétként* (155. o.). Végül megjegyezhetjük, hogy a versek esetében a központosítás megváltoztatását egyáltalán nem tartjuk indokoltnak.

A kötet jegyzetapparátusa alapos és informatív. A szerkesztők láthatólag sok időt fektettek abba, hogy a Kornis Jenő által említett személyeket azonosítsák. Az orosz vagy német szavak magyarázata, a sokszor eredetileg hibásan írt településnevek azonosítása nagyban segíti az olvasó tájékozódását. A jegyzetekkel kapcsolatban csak két apróbb hiányosságot emelhetünk ki: Heine (144. o.) és Vörösmarty (158. o.) egy-egy versét elmulasztják a szerzők lábjegyzetben megjelölni, illetve előbbinek fordítását közölni.

A könyv értékes történelmi forrás és érdekes olvasmány is egyben, egyszerre kortörténeti és magánéleti dokumentum. A szöveg elsősorban az első világégés katonai és fogolysorsát tárja elénk, de néhány momentum a magyar zsidóság korabeli helyzetéről is sokat elárul. Reméljük, hogy a most csak részleteiben közölt egyéb dokumentumok, különösen a versek közreadására is sort kerítenének a kötet szerkesztői.

GYÖRGY SÁNDOR

Bokodi-Oláh Gergely (szerk.): „A néppel tűzön vízen át!”

Nemzetőrjelvény – Tudományos konferencia a nemzetőrsegről

Budapest, Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2014, 70 p.

A kötet a 2013. május 28-án Budapesten, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban megtartott azonos című konferencia előadásait tartalmazza. Ahogy az a kötet bevezetőjében is olvasható, a Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa 2009 óta rendez hasonló konferenciákat, amelyek célja, hogy „az 1956-tal és a nemzetőrsegről foglalkozó történeteknek, helytörténeteknek, levéltárosoknak, meghívásos alapon lehetőséget biztosítsunk, hogy kutatási eredményeiket a közönség, elsősorban pedig az egykori nemzetőrök elé tárják” (4. o.). A kötetben hat írás található, amely az 1848–1849-es és az 1956-os forradalom és szabadságharcban részt vevő nemzetőrökkel kapcsolatos újabb kutatási eredményeket tartalmazza.

A könyv első cikke Süli Attila őrnagy (történész, Hadtörténeti Intézet és Múzeum) *Erdély nemzetőrsegrének szervezése és működése 1848–49-ben* című tanulmánya, amelyben ismerteti az erdélyi nemzetőrség kialakulását, jogi hátterét és a szervezéssel kapcsolatos nehézségeket. A szerző külön hangsúlyt fektet az egyes tájegységek között tapasztalható eltérések és a nemzetiségi háttér bemutatására. A dolgozat két táblázatba szerkesztve érdekes adatokat tartalmaz a nemzetőr tisztek származásával és foglalkozásával, valamint az egyes vármegyék és székek által felállított nemzetőrcsapatok létszámával és fegyverzetével kapcsolatban. Megállapítható, hogy a nemzetőr egységek fegyverzetükben és ellátásukban is alatta maradtak a reguláris csapatoknak, alkalmazásuk elsősorban területvédelemre, rendfenntartásra és arcvonal mögötti tevékenységekre (például szállítmánykísérés) korlátozódott; itt megfigyelhető a párhuzam az 1956-os forradalom nemzetőreivel.

A következő írás Csurgai Horváth József (igazgató, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára) *Székesfehérvár és Fejér megye, 1956 – kitekintéssel a nemzetőrsegre* című előadásának írott változata. A tanulmány rövid, de tartalmas összefoglalója a megyében és főleg a megyeszékhelyen történt eseményeknek. Figyelemre méltó Fejér megye „különleges” helyzetének ismertetése, mert a város „ahogy 1848-ban, ekkor sem elsősorban Budapestre figyelt, de ugyanígy Bicske és Mór sem. Az első napokban sokkal inkább Győrből szereztek információkat, az ottani események voltak hatással a megye városaira. [...] A létrejövő Dunántúli Forradalmi Katonatanács parancsnokságát egy székesfehérvári tisztre bízták, összefüggésben azzal, hogy a város fontos katonai központ volt.” (19. o.) Székesfehérváron volt ugyanis a magyarországi szovjet erők (Különleges Hadtest) főparancsnoksága. Az írás további része ismerteti a községi nemzetőrsegek felállítását október 28-tól és együttműködését a katonai és egyéb szervekkel, valamint közreműködésüket a rendfenntartásban és az állambiztonságiak letartóztatásában is.

A harmadik tanulmány címe *Nemzetőrök Veszprém megyében 1956-ban*, szerzője Galambos István történész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem doktorandusza. A tanulmány elsősorban a Veszprém megyei nemzetőr-csoportok megalakulásának körülményeire, felszerelésük és fegyverzetük forrására és a forradalom alatt játszott szerepükre fókuszál. Kiemelt szerepet kap a megye forradalmi eseményeivel kapcsolatos levéltári források és az azokat feldolgozó szakirodalom bemutatása, különös tekintettel az úgynevezett fehér könyvre, amely „a kádári propaganda terméke.” (22. o.) A fehér könyv teljes címe *Fehér könyv az ellenforradalom Veszprém megyei ténykedéséről* (Veszprém, MSZMP Veszprém Megyei Bizottság, Agitációs és Propaganda Osztálya, 1957.) A szerző külön kitér az 1848-as és 1956-os nemzetőrség közötti különbségekre; az előbbi esetben egy szabályozott jogi háttérű szervezetről beszélhetünk, míg az 1956-os forradalomban korántsem egyértelmű a helyzet: „nem minden, civilekből alakult fegyveres csoportot tekinthetünk nemzetőrségnek. Irányadó lehet az önelnevezés, valamint a kutató támaszkodhat az államvédelem vagy a néphadsereg iratainak későbbi minősítéseire is, mivel az állambiztonság által nyilvántartott négy, ellenforradalminak minősített tevékenység egyike a »Nemzetőrség tagja« volt.” (24. o.) Szintén fontos az államhatalom utasítására létrejött munkáscsapatok és a későbbi nemzetőr alakulatok közötti kapcsolat, „átjárás” és átfedések kérdése. Külön érdekesség a fehér könyv alapján „ellenséges kategóriákba” (csendőr, arisztokrata, kulák stb.) besorolt nemzetőrök létszámát járásokénti bontásban tartalmazó táblázat.

A negyedik írás Somlai Katalin (történész, 1956-os Intézet) *Békés megye, 1956 – Kitekintéssel a nemzetőrségre* című tanulmánya. A szerző a szakirodalom és a megyei levéltárban található források – községi és járási pártbizottságok, megyei rendőrfőkapitányság iratai – alapján átfogó képet ad a Békés megyében lezajlott forradalmi eseményekről. Középpontban állnak a Békési és Békéscsabai események, főleg a civilek és katonák, valamint a forradalmi bizottságon belüli ellentétek és az utóbbi város színész-csoportjának szerepe. A tanulmány járásokénti bontásban ismerteti a nemzetőr-csoportok tevékenységét (állambiztonságiak, kommunista funkcionáriusok őrizetbe vétele, szovjet könyvek begyűjtése, stb.), illetve a forradalom leverését követő ellenállást is. „(...) november-december folyamán is falról falura terjedt a tiltakozási hullám. A sarkadi, mezőkovácsházi járás bolydult fel legerősebben. A megye dél-keleti (sic!) szögletében fekvő mezőkovácsházi járás tanyavilágának települései – Battonya, Dombegyháza, Dombiratos, Lőkösháza, Kevermes, Kunágota stb. – egymást mozgósították. Több százan mozogtak falról falura. Hasonló jellegű, több településre kiterjedő protestálási hullámra az országban még Hajdú-Bihar megyében volt példa a forradalom leverését követően néhány héttel, de Békés megye egyedülállóan tekinthető annak kiterjedése és elszántsága tekintetében.” (43-44. o.) A tanyavilág és a széttagolt településszerkezet kedvező volt az ellenállás szempontjából. A szerző több példát is felsorol a forradalom leverését követően is aktív, fegyvereket zsákmányoló, a hatalommal nyíltan szembeszegülő egykori nemzetőrökről és szervezett tüntetésekről, amelyeknek csak a szovjet páncélosokkal kiegészített karhatalmi erő megjelenése vetett véget.

A következő tanulmány Fekete István (nyá. ezredes, helytörténész) *A katonák szerepe a szolnoki '56-os eseményekben* című munkája. A dolgozat elsősorban a Szolnokon állomásozó magyar (és szovjet) katonai alakulatok bemutatására és a forradalomban játszott szerepére koncentrál, különös tekintettel a Magyar Néphadsereg Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskolára. A magyar egységek szinte azonnal csatlakoztak a forradalomhoz, ugyanakkor igyekeztek a jó kapcsolatot a szovjetekkel is fenntartani – érthető okokból. Részletesen foglalkozik Kablay Lajos alezredes szerepével, aki komoly szerepet játszott abban, hogy a forradalmi események megőrizték békés jellegüket, illetve a forradalom és szabadságharc alatt folyamatosan üzemelő szovjet légihídról is. A tanulmányban található egy összefoglaló táblázat a megyében állomásozó magyar és szovjet alakulatokról és azok parancsnokairól, további adatokat szolgáltatva ezzel a szolnoki 1956-os eseményekhez.

Filep István (újságíró, történész) *Az 1956-os forradalmi események Hajdú-Biharban, különös tekintettel a nemzetőrségre* című tanulmánya első felében ismerteti a megyeszékhelyen, Debrecenben lejátszódott eseményeket, különös hangsúlyt fektetve arra a szinte csak szakmai körökben ismert tényre, hogy itt lőttek először (október 23-án délután) államvédelmisek fegyvertelen tüntetők közé. Emellett fontos szerepet kap a debreceni helyőrség és a forradalmi szervek, valamint a városban állomásozó szovjet csapatok kapcsolatának bemutatása is. A forradalmi bizottság katonai vezetői „elérték, hogy a szovjetek ne »ingereljék« a város lakosságát azzal, hogy lánctalpasaikkal nap, mint nap keresztülvonulnak a városon.” (66. o.) A tanulmány második felében ismerteti a debreceni nemzetőrség tevékenységét: október 27-én született döntés a nemzetőrség felállítására, mert „Hajdú-Bihar megyében még erősen éltek az 1848-49-es nemzetőr hagyományok, nem véletlen a nemzetőrség gyors megalakulása és szerveződése.” (70. o.) Mivel Debrecen (és lényegében az egész megye) a szovjet felvonulás útjába esett, tartani lehetett fegyveres harcoktól, de ezekre végül nem került sor. A nemzetőrök sem vettek részt harci cselekményekben, ugyanakkor kulcsszerepük volt az államvédelmisek, párttitkárok, tanácselnökök begyűjtésében és több alkalommal kísérték élelmisszerszállítmányokat a fővárosba. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa a konferencia megszervezésével és a kötet kiadásával – megvalósítva eredeti szándékukat – kiváló lehetőséget biztosított a meghívott kutatóknak eredményeik ismertetésére.

A könyv fontos lehet mind 1848–1849-es, mind pedig 1956-os vonatkozások iránt érdeklődőknek. Érdekes a két korszak nemzetőrségének összehasonlítása, különös tekintettel szervezésük, megalakulásuk körülményeire és elvégzett feladataikra, valamint a nemzetőrök származási és anyagi hátterére. A megyei és helyi nemzetőr csoportok tevékenységének feltárásban nélkülözhetetlenek a megyei-járás iratok. A téma mindenképp érdemes további kutatásra, hogy a lehető legteljesebb képet kapjuk a nemzetőrség 19–20. századi tevékenységéről. A ismertetett kötet ennek a folyamatnak nem az első, de egy kiemelkedő fontosságú állomása.

A szöveget Word formátumban, *docx* vagy *doc* kiterjesztéssel kérjük elektronikus úton megküldeni a következő címre: orpheusnoster@googlegroups.com. Általában maximum 1 szerzői ív (40 000 leütés szóközökkel, jegyzetekkel, bibliográfiával együtt) terjedelmű cikkeket várunk, de ennél jelentősen rövidebb cikk közlését is szívesen vállaljuk. Recenziók esetében a várt terjedelem körülbelül 5–10 000 leütés.

A szöveget a lehető legkevesebb formázással kérjük. A főszövegben használt alapbetűtípus 12 pontos Times New Roman legyen, a lábjegyzetben 10 pontos Times New Roman. Ha a szöveg különleges fontkészletet is igényel, kérjük csatolni a fontkészletet, valamint a cikket *pdf* formátumban is. A főszöveget sorkizártan, 1,5-es sortávolsággal, a bekezdések elején behúzás nélkül kérjük; a lábjegyzetet sorkizártan, szimpla sortávval.

Hivatkozásokat lábjegyzetben és nem végjegyzetben kérünk. Külön irodalomjegyzék, bibliográfia a tanulmány végén nem feltétlenül szükséges, de szívesen vesszük, különösen, ha egy szerzőtől több művet is idéznek. Ilyen esetben javasoljuk a jegyzetekben a szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozást. Ha nincs külön irodalomjegyzék, az első alkalommal való idézést teljes formában kérjük, utána pedig szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozással. Kérjük, az *i. m.* hivatkozást csak abban az esetben használják, ha az adott szerzőtől csak egy művet idéznek. Kereszthivatkozások ne legyenek.

A szerző vezetéknévét kiskapitálissal kérjük, folyóiraticikk, könyvfejezet címét idézőjelek között, normál betűvel, folyóirat, könyv címét dőlt betűvel.

Hivatkozások teljes lábjegyzetben:

– könyvek, könyvfejezetek esetében

SZERZŐ: *Cím*, Kötetszám, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

SZERZŐ: „Fejezetcím”. In Uő: *Könyvcím*, Kötetszám, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– gyűjteményes kötetek és bennük megjelent írások esetében

SZERKESZTŐ – SZERKESZTŐ (szerk.): *Cím: Alcím*, Kiadás helye, Kiadó, Évszám.

SZERZŐ: „Cím”. In Szerkesztő – Szerkesztő (szerk.): *Cím: Alcím*, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– folyóiratickek esetében

SZERZŐ: „Cím”. *Folyóirat címe*, Évfolyam római számmal, Évszám/Sorszám. Hivatkozott oldalak.

– heti- és napilapokban megjelent cikkek esetében

SZERZŐ: „Cím”. *Lap címe*, Évfolyam, Lap száma, Évszám. Hónap. Nap. Oldalszám.

Hivatkozások rövid lábjegyzetben:

– egy szerző egy művének használata esetén

SZERZŐ: i. m. Hivatkozott oldalak.

– egy szerző több művének használata esetén

SZERZŐ (Évszám): Hivatkozott oldalak.

– az előző lábjegyzetben hivatkozott irodalom másik szövegrésze esetében

Uo. Hivatkozott oldalak.

Minden esetben pontos irodalmi hivatkozást kérünk, megjelölve a kezdő és záró oldalszámot (tehát nem 230sq. formában), a kettő között gondolatjellel [–]. Kérjük, az oldalszámot csak abban az esetben egyértelműsítsék p. (pp.) betűkkel, ha az idézett mű jellegéből (katalógus, képkötet) következően egyébként nem volna világos, hogy oldalszámról van szó. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, s kérjük a hivatkozás, ill. az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.

Kérjük, klasszikus auktorok idézésénél ne alkalmazzanak kiskapitálist. Az auktorok nevét és műveik címét lehet a szakmában bevett rövidítésekkel külön magyarázat nélkül alkalmazni. Tudományos közéletünkben kevésbé ismert folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek címét vagy ne rövidítve írják, vagy az irodalomjegyzék (illetve ennek hiányában a cikk) végéhez csatoljanak rövidítésjegyzéket.

Az idegen nyelvű, latin betűs kifejezéseket és idézeteket kérjük dőlt betűvel szedni, a görög, héber, kopt és szír idézeteket a megfelelő betűvel (más nyelvű szövegeket is szívesen látunk eredeti írásmóddal). Kérjük, hogy ne külön görög, héber stb. betűkészletet használjanak, hanem unicode betűket (ha egyes ékezetes betűket az alapbetűtípussal nem tudnak létrehozni, Palatino Linotype betűt ajánlunk)! Dőlt betűs idézet elején és végén nem szükséges idézőjelet használni. Ha az idézet zárójelen belül szerepel, a zárójel is legyen dőlt.

A görög neveket a szerző szándéka szerint tudományos vagy magyaros (az Akadémiai Helyesírásnak megfelelő) átírásban, egy cikken belül következetesen kérjük. Kérjük, görög neveket – latin auktor idézését kivéve – ne írjanak át latinosan (pl. Achilles, Homerus).

Képek esetén a képaláírásokat a szöveg legvégén beszámozva kérjük megadni. A képeket ne ágyazzák be a dokumentumba, hanem külön képfájlban, a lehető leg-

nagyobb méretben és felbontásban (min. 1000x1000 pixel) küldjék, és a szövegben jelöljék meg, hová szerkesszük be azokat.

A tanulmányokhoz kérünk kb. 10–15 soros angol, német, francia, olasz vagy latin nyelvű rezümét a cikkkel közös fájlban, a szöveg végén. Kérjük, hogy szerzőink nevük mellett adják meg a következő információkat: születési év; tudományos fokozat; a tudományág, melynek művelőjeként a „Számunk szerzői” rovatban szeretnék magukat azonosítani; oktatási-kutatási hely. Recenziók esetében a recenzeált mű minden könyvészeti adatát kérjük a cikk címében, ill. alcímében megadni.

A korrektúrát a Word *Eszközök* menüjének *Változások követése* gombja alatt a *Módosítások elfogadása vagy elvetése* lehetőségnél, az *Elfogadja*, ill. *Elveti* gombokkal az adott helyen jelezve kérjük vissza.

Guidelines for Our Authors

Authors should submit Word files (written in a recent version of MSWord) to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>. Articles and essays should not normally exceed 40 000 characters (including spaces, notes, and bibliography), however The Editorial Board welcomes much shorter manuscripts, too. Book reviews should be between 5 000 and 10 000 characters in length.

The following general rules should be followed: text alignment is left and right justified (centered text); non-indented paragraphs; use as little formatting as possible, and italics where appropriate; do not add extra space between paragraphs; if using special fonts and characters, font file(s) and a copy of the manuscript in PDF format should be sent to the given email address. Main text: Times New Roman 12-point type; line spacing is 1.5. Footnotes: Times New Roman 10-point type; should not be separated by a full blank line; line spacing is single.

Use footnotes, not endnotes (i. e. eliminate from the main text unnecessary bibliographical data or parenthetical references to sources). Give complete bibliographical information the first time a work is referenced (opening and closing pages of an article, then the specific pages referred to, using the bare number only, no „p.” or „pp.”) and also give an individual footnote for each detail to be documented. Subsequent citations should use a short reference; decide on a standard or clear abbreviation for use after the first occurrence, but avoid complicated or ugly acronyms. The title of an article in journal or collection should be in single quotation marks. The title of a journal or book (including collections) should be in italics.

Cross-references should be avoided. References should not be necessarily gathered into a bibliography at the end of the manuscript. In that case the author's name and the year of publication should be given in the subsequent mentions (in footnotes only).

Manuscript references include the location of documents, description and folio. Online references should include URL and followed by the date accessed in square brackets.

Quotations should be given within single quotes (use double quotes only inside single quotes). Longer ones of more than three lines should be indented as a separate paragraph without quotes. Foreign-language texts in Roman type should be in italics. For non-Roman texts (Greek, Hebrew, Coptic, Syrian, etc.) use Unicode fonts.

Figures (tables, illustrations, photos and other artworks) should not be embedded in the text, but submitted separately in JP(E)G or TIF format; properly cropped line drawings should have a resolution of at least 600 dots per inch, greyscale and colour of at least 300 dots per inch at their final size. Colour figures should be supplied in CMYK (not RGB) colours.

Put placeholders into the text to show where the image should appear. Type these placeholders on their own line, flush left, and bracketed (e.g., [Table 1]). Figure captions (with source information) should be numbered, for easy reference, and listed at the end of the document.

The manuscript should be followed by an abstract of 15 lines maximum (i.e. in the same document) in one of the following languages: English, German, French, Italian, or Latin, and accompanied by the Author's name, year of birth, academic degree, current or preferred discipline, and place of employment/research. In the case of book reviews the title should be followed by full bibliographic information.

Proofs will be sent via email to the Authors for checking. Changes to the text should be made by enabling Word's change-tracking mode (under the 'Review' tab), and by accepting or rejecting the Editor's modifications. Corrections should be returned to the Editorial email address.

A FOLYÓIRAT A KÖVETKEZŐ BOLTOKBAN KAPHATÓ

L'Harmattan Könyvesbolt
 Írók Boltja
 Gondolat Könyvesház
 Ráday Könyvesház
 Párbeszéd Könyvesbolt
 ELTE TTK-TÁTK Hallgatói Bolt
 Budapesti Teleki Téka
 Pécsi Antik Kft. Könyvesboltja (Szent István Könyvesbolt)
 ELTE Eötvös Kiadó jegyzetboltjai
 Nyitott Műhely

Megrendelhető az orpheusnoster@googlegroups.com címen.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

Feltárás az el-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében
– 2014

TÓTH ANNA JUDIT

A homérosi Hermész himnusz mint teremtmismítosz

MOGYORÓDI EMESE

Xenophanész és „a filozófusok istene”

MOHAY GERGELY

Görög teológia a Scipio-körben

ÖTVÖS CSABA

Éva éneke? Szövegagyomány és teológiatörténet a *Cím nélküli irat* és a *Mennydörgés* szövegeiben

PATTANTYÚS MANGA

A műalkotások értébecslése az itáliai reneszánsz művészetben. *Stimák és lodók*

BANGHA IMRE

Vekerdi József (1927–2015)

